

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE
OSMANLI MECLİS-İ MEBUSANI'NIN
ÇALIŞMALARI (1908-1912)

Hazırlayan: Mehmet Kaan ÇALEN

Danışman: Prof. Dr. İlker ALP

Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ
Tarihi Bilim Dalı için öngördüğü YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak hazırlanmıştır.

Edirne
Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ocak, 2008

T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE OSMANLI MECLİS-İ MEBUSANI'NIN
ÇALIŞMALARI (1908-1912)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mehmet Kaan ÇALEN tarafından hazırlanan bu çalışma 22.01.2008 tarihinde aşağıdaki
jüri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.

Başkan Prof. Dr. İlker ALP (Danışman)

Üye Yrd. Doç. Dr. Bülent ATALAY

Üye Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖZER

ÖNSÖZ

Demokrasi, tartışılan ama ne olduğu konusunda uzlaşmaya varılamayan bir kavram olma vasfını her dönem muhafaza etmektedir. Bilhassa Türkiye söz konusu olduğunda kavramların ve olguların genel geçer anlam çerçeveleri içinde tanımlanamayacak ölçüde yıpratılmış olması, demokrasi kavramının da hızlı bir şekilde yozlaşmasına sebep olmaktadır. Bu itibarla demokrasinin Türkiye’deki macerasını incelemeye yönelik tarihî ve sosyolojik araştırmalar, kavram dünyamıza hâkim olan kargaşadan nasibini fazlasıyla almış olan demokrasi kavramı üzerinde ortalama bir mutabakatın oluşturulması ve tarihî tecrübemizden hareketle bir millî demokrasi modelinin inşası açısından son derece faydalı olacaktır.

Cumhuriyet devrinin laboratuvarı olarak tavsif edilen II. Meşrutiyet döneminin, Türk demokrasi tarihi içerisinde mühim bir yeri vardır. Siyasî partiler, cemiyetler (sivil toplum), seçimler, miting ve toplantılar, grevler, boykotlar gibi demokrasiye ait unsurlar siyasî, içtimaî, iktisadî ve kültürel yaşamımızdaki yerini II. Meşrutiyet döneminde almıştır. Siyasî parti ve cemiyetlerin kurulmasıyla birlikte siyasî ve toplumsal muhalefetin doğuşu; modern anlamıyla kitlenin ortaya çıkışı; siyasî, içtimaî, iktisadî, kültürel taleplerin ifâde aracı olarak basının daha önce hiç görülmediği ölçüde gelişerek muhtelif amaçlar doğrultusunda etkin kullanılması gibi yeni parametreler II. Meşrutiyet döneminin özgünlüğünü işaretlemektedir. Osmanlı Meclis-i Mebusan’ının 1. devresine ait 1. içtimaî senesindeki yoğun yasama faaliyeti de göstermektedir ki bu özgünlüğün hukukî bir zemine oturtulması dönemin ana sorununu teşkil etmektedir. “*Meşrutî Islahat Dönemi*” şeklinde de tanımlanan bu vetirede, Meclis-i Mebusan’ın, meşrutî düzenin üzerinde binâ edileceği hukukî zemini inşâ etmek gayesiyle müzakere ettiği toplam 73 kanun tasarısından, Kanun-i Esasî Tadilâtı, İçtimaat-ı Umumiye Kanunu ve Cemiyetler Kanunu doğrudan doğruya yeni düzenin mihenk taşı mesabesindeki hâkimiyet-i milliye ile ilgili olması sebebiyle seçilerek incelenmeye çalışılmıştır.

Üç bölümden oluşan tezin I. bölümünde, hürriyetçi mücadelenin ilk kuşağı olan Yeni Osmanlılar’a ve Kanun-i Esasî’nin ilânına kısaca değinilerek, çalışmanın

hareket üssünü ve omurgasını oluşturan 1876 Kanun-i Esasîsi'nin tahlili yapılmıştır. II. bölümde Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, Meşrutiyet'in II. defa ilânı, Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın açılması, II. Meşrutiyet döneminde ideolojik ve fikrî ortam gibi konular ele alınmıştır. Tezin esas konusunu teşkil eden 1909 Kanun-i Esasî tadilatı, İctimaat-ı Umumiye Kanunu ve Cemiyetler Kanunu; tezin III. bölümünde 1876 Kanun-i Esasîsi'nin orijinal metni, Meclis Mebusan Zabıt Cerideleri, Encümen Lâyhaları ve kanun metinlerine dayanılarak incelenmiştir. Kanun-i Esasî tadilatı incelenirken, evvelâ Kanun-i Esasî Encümeni'nin içtihadı ile mevcut ve muaddel maddeler tahlil edilmiş, sonra maddeler hakkında Meclis-i Mebusan'da cereyan eden müzakereler ve mebusların teklifleri ele alınmıştır.

Bu tez çalışması esnasında değerleri görüşleriyle önümü açan ve yardımlarını bir an olsun esirgemeyen hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. İlker ALP'e, çalışmalarımın İstanbul ayağı için çok şey borçlu olduğum ve tezimin bitmiş hâlini dikkatli bakışlarıyla okuyarak eksiklerinin giderilmesinde büyük bir payı olan hocam Arş. Gör. Cengiz FEDAKÂR'a, tezimi bir hukukçu nazarıyla inceleme nezaketini gösteren sevgili ağabeyim Avukat Mehmet Tolga AKALIN'a, bana rahat bir çalışma ortamı hazırlamak için çırpınan canım annem Havva ÇALEN'e bu vesile ile sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Mehmet Kaan ÇALEN
EDİRNE-2008

ÖZET

TEZİN ADI: II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE OSMANLI MECLİS-İ
MEBUSANI'NIN ÇALIŞMALARI (1908-1912)

HAZIRLAYAN: Mehmet Kaan ÇALEN

Osmanlı devlet ve toplum yapısında ciddi değişimlerin yaşandığı 19. Yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun reform çağı olarak bilinmektedir. Yüzyıla damgasını vuran modernleşme olgusu, Osmanlı devlet yapısını monarşiden meşrutî monarşik bir rejime doğru sürüklemiştir.

Osmanlı Devleti ilk Meşrutiyet ve anayasa tecrübesini 1876-1878 yılları arasında yaşamıştır. Fakat Osmanlı Devleti'nde gerçek manâda meşrutî bir rejimin tesisi 1908 yılında Meşrutiyet'in ikinci defa ilânından sonra gerçekleşmiştir. Siyasî partiler, cemiyetler (sivil toplum), seçimler, miting ve toplantılar, grevler, boykotlar gibi demokrasiye ait unsurlar siyasî, içtimaî, iktisadî ve kültürel yaşamımızdaki yerini II. Meşrutiyet döneminde almıştır. Siyasî parti ve cemiyetlerin kurulmasıyla birlikte siyasî ve toplumsal muhalefetin doğuşu; modern anlamıyla kitlenin ortaya çıkışı; siyasî, içtimaî, iktisadî, kültürel taleplerin ifâde aracı olarak basının daha önce hiç görülmediği ölçüde gelişerek muhtelif amaçlar doğrultusunda etkin kullanılması gibi yeni parametreler, II. Meşrutiyet döneminin özgünlüğünü işaretlemektedir. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın 1. devreye ait 1. içtimaî senesindeki yoğun yasama faaliyeti de göstermektedir ki bu özgünlüğün hukukî bir zemine oturtulması dönemin ana sorununu teşkil etmektedir.

Meşrutiyet ikinci defa ilân edildiğinde yeni bir anayasa hazırlanmamış doğrudan 1876 Kanun-i Esasîsi yürürlüğe konulmuştur. Meşrutiyet'in ilânından hemen sonra basında ve siyasî partilerin programlarında Kanun-i Esasî'nin hâkimiyet-i milliye açısından taşıdığı eksik ve kusurların gündeme gelmesi üzerine konu Meclis-i Mebusan'a intikâl etmiş fakat 1908-1912 Meclis-i Mebusanı kendini kurucu meclis olarak görmediği için 1909 yılında da yeni bir anayasa hazırlama yoluna gidilmemiş, anayasal sorunlar 1876 Kanun-i Esasîsi üzerinde yapılan tadilat

ile aşılmaya çalışılmıştır. 1909 Kanun-i Esasî tadilatıyla birlikte tesis edilmeye çalışılan yeni düzenin kanunî zemini inşâ edilmeye çalışılırken sosyal ve siyasî hayatın vazgeçilmez unsurları hâline gelen mitingler ve cemiyetler de çıkarılan Cemiyetler Kanunu ve İctimaât-ı Umumiye Kanunu ile hukukî bir çerçeveye sokulmak istenmiştir.

Anahtar Kelimeler:

Meclis-i Mebusan, Meşrutiyet, Kanun-i Esasî, Cemiyetler Kanunu, İctimaat-ı Umumiye Kanunu

ABSTRACT

THE NAME OF THE THESIS: THE ACTIVITIES OF THE OTTOMAN
PARLIAMENT IN SECOND CONSTITUTIONAL MONARCHY PERIOD (1908-
1912)

Author: Mehmet Kaan ÇALEN

The 19 th century, in which serious transformations were experienced, is known as the reform era of the Ottoman Empire. The modernization concept that marked this century converted the Ottoman government structure from a monarchy into a constitutional monarchy.

The Ottoman State had its first constitutional monarchy and constitution experience between 1876 and 1878. But in The Ottoman State the establishment of a constitutional regime in its original meaning was realized after the second declaration of the constitutional monarchy in 1908. The items concerning to democracy such as political parties, associations (civil organizations), elections, meetings, strikes and boycotts took their place in our political, social, financial and cultural life in the era of the Second Constitutional Monarchy. The parameters such as the birth of the political and social opposition with the foundation political parties and societies; the emergence of mass in its modern meaning; the development of the press to an extent that was not experienced before as a means of political, social, financial and cultural demands and its usage for various aims, all mark the originality of the era of the Second Constitutional Monarchy. The dense legislative activity in the first period the first assembly year of the Ottoman Assembly also shows that placing this originality on a legal base forms the main problem of the era.

When the constitutional monarchy was declared for the second time, a new constitution hadn't been prepared and directly, The Kanun-i Esasi of 1876 was imposed. Immediately after the declaration of the monarchy, the deficiency and the faults of the Kanun-i Esasi from the point of the domination of the nation were adverted on the press and in the programs of the political parties and upon this, the

issue was reverted to Meclis-i Mebusan but because The Meclis-i Mebusan of 1908-1912 didn't regard itself as a constituent assembly, in 1909, a new constitution wasn't attempted and the constitutional problems were tried to solve by means of alterations that were made on the Kanun-i Esasi of 1876. While the legal basis for the new ground that was tried to be built with the alterations on Kanun-i Esasi of 1909, Cemiyetler Kanunu and İctimaat-i Umumiye Kanunu that had become the indispensable elements of social and political life were also wished to be got into a legal frame.

Key Words:

Ottoman Parliament, Ottoman Constitutional Monarchy, Ottoman Constitution, Societies Law, Meeting Law

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
ÖZET	iii
ABSTRACT	v
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM YENİ OSMANLILAR VE 1876 KANUN-İ ESASÎSİ

A. YENİ OSMANLILAR	7
B. KANUN-İ ESASÎ'NİN İLÂNI	8
C. 1876 KANUN-İ ESASÎSİ'NE GÖRE OSMANLI DEVLET VE TOPLUM DÜZENİ	10
1. Genel Hükümler	10
2. Padişah	10
3. Vükelâyı Devlet (Yürütme)	12
4. Meclis-i Umumî	13
5. Heyet-i Âyan	14
6. Heyet-i Mebusan ve Seçimler	14
7. Tebaa-i Devlet-i Osmanîye'nin Hukuk-ı Umumîyesi	16

II. BÖLÜM

JÖN TÜRKLER, İTTİHAT VE TERAKKİ, II. MEŞRUTİYET'İN İLÂNI VE MECLİS-İ MEBUSAN'IN AÇILIŞI

A. JÖN TÜRKLER VE İTTİHAT VE TERAKKİ	19
1. Jön Türk Kavramı	19
2. Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler	20
3. İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu ve İlk Faaliyetleri	20
4. Avrupa'da Jön Türk Hareketi	22
5. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti	22
B. II. MEŞRUTİYET'İN İLÂNI VE MECLİS-İ MEBUSAN'IN AÇILMASI ..	23
1. II. Meşrutiyet'in İlânı	23
2. Seçimler ve Meclis-i Mebusan'ın Açılışı	23
C. İKİNCİ MEŞRUTİYET DEVRİNDE FİKRÎ VE İDEOLOJİK ORTAM	25
1. Üç Tarz-ı Siyaset	25
2. Osmanlıcılık	26
3. İslâmcılık	27
4. Türkçülük	29

III. BÖLÜM

1908-1912 MECLİS-İ MEBUSANI'NIN FAÂLİYETLERİ

A. 1876 KANUN-İ ESASÎSİ'NİN TADİLİ	31
1. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Osmanlı Ahrar Fırkası'nın Kanun-i Esasî'nin Tadili Meselesine Yaklaşımı	32
a. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1324 Senesinde Kabul Edilen Siyasî Programı	32
b. Osmanlı Ahrar Fırkası'nın Programı	35
2. Kanun-i Esasî'nin Tadili Meselesinin Meclis-i Mebusan'ın Gündemine Gelmesi ve Feracî Efendi'nin Lâyihası	37
3. Kanun-i Esasî Tadilatına Dair Meclis-i Mebusan Müzakereleri	44
a. Memalik-i Devlet-i Osmaniye Faslı	44
b. Tebaa-i Devlet-i Osmaniye'nin Hukuk-u Umumiyesi Faslı	53
c. Vükelâ-yı Devlet Faslı	57
d. Memurin Faslı	69
e. Meclis-i Umumî Faslı	69
f. Heyet-i Âyan Faslı	81
g. Heyet-i Mebusan Faslı	87
h. Mehakim Faslı	90
i. Divân-ı Âli Faslı	90
j. Umuru Maliye Faslı	90
k. Mevadd-ı Şetta	90
B. İÇTİMAAT-I UMUMİYE KANUNU	91
C. CEMİYETLER KANUNU	99
1. Cemiyetler Kanun Lâyihası'nın Geneli Hakkında Müzakere	100
2. Cemiyetler Kanun Lâyihasının Birinci Faslına Ait Maddelerin Müzakeresi ...	102
3. Cemiyetler Kanun Lâyihasının İkinci Faslına Ait Maddelerin Müzakeresi ...	110
NETİCE	112
KAYNAKÇA	116
DİZİN	124

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m.	: Adı geçen makale
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
ev.	: Çeviren
Haz.	: Hazırlayan
MMZC	: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlaya

GİRİŞ

Meclis, konuşmak ya da belli bir konuyu müzakere etmek için bir araya gelmiş insanlar topluluğu; oturulacak, toplanılacak yer gibi anlamlar taşımaktadır. Devlet teşkilâtına ait teknik bir terim olarak ise devlet işlerinin görüşülmesi için bir başkanın idaresinde toplanan heyeti ifade etmektedir¹. Köklü bir devlet geleneği olan Türklerin, eski zamanlardan beri devlet ve millet hayatını ilgilendiren hayatî konuları karara bağlamak için meclisler teşkil ettiği bilinmektedir. Eski Türklerde devlet işlerinin görüşüldüğü meclislere toy, kurultay veya kengeş adı verilirdi. Hakan/Kağan devlet başkanı sıfatıyla bu meclislere riyaset etmekteydi. Devlet teşkilâtı içerisinde hakandan sonra gelen meclisler, yasama ve yürütme işleri ile ilgilenir, hakanı denetler ve gerektiğinde devlet başkanının yetkilerini kısılabildi. Asya Hun devletlerinde danışma kurulu/devlet meclisi niteliğinde bir daimî meclis ve yılın 9. ayında mühim meseleleri görüşmek üzere halkın da katılımıyla gerçekleşen millet meclisi hükmünde umumî bir toplantı vardı. Göktürkler ve Uygurlar döneminde de daimîlik statüsünü muhafaza ettiği bilinen meclisler, kimin kağan olacağına karar verecek derecede etkiliydi. Bu meclislerde sadece siyasî ve askerî konular değil kültürel ve içtimaî meseleler de görüşülürdü².

Türklerin, tarihin eski çağlarına kadar uzayan köklü meclis geleneği, İslâmiyet'in kabulüyle birlikte divân müessesisiyle yaşamaya devam etmiş ve en olgun aşamasına Osmanlılar ile birlikte ulaşmıştır. Divân-ı Hümâyûn XV. yüzyılın ortalarından XVII. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı devlet yönetiminde çok önemli bir rol oynamıştır. Padişaha ait yasama, yürütme ve yargı yetkilerini Padişah adına kullanan Divân-ı Hümâyûn, dahilî ve haricî bütün devlet işlerine nezaret eder, devlet işleriyle alakâlı ve örfî hukuk alanına giren konularda kanun yapabilir ve bir yüksek mahkeme gibi hareket edebilirdi. Divân-ı Hümâyûn devlet teşkilâtı içindeki önemini ve ağırlığını XVII. yüzyıla kadar muhafaza etmiş fakat bu tarihten sonra Osmanlı

¹ Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara 1993, s. 594-595; Şemseddin Samî, **Kâmûs-ı Türkî**, İstanbul 1989, s. 1293.

² Eski Türklerde meclis için bakınız: İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, İstanbul 1998; Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul 2001; Aydın Taneri, **Türk Devlet Geleneği**, İstanbul 1993; Nevzat Kösoğlu, **Devlet Eski Türkler'de, İslam'da ve Osmanlı'da**, İstanbul 1997.

müesseselerindeki genel bozulmayla da ilgili olarak Divân-ı Hümâyûn'a ait yetkiler Sadrazam'ın şahsında Bâb-ı Âli tarafından kullanılır olmuştur³.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise önemli konuların karara bağlanmasında sorumluluğu paylaşmak düşüncesiyle daha sık toplanmaya başlayan meşveret meclisleri, devlet mekanizması içinde en önemli karar organlarından biri olmuştur. Meşveret meclisleri, I. Abdülhamit, III. Selim ve II. Mahmut döneminde kurumlaşmış ve devletin haricî ve dâhilî işlerine, savaş ve barış kararlarına, önemli makamların tevcihine nezaret eder olmuştur⁴. Meşveret meclisleri; belirli üyeleri, kararlaştırılmış bir çalışma nizamı ve kendisine tahsis edilmiş bir mekânı olan sürekli meclisler olmadığı için devletin ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktı. 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile birlikte başlayan ıslahat süreci ve bilhassa Tanzimat ile açılan yeni dönem; ıslahatları ve yeni kanunları hazırlayacak, uygulayacak ve denetleyecek daimî meclislerin varlığını gerekli kılıyordu. Askerî reformları düzenlemekle görevli Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, Sadrazam'a (Başvekâlete) bir danışma kurulu gibi çalışacak olan Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âlî ve bütün ıslahatın hazırlanması ve uygulanmasından sorumlu olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye gibi daimî meclislerin kuruluşu bu ihtiyaca tekâbül ediyordu.

Özellikle Tanzimat-ı Hayriyye'nin icrâsı için teessüs edilen Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, vilayet meclisleri ile birlikte Osmanlı parlâmentosunun öncülü olmuştur. Bir yasama meclisi gibi çalışan Meclis-i Vâlâ'da, serbest görüşme usûlü ve Padişah'ın meclise gelerek meclisin yaptığı ve yapacağı çalışmalar hakkında görüş belirtmesi gibi parlâmentolara mahsus unsurlar bulunuyordu. Kanun-i Esasî'nin ilânına kadar bir reform meclisi olarak görev yapan Meclis-i Vâlâ'nın en büyük talihsizliğini ve zaafını, istikrarsızlığı ve Osmanlı bürokrasisi içindeki çekişmelerden çabuk etkilenmeye müsait yapısı teşkil etmiştir. 1854'te ikiye ayrılıncaya kadar Meclis'te yirmi iki başkan değişikliğinin yapılması oldukça dikkat çekicidir. Mustafa Reşid Paşa'nın yetiştirmiş olduğu Ali ve Fuad Paşaların devlet idaresinde etkin bir hâle gelmesinden sonra 1854 yılında Meclis-i Âlî-i Tanzimat adıyla yeni bir meclis

³ Osmanlı Devleti'nde meclis müessesesi için bakınız: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, Ankara 1984.

⁴ Meşveret meclisleri için bakınız: Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İstanbul 2004.

kurulmuş ve Meclis-i Vâlâ'nın yasama yetkileri bu yeni meclise devredilmiştir. 1861 yılına kadar bu iki meclis yan yana yaşamış, Ali ve Fuad Paşaların iktidarda olduğu dönemlerde Meclis-i Âlî-i Tanzimat, muhaliflerinin iktidara geçtiği zamanlar da ise Meclis-i Vâlâ ön plana geçmiştir. Nihayet bu iki meclis 1861 senesinde Şûrâ-yı Devlet adıyla birleştirilmiş ve bu suretle Danıştay'ın da temelleri atılmıştır. 1838'den Kanun-i Esasî'nin ilân edildiği 1876 yılına kadar yasama faaliyetlerini yürüten bu meclis, yasama görevini Osmanlı Parlâmentosuna devretmiş ve parlâmentolu bir yapının üzerince vücut bulabileceği zemini hazırlamıştır⁵. Merkezî planda husule gelen bu gelişmelere paralel olarak Tanzimat devrinde Muhassıllık Meclisleri ve daha sonra Vilâyet İdare Meclisleri'nin kurulması, ülkemizde yerel yönetim geleneğinin oluşmasına katkıda bulunduğu gibi bir kurum olarak seçimin hayatımıza girmesini sağlamış ve belki de daha mühimi Osmanlı taşrasında halkın idarî süreçlere katılmasının ilk örneğini teşkil etmiştir⁶. Ayrıca çok dinli ve çok milletli Osmanlı coğrafyasında, gayrimüslimler ve bilhassa imparatorluğun son demlerinde ortaya çıkan özerk bölgeler de bu vetirede farklı kaynak, renk ve tecrübelerin taşıyıcısı olmuştur⁷.

Ülkemizdeki parlâmentolu yapının kurumsal planda tarihî gelişim çizgisi, kaba hatlarıyla yukarıda izah etmeye çalıştığımız gibidir. Sürecin içtimaî, kültürel, fikrî ve hukukî cepheleri çok daha karmaşıktır. Padişahın yetkilerini kısıtlamaya yönelik olması itibariyle Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu gibi belgeler, Osmanlı yönetiminin anayasal bir rejime doğru evrilmesinde genel olarak mühim birer kavşak addedilmektedir. Bu iki belgenin doğrudan anayasal rejim ile alâkalı bir muhtevaya sahip olduklarını söylemek oldukça zordur. Sened-i İttifak, merkezîyetçi modern devletin doğasına aykırı feodal eğilimlerin,⁸ Tanzimat ise büyük ölçüde kendi mevcudiyetini ve iktidarını garanti altına almak isteyen Osmanlı bürokrasinin

⁵ Meclis-i Vâlâ ve Şûrâ-yı Devlet için bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)**, Ankara 1999.

⁶ Muhassıllık Meclisleri ve Vilâyet Meclisleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)**, Ankara 2000, İlber Ortaylı, "Tanzimat Devri ve Sonrası İdarî Teşkilât", **Osmanlı Devleti Tarihi**, İstanbul 1999, s. 307-317; İlber Ortaylı, "I. Meşrutiyet Meclisinde Eyalet İdare Meclislerinin Etkisi", **Türk Parlâmentoculuğunun İlk Yüzyılı**, Ankara 1976, s. 433-448.

⁷ İlber Ortaylı, **Batılılaşma Yolunda**, İstanbul 2007, s. 57-60; Herkül Milas, "Osmanlı'da İlk Anayasayı Hazırlayan Aydın Ve Eylem Adamı: Velestinli Rigas", **Toplumsal Tarih**, S. 151, Temmuz 2006, s. 16-27.

⁸ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, İstanbul 1996, s. 347. Sened-i İttifak'ın tam metni için bkz. Akyıldız, **a.g.e.**, s. 91-102.

ürünüdür⁹. Meşrutiyet'in ilânını, bu iki belgeden çok (ki Tanzimat Fermanı'nda bir takım hak ve ödevlerin sıralanmış olmasına rağmen) II. Mahmut dönemi ile Tanzimat devrinde Osmanlı devlet ve toplum yapısında meydana gelen değişimler hazırlamıştır. Bu değişimler, hem gayrimemnun bir zümre yaratmak hem de toplumsal hareketliliği hızlandırmak suretiyle hiç olmazsa meşrutî bir düzeni talep edecek dar da olsa bir kitlenin oluşmasını intaç etmiştir. Eğitimin yaygınlaşması, basının gelişmesi, aydın sınıfın doğmaya başlaması, kamuoyunun oluşması gibi modernleşmeye mahsus olgular; hürriyet, Kanun-i Esasî ve meşrutiyet'in ülkemizdeki fikir babaları telakki edilen Yeni Osmanlıların, anayasalı bir rejimin tesisi için verdikleri mücadeleyi kısmen açıklamakla birlikte meşrutî rejime dair ilk Osmanlı/Türk tecrübesinin akıbeti, bu yeni rejim açısından şartların ne kadar olgunlaştığını göstermiştir. Nispeten daha geniş bir tabana dayanan II. Meşrutiyet'in bile halk katındaki yansımaları ortadadır.

Yeni Osmanlılar'ın, Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya olduğu devasa meselelerin çözümü için adeta sihirli bir değnek addettikleri Kanun-i Esasî'nin ilânına, oldukça naif umutlar yükledikleri söylenebilir. Meşrutî rejimden beklentileri yüksekti. Oysa bu beklentileri hiç değilse nazarî olarak karşılayabilecek bir anayasa metni ortaya çıkmamıştı. Padişaha tanınan yetkiler, meşrutiyetin hudutlarını aşacak derecede genişti. Nitekim II. Abdülhamit, Kanun-i Esasî'nin kendisine verdiği yetkiye dayanarak meclisi süresiz tatil etmiş ve Kanun-i Esasî'yi askıya almıştır.

Osmanlı Devleti'nde meşrutiyetin gerçek mânâda tesisi II. Meşrutiyet döneminde gerçekleşmiştir. Hiç şüphesiz bu durum, 1909 Kanun-i Esasî tadilatının eseridir. 1908 yılında meşrutiyet ikinci defa ilân edildiğinde yeni bir anayasa hazırlanmamış, 1876 Kanunî Esasîsi yürürlüğe konulmuştur. Meşrutiyetin bekâsı açısından eksik bir belge olduğu iyi bilinen 1876 Kanun-i Esasîsi'nin bu özelliği, meşrutiyetin ilânından hemen sonra gündeme gelmeye başlamıştır. 1878 tecrübesi hafızalardaki tazeliğini muhafaza etmektedir ve benzer bir akıbet ile karşılaşmamak için derin bir hassasiyet paylaşılmaktadır. 1908-1912 Meclis-i Mebusan'ı kurucu bir

⁹ Tanzimat için bkz. **Tanzimat**, (Komisyon), 2 C, MEB, 1996; **Tanzimat**, Der. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara 2006; **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara 1994; **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler**, Ankara 1994; Carter V. Findley, **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Bâbîâli (1789-1922)**, İstanbul 1994; Şerif Mardin, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, İstanbul 1992; Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, İstanbul 2002.

meclis olmadığı için Kanun-i Esasî'nin eksikleri 1876 metni üzerinde yapılacak değişikliklerle giderilecekti. Hâkimiyet-i milliye fikri, değişikliklere ruhunu veren ana dinamiktir. Padişahın yetkilerinin kısıtlanması, Meclis'in padişah ve hükümet önünde konumunun sağlanması, mebuslara kanun teklif etme hakkının verilmesi 1909 tadilatının en mühim neticeleridir. Seçim sistemi, kadın hakları, milletin kendisine tanınan hâkimiyet hakkını nasıl kullandığı gibi hususları bir kenara bırakarak 1876 Kanun-i Esasîsi üzerinde yapılan değişikliklerle birlikte hiç olmazsa nazârî olarak meşrutiyetin ve hâkimiyet-i milliyenin hayata geçirildiğini ve yeni bir siyasî sistem inşâ edildiğini söyleyebiliriz. Hattâ, ülkemizde demokrasiye ve çok partili hayata 1950 yılında geçildiği yönündeki genel kanaate karşı, II. Meşrutiyet döneminde bütün eksik ve aksayan taraflarına rağmen demokrasinin ve “*siyasî partiler*”, “*muhalefet*”, “*basın*”, “*sivil toplum*” gibi bütün enstrümanlarıyla oldukça canlı bir siyasî hayatın mevcut olduğunu ileri sürebiliriz.

İnşâ edilmeye çalışılan yeni sistemin ve şartların mecburî kıldığı değişimlerin hukukî bir zemine oturtulması II. Meşrutiyet döneminin ana meselelerinden birisini teşkil etmektedir. İşbu tez çalışmasında, meşrutî bir rejimin terminolojisinde baş sırada bulunması iktiza eden “*hâkimiyet-i milliye*”, “*demokrasi*” ve “*sivil toplum*” gibi kavramlar hareket üssü kabul edilerek “*1909 Kanun-i Esasî Tadilatı*”, “*Cemiyetler Kanunu*” ve “*İçtimaat-ı Umumiye Kanunu*” hakkındaki Meclis-i Mebusan'ın müzakereleri incelenmiştir. Söz konusu alanlarda Meclis-i Mebusan'ın ortaya koyduğu birikim, Cumhuriyetimize zengin bir miras olarak intikal etmiştir. II. Meşrutiyet döneminin, “*Cumhuriyet'in laboratuvarı*” olma vasfını fazlasıyla taşıdığı, çalışmamızın ilerleyen sayfalarında daha açık bir şekilde görülecektir.

I. BÖLÜM

YENİ OSMANLILAR VE 1876 KANUN-İ ESASÎSİ

19. Yüzyıl, Prof. Dr. İlber Ortaylı'nın çok yerinde tabiriyle “*Osmanlı İmparatorluğu'nun en uzun yüzyılıdır*”. Reform çağı adı da verilen bu yüzyılda Osmanlı devlet ve toplum yapısı ciddi değişimler geçirmiş ve bu değişimlere bağlı olarak yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti kısa süreli de olsa bir meşrutî monarşi tecrübesi yaşamıştır. Şüphesiz bütün bu gelişmeler, daha kalıcı bir meşrutiyet devrini açan 1908 Jöntürk İhtilâli'nin ve Mustafa Kemal önderliğinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin hazırlayıcısı olması bakımından mühimdir¹⁰.

Osmanlı Devleti ilk meşrutiyet ve anayasa tecrübesini 1876 yılında yaşamıştır. Bu uzun soluklu bir tecrübe olmamıştır fakat 1876 tecrübesinin mirası Jön Türkler tarafından daima canlı tutulmuştur. 1908 yılında Meşrutiyet ikinci defa ilân edildiğinde yeni bir anayasa hazırlanmamış doğrudan 1876 Kanun-i Esasîsi yürürlüğe konulmuştur. Meşrutiyet'in ilânından hemen sonra basında ve siyasi partilerin programlarında Kanun-i Esasî'nin hâkimiyet-i milliye açısından taşıdığı eksik ve kusurların gündeme gelmesi üzerine konu Meclis-i Mebusan'a intikâl etmiş fakat 1908-1912 Meclis-i Mebusanı kendini kurucu meclis (meclis-i müessisan) olarak görmediği için¹¹ 1909 yılında da yeni bir anayasa hazırlama yoluna gidilmemiş, anayasal sorunlar 1876 Kanun-i Esasî üzerinde yapılan tadilat ile aşılmaya çalışılmıştır. Tarihî seyrin bu mecrada ilerlemesi, II. Meşrutiyet devri olaylarını; Meclisin faaliyetlerini; Saray, Bab-ı Âli, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve basın arasındaki gerilimleri anlayabilmek için 1876 Kanun-i Esasîsi'ni anahtar bir konuma getirmektedir. Bu bağlamda taşıdığı öneme binaen Osmanlı Devleti içindeki ilk örgütlü muhalefet hareketi olan ve Jön Türklerin ataları addedilen Yeni Osmanlıları, Osmanlı Devleti'ni meşrutî bir rejime doğru sürükleyen gelişmeleri, 1876 Kanun-i Esasîsi'nin ne surette ilân edildiğini; Kanun-i Esasî'nin kaynaklarını,

¹⁰ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul 2001, s. 13-32.

¹¹ Bu husus için bakınız: İhsan Güneş, “Kanun-i Esasi Encümeni Mazbatası”, **Türk Parlamento Tarihi**, C. I, Eskişehir 1995, s. 419.

hazırlanma sürecini ve nasıl bir devlet ve toplum düzeni getirdiğini incelemek isabetli olacaktır.

A. YENİ OSMANLILAR

1865 yılının Haziran ayında altı genç Belgrad Ormanı'nda bir piknik tertipler. İleride “*Vatan Şairi*” sıfatıyla nam yapacak olan Namık Kemal de bu altı gençten birisidir. Gençleri bir araya getiren sebep devletin gidişatına dair taşıdıkları müşterek kaygılardır. Aynı gün “*İttifâk-ı Hamiyyet*” adıyla gizli bir cemiyet kurmaya karar verirler¹². Cemiyetin, İtalya'daki “Carbonari” teşkilâtı model alınarak yapılandırıldığı bilinmektedir¹³. İttifâk-ı Hamiyyet adıyla kurulan bu gizli cemiyet, Yeni Osmanlılar olarak bilinen hareketin başlangıcını teşkil etmiştir¹⁴.

Osmanlı reformları “*devlet nasıl kurtarılabilir?*” sorusu etrafında şekillenmiştir. Yeni Osmanlıların ortaya çıkışı da bu temel soruyla ilgilidir. Eski soruya yeni bir cevap bulmuşlar ve devletin kurtuluşunu meşrutî bir rejimde görmüşlerdir. Onlara göre meşrutiyet, devletin en büyük iki meselesi olan “*düvel-i muazzamanın Osmanlı iç işlerine müdahalesinin önlenmesi*” ve “*Osmanlı İttihadının muhafazası*” için sihirli bir reçete mesabesinde.

1867 yılında meydana gelen iki hadise Yeni Osmanlılar hareketini derinden etkilemiştir. Bu hadiselerden ilki Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın torunu olan Mustafa Fâzıl Paşa'nın “Genç Türkiye Partisi”nin lideri olduğunu beyan eden meşhur mektuplarını yayımlamasıdır¹⁵. Paşa, aynı zamanda mektuplarında bir ıslahat programı da öneriyor ve meşrutiyetin gerekliliğinden bahsediyordu¹⁶. İkinci olay ise Girit meselesinin Osmanlı kamuoyunda bir krize sebebiyet vermesi ve bu krizin çıkmasında mühim bir etken olan Yeni Osmanlıların zor durumda kalmasıdır. Bu iki hadisenin bileşimi Mustafa Fazıl Paşa'nın Yeni Osmanlıları beraber çalışmak üzere

¹² Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İstanbul 2002, s. 17-20; Yeni Osmanlıların fikirleri için ayrıca bakınız: Ahmet Hamdi Tanpınar, **19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul 2003, s. 216 vd.

¹³ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Ankara 1998, s. 151.

¹⁴ Ebuzziya Tevfik, **Yeni Osmanlılar Tarihi**, C. I, İstanbul 1973, s.77.

¹⁵ Mardin, **a.g.e.**, s. 36-54.

¹⁶ Nevin Yazıcı, **Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti**, Ankara 2002, s. 68.

Avrupa davet etmesi ve Namık Kemal, Ali Sûavî ve Ziya Paşa'nın davete icabet ederek Avrupa'ya gitmeleri olmuştur¹⁷. Paris'e ulaştıkları tarih 31 Mayıs 1867'dir ve Ali Paşa'nın 1871'deki ölümüne kadar da Avrupa'da kalmışlardır¹⁸. Yeni Osmanlıların bu dönemdeki faaliyetlerinin ana karakteristiği bastıkları mecmuaları yabancı posta servislerinin imtiyazlarından yararlanarak memleket dâhilinde dağıtımını yapmaktır¹⁹. Ali Sûavî'nin Muhbir'i, Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın Hürriyet'i bu dönemde çıkan yayınlardır.

B. KANUN-İ ESASÎ'NİN İLÂNI

Kanun-i Esasî'nin ilân edildiği 1876 yılı “Üç Padişahlı Yılı” şeklinde tanımlanmaktadır²⁰. 1808 tarihinde IV. Mustafa'nın tahtan indirilişinden 1876 senesine kadar 70 yıl uygulanmayan hâl müessesesi aynı yıl içinde iki kez işletilmiştir. Mithat Paşa, Hüseyin Avni Paşa, Mütercim Mehmet Rüştü Paşa ve Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'nin tertipleri sonucunda tahtan indirilen ilk padişah Abdülaziz olmuştur²¹. Ernest E. Ramsaur, Yeni Osmanlıların kendilerinden sonra gelen kuşağı önemli ölçüde etkilediklerini belirtmekle birlikte Abdülaziz'in hâl edilmesinde etkin olmadıklarını yazar. Ona göre bu hadise Osmanlı askerî sınıfının ve idarî mekanizmadaki bir kısım memurun çabasıyla gerçekleşmiştir²². Ahmet Mithat Efendi'nin “*Abdülaziz'in hâlli; askerîye, ilmîye, mülkîye sınıflarının ve tüm Osmanlı milletinin müşterek eğilimi neticesinde olmuştur*” şeklindeki sözleri ise hâl esnasındaki kamuoyunu yansıtır niteliktedir²³.

Abdülaziz'in yerine tahta geçen V. Murat'ın hassas ve zayıf iradeli bir padişah olduğu söylenir. Abdülaziz'in ölümü, vükelâ arasındaki çekişmeler ve sürekli tahtan indirilerek akıbetinin amcası gibi olacağı korkusu yeni padişahı derinden etkiledi. Velihaht Abdülhamit'in, Mithat Paşaya Kanun-i Esasî'nin ilânına

¹⁷ Yazıcı, a.g.e., s. 68-69.

¹⁸ Mardin, a.g.e., s. 54, 68.

¹⁹ Ernest E. Ramsaur, **Jöntürkler 1908 İhtilalinin Doğuşu**, İstanbul 2004, s. 20.

²⁰ Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)**, İstanbul 2005, s. 324.

²¹ Mahmud Celaleddin Paşa, **Mir'at-ı Hakikat**, C. I, İstanbul 1979, s. 153-163; Cevdet Paşa, **Tezâkir 40-Tetimme**, Ankara 1991, s. 154-155.

²² Ramsaur, a.g.e., s. 20.

²³ Ahmet Mithat Efendi, **Üss-i İnkılâp**, C.I, İstanbul 2004, s. 172.

dair söz vermesi üzerine sağlığı bozulan V. Murat yerine Abdülhamit tahta geçirildi²⁴.

Anayasa hazırlıkları 1876 Mayıs'ında başlamıştı²⁵. Mithat Paşa tarafından hazırlanan ve yasamayı tümünden Meclis-i Mebusan'a veren ilk anayasa taslağı Abdülhamit tarafından kabul edilmedi²⁶. Anayasayı hazırlamak üzere “*Cemiyet-i Mahsusa*” adı altında resmî bir komisyon kuruldu. Komisyon Server Paşa başkanlığında iki asker, üçü Hıristiyan on altı Mülkîye memuru ve ulemadan 10 kişi olmak üzere toplam yirmi sekiz kişiden oluşuyordu²⁷. Anayasa 1 Aralık 1876 tarihinde tamamlandı²⁸. 1831 Belçika anayasası ile ondan esinlenerek yapılmış 1850 Prusya anayasası model alınarak hazırlanmıştı²⁹. Prusya anayasasında olduğu gibi 119 maddeden müteşekkildi ve 13 bölüm halinde tanzim edilmişti³⁰. 23 Aralık Cumartesi günü öğleden sonra Tersane Konferansı'nın tam üyeli ilk oturumunu yapmakta olduğu sırada 101 pare top atışı ile resmen yürürlüğe girdi. Konferanstaki ilk Türk delegesi Hariciye Nazırı Safvet Paşa ayağa kalkarak top atışlarının ne manaya geldiğini açıkladı ve artık Kanun-i Esasî ile yönetilen Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı devletlerin tavsiyelerine ihtiyacı kalmadığını söyledi³¹. Sonuç İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Almanya ve İtalya delegeleri için tam bir sürpriz olmuştu³².

İlk Türk Parlamentosu 19 Mart 1877'de açıldı. Yapılan seçimlere göre Meclis-i Mebusan 69'u Müslüman, 46'sı gayrî Müslim toplam 115 üyeden oluşmuştu. Heyet-i Âyan ise 26 üyeden müteşekkildi³³.

²⁴ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, Ankara 1983, s. 362-366; Cevdet Paşa, **a.g.e.**, s. 157, 160-161.

²⁵ Lewis, **a.g.e.**, s. 163.

²⁶ Coşkun Üçok, “1876 Anayasasının Kaynakları, Özellikle 1851 Prusya Anayasası”, **Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı**, Ankara 1976, s. 4.

²⁷ Gülnihâl Bozkurt, **Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi**, Ankara 1996, s. 62.

²⁸ Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, İstanbul 1999, s. 361.

²⁹ Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu, **Türk Hukuk Tarihi**, Ankara 1985, s. 318.

³⁰ Suna Kili, A. Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri Senedi İttifaktan Günümüze**, Ankara 1985, s. 31-44.

³¹ Davison, **a.g.e.**, s. 398-399.

³² Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul 2004, s. 38.

³³ İhsan Ezherli, **Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1998) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877-1920)**, Ankara 1998, s. 185.

C. 1876 KANUN-İ ESASÎSİ'NE GÖRE OSMANLI DEVLET VE TOPLUM DÜZENİ

1. Genel Hükümler

Anayasanın ilk maddesinde Osmanlı devletinin ülkesiyle bölünme kabul etmez bir bütün olduğu yazmaktadır. İkinci maddeye göre devletin başkenti İstanbul'dur ve İstanbul'a başkent olması sebebiyle hiçbir muafiyet tanınmamıştır. 8. Madde din ve mezhep farklarına bakılmaksızın Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan herkesi Osmanlı kabul etmektedir. 11. maddede devletin dininin, “din-i İslâm” olduğu belirtilmiştir. Eğinli Said Paşanın gayretleri sonucunda Türkçe'nin devletin resmî dili olduğu ve devlet hizmetinde istihdam olabilmek için bilinmesi gerektiği 18. madde ile anayasaya geçmiştir³⁴. Ayrıca meclisteki müzakereler de Türkçe yapılmak zorundadır (57. Madde). Görüldüğü gibi Yusuf Akçura'nın “Üç Tarz-ı Siyaset” adını verdiği üç ayrı kimlik Anayasa'da birbirine girmiş durumdadır. Modern Osmanlı/Türk düşüncesine hâkim olan gel gitler ve çelişkiler Kanun-i Esasî'de de mevcuttur. Devletin resmî ideolojisi Osmanlıcılıktır. Bununla beraber resmî dini İslâm ve resmî dili ise Türkçe'dir. Dolayısıyla Osmanlılık, İslâmlık ve Türklük kimliklerinin her üçü de Kanun-i Esasî'de ifadesini bulmuştur.

2. Padişah

Anayasanın 3. maddesi ile halifeliği de haiz olmak üzere Osmanlı hanedanının saltanat hakkı teminat altına alınmış ve saltanatın Osmanlı sülalesinden ekber evlada ait olduğu şeklindeki veraset usulü anayasaya geçirilmiştir. Bilindiği gibi o zaman kadar Osmanlı padişahının iktidarı dinî argümanlarla meşrulaştırılmaktaydı. Şimdi ise Osmanlı padişahının iktidar kaynağı insan eseri olan bir anayasadır. Dolayısıyla hâkimiyet anlayışı bağlamında bir sekülerleşme/dünyevîleşme/laikleşme söz konusudur³⁵.

³⁴ Ali İhsan Gencer, “İlk Osmanlı Anayasasında Türkçenin Resmî Dil Olarak Kâbülü Meselesi”, **Armağan Kanun-u Esasî'nin 100. Yılı**, Ankara 1987, s. 187.

³⁵ Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, İstanbul 2006, s. 136.

Anayasa'nın beşinci maddesi Osmanlı Padişahını mukaddes, gayri mesul ve dokunulmaz kılmıştır. Yedinci madde ise vükelanın atanması ve azledilmesi; rütbe ve memurîyet tevcihi; nişan verilmesi; para bastırılması; hutbelerde adının zikredilmesi; yabancı devletlerle antlaşma imzalanması; ordu ve donanmanın kumandası; savaş ve barış ilanı; askerî harekât ile şerrî hüküm ve kanunların icrası; yasalar gereğince verilmiş cezaların hafifletilmesi ya da affedilmesi, parlamentoyu toplamak ya da dağıtmak gibi hak ve yetkileri padişahın uhdesine vermiştir.

Görüldüğü gibi anayasa bu haliyle padişahın hak ve yetkilerine bir kısıtlama getiriyordu. 27. madde Sadrazamı, Şeyhülislâmı ve bakanları atama ve azletme yetkisini de padişaha vererek onu yürütmenin başına getiriyordu. Bu durum, kabineyi parlamentoya karşı değil padişaha karşı sorumlu tutuyordu³⁶.

Padişahın meclisler ve yasama üzerinde de mutlak bir hâkimiyeti vardı. Parlamentonun onayı olmadan yasa çıkarabiliyordu (Madde 36). Ayan meclisinin üyelerini ve başkanını bizzat seçiyor (Madde 60), mebusan meclisinin başkan ve iki yardımcısının seçiminde söz sahibi oluyor (Madde 77), meclis-i umumî'nin toplantı süresini kısaltıp uzatabiliyor (Madde 44) ve yukarıda da değindiğimiz gibi gerektiğinde feshedebiliyordu (Madde 7). Neticede padişah, yasamayı da büyük ölçüde kontrolü altına alıyordu. Aşağıda Vükelâyı Devlet, Meclis-i Umumî, Heyet-i Âyan ve Heyet-i Mebusan bahislerini anlatırken bu hususlar daha açık bir surette ortaya çıkacaktır.

1876 Kanun-i Esasîsinin “*ferman anayasa*” niteliği meşhur 113. maddede somutlaşmıştır. Bu maddeye göre Padişah gerekli gördüğü zaman olağanüstü hâl ilân edebiliyor ve tehlikeli addettiği şahısları sürgüne gönderebiliyordu. Kanun-i Esasînin hazırlanması sürecinde Namık Kemal ve Ziya Paşa, Mithat Paşa'nın dikkatini bu maddeye çekmiş ve hatta Ziya Paşa “*bu madde ile Kanun-i Esasî'nin, Kanun-i Esasî denilecek yeri kalmamıştır*” demiştir³⁷. Fakat Mithat Paşa şartlar gereği bu konuda

³⁶ Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C.II, İstanbul 2000, s.220-221.

³⁷ Bozkurt, **a.g.e.**, s. 71.

bir şey yapamamış ve daha sonra Paşa'nın Abdülhamid tarafından Taif'e sürgün edilmesi bu maddeye istinaden gerçekleşmiştir³⁸.

3. Vükelâyı Devlet (Yürütme)

Sadrazam, Şeyhülislâm ve diğer vükela padişah tarafından atanmaktadır (27. Madde). Meclis-i Vükela Sadrazamın riyasetinde toplanır ve dâhilî ve haricî mühim işleri müzakere eder. Görüşülmesi padişahın iznini gerektiren konular önceden padişahın onayına sunulur ve kararlar İrade-i Seniye ile icra edilir (28. Madde). Sadrazam kabineye başkanlık eder, kabineyi toplantıya çağırabilir, bakanlıkların yetki alanlarına girmeyen konularla ilgilenebilirdi ama sadrazamının bakanlar üzerinde ciddi bir yaptırım gücü yoktu. Stanford Shaw'ın deyimiyle “eşitler arasında birinci bile değildi³⁹.”

Vükelâdan her biri bakanlığına ait işlerden sorumludur. Yetkisi dâhilinde olmayan işleri sadrazama arz eder (29. ve 30. Madde). Mebusan azalarının talebi üzerine vekillerden birinin yargılanabilmesi için yargılama talebinin mecliste üçte iki oy çoğunluğu ile kabul edilmesi ve daha sonra padişah tarafından yargılamaya izin verilmesi gerekmektedir (31. Madde). Memuriyetleri haricinde vekillerin diğer Osmanlı tebaasından şahsî ayrıcalıkları yoktur. Şahsî işleri ile alâkalı davalar umumî mahkemelerde görülür (33. Madde). Vükelâ tarafından önerilen bir yasa mecliste ret edildiği takdirde padişah, vükelâyı değiştirebilir veya meclisi feshederek yeni seçimlere gidilmesini emredebilirdi (35. Madde). Meclisin toplantı halinde bulunmadığı zamanlarda Kanun-u Esasî ahkâmına aykırı olmamak kaydıyla vükela tarafından verilen kararlar Heyet-i Mebusan'ın içtima ile vereceği karara kadar kanun hükmünde ve kuvvetindedir (36. Madde). Vükelâdan her biri her iki mecliste aslen veya vekâleten bulunmak gerektiğinde söz almak hakkına sahipti (37. Madde). Eğer Meclis-i Mebusan çoğunluk kararı ile bir vekili açıklama yapmak üzere meclise davet ederse vekil aslen veya vekâleten katılarak sorulara cevap verecekti. Fakat mesuliyeti üzerine alarak bunu tehir etmek yetkisi de vardı (38. Madde).

³⁸ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VIII, Ankara 2000, s. 8-14.

³⁹ Shaw, **a.g.e.**, s. 221.

4. Meclis-i Umumî

Meclis-i Umumî, her sene Kasım başında Padişah iradesi ile toplanıp Mart başında yine Padişah iradesi ile kapanan Heyet-i Âyan ve Heyet-i Mebusan olmak üzere iki ayrı heyetten oluşmaktaydı (42. ve 43. Maddeler). Gerek görülmesi halinde padişah, meclisi vaktinden evvel açabilir, oturumunu kısaltıp uzatabilirdi (44. Madde). Bir kimse her iki heyete birden üye olamazdı (50. Madde). Meclisin açılış gününde bütün Vükelâ, Heyet-i Mebusan ve Heyet-i Âyan azasının padişahın veya onun vekâletiyle sadrazamın huzurunda hazır bulunduğu halde resmî açılış yapılır ve geçmiş senenin mühim dâhilî ve haricî gelişmelerini ve gelecek yıl alınacak tedbirleri ihtiva eden padişah nutku okunurdu (45. Madde).

Meclis-i Umumî azaları, oy vermek ve fikir beyan etmek gibi konularda tamamen hürdüler. Meclisin dâhilî nizamnâmesini çiğnemedikleri müddetçe bu fiillerinden dolayı itham edilemez, haklarında kovuşturma açılmazdı (47. Madde). Meclislerden biri, herhangi bir azasının hıyanet ettiği veya Kanun-i Esasî'yi bozmaya ve ilgaya çalıştığı yönünde üçte iki çoğunluk kararı alırsa veya herhangi bir Meclis-i Umumî azası kanunen hapis cezası alırsa azalık sıfatı düşerdi (48. Madde).

Meclis-i Umumî heyetlerinin her ikisinde de üye sayısından bir fazlası hazır bulunmadıkça müzakereye başlanamazdı. Kararlar üçte iki çoğunluk esasına göre alınırdı. Bu oranın tutmadığı durumlarda görüşme hazır bulunan azanın oy çokluğu ilkesine göre karara bağlanırdı. Eşitlik halinde reisin oyu iki oy yerine sayılırdı (51. Madde). Yeni kanun veya eski kanunlarda değişiklik önerme yetkisi Heyet-i Vükelâyâ ait olmakla birlikte Heyet-i Mebusan ve Heyet-i Âyan da kendi görev alanları ile alâkalı konularda yeni kanun ya da eski kanunda değişiklik teklifinde bulunabilme salâhiyetini haizdiler. Fakat teklifleri önce Sadrazamın onayını aldıktan sonra Padişaha sunulur ve onun izni üzerine Şûra-yı Devlet'e gönderilirdi (53. Madde). Şûra-yı Devlet tarafından hazırlanan tasarı sırası ile Heyet-i Mebusan ve Heyet-i Âyan'da kabul olunduktan sonra nihayet Padişah'ın iradesi ile kanunlaşabilirdi. Heyetlerin biri tarafından ret olunan tasarı o yıl bir daha müzakere edilmezdi (54. Madde). Görüldüğü gibi asıl yasama mercii olması gereken meclisin yetkileri son derece kısıtlıydı. Üyeleri Padişah tarafından atanan ve Kanun-i Esasînin

64. maddesi mucibince tasarıları Padişahın hakları nokta-i nazarından tetkik etmekle görevli bulunan Heyet-i Âyan, meclisin zaten oldukça dar olan çalışma sahasını daha da sınırlandırmıştı⁴⁰. Bir tasarının kanun haline gelebilmesi için son söz yine irade-i seniyedeydi.

5. Heyet-i Âyan

Heyet-i Âyan'ın reisi ve azaları bizzat padişah tarafından atanırdı. Üye sayısı Heyet-i Mebusan'ın üye sayısının üçte birini aşmamak zorundaydı (60.Madde). Heyet-i Âyan'a aza tayin olunacak kişilerin umumun itimadını kazanmış, devlet hizmetinde başarı göstermiş, kırk yaşını aşmış ve tanınmış olmaları lazımdı(61. Madde). Üyeler 10000 kuruş maaşla ve hayat boyu atanmakla birlikte kendi talepleri doğrultusunda başka bir memuriyete geçmek için istifa edebilirlerdi (62. ve 63. Madde). Heyet-i Âyan, Heyet-i Mebusan'dan verilen kanun ve bütçe tasarılarını dinî esaslar, padişah hukuku, hürriyet ve Kanun-i Esasî ahkâmı, devletin bütünlüğü, memleketin dâhilî emniyeti, vatanın müdafaa ve muhafazası ve genel adab açısından inceler, yukarıdaki hususlara hâle getirici bir nokta tespit ederse mütalâasını da ilâve ederek ya katiyen ret veyahut düzeltilmek üzere Heyet-i Mebusan'a iade ederdi. Kabul ettiği tasarıları makam-ı sadarete arz ederdi (64. Madde).

6. Heyet-i Mebusan ve Seçimler

Heyet-i Mebusan'ın üye sayısı her elli bin erkek Osmanlı tebaasına bir üye gelecek şekilde hesaplanırdı (65. Madde). Seçimlerde gizli oy ilkesi kabul edilmişti. Seçimlerin ne surette icra edileceği çıkarılacak özel bir kanunla tayin edilecekti (66. Madde). Bu kanunu hazırlamak Meclis-i Mebusan'a bırakılmıştı⁴¹. Dolayısıyla ülkemizdeki ilk seçimler bir seçim kanunu olmaksızın yapılmıştır⁴².

Seçimlerin hukukî dayanağı olarak 3 belge gösterilebilir. Bunlar Kanun-i Esasî, Tâlimât-i Muvakkate ismi verilen belge ve İstanbul bölgesinde seçimin nasıl

⁴⁰ Tanör, **a.g.e.**, s. 139-140.

⁴¹ Karal, **a.g.e.**, s. 230.

⁴² Servet Armağan, "Memleketimizde İlk Parlamento Seçimleri", **Armağan Kanun-u Esasî'nin 100. Yılı**, Ankara 1978, s.150.

yürütüleceğine dair hazırlanan Beyannâme'dir⁴³. Anayasa'da seçmenlerin erkek olması haricinde seçmenlik şartları ile ilgili herhangi bir hüküm olmamakla birlikte mebus olabilmenin şartları yer almaktadır. Buna göre: bir zat hem memur hem de mebus olmazdı (67. Madde). Osmanlı tebaası olmayan, geçici olarak yabancı bir devlet imtiyazına sahip olan, Türkçe bilmeyen, otuz yaşını doldurmamış olan, seçim sırasında birinin hizmetkârlığında bulunan, iflas edip itibarı iade edilmemiş olan, kötü halleriyle bilinen, medenî hakları elinden alınmış olan kişiler mebus seçilemezlerdi. Dört sene sonra yapılacak bir daha ki seçimlerde Türkçe okumak ve mümkün merteye yazmak da mebus adaylarında aranılacak şartlar arasında olacaktı (68. Madde). Ayrıca mebuslar seçildikleri vilâyet ahalisinden olmak zorundaydılar (72. Madde). Seçimler dört yılda bir yenilenirdi ve tekrar seçilmek caizdi (69. Madde). Seçimlere Meclisin toplantı ayı olan Kasım ayından 4 ay önce başlanılırdı (70. Madde). Eğer padişah Meclisi feshederse en geç altı ay içerisinde Meclis açılmak üzere yeniden mebusan seçimine başlanılırdı (73. Madde). Kanun-i Esasî'deki seçimler ve mebusluk şartları ile ilgili hükümler bunlardır. Fakat bu hükümlerin tamamı uygulanmamış onların yerine Tâlimât-ı Muvakkate'nin hükümlerine riayet edilmiştir⁴⁴. Başkentte ise seçim "Beyannâme" isimli vesikaya göre yapılmıştır. Vesikadan İstanbul'un adeta pilot bölge seçildiği ve başkentte yapılan seçimin, istikbalde tüm ülke genelinde yapılacak olan seçimlere model teşkil edeceği anlaşılmaktadır⁴⁵.

Seçilen mebuslar kendilerini seçen bölgeyi değil tüm Osmanlıları temsil ederlerdi (71. Madde). Mebuslardan birisi herhangi bir nedenle Meclisten ayrılırsa yenisi bir sonraki toplantı yılına yetişmek üzere seçim yapılırdı (74. Madde). Mebuslar aylık 5000 kuruş maaş alırdı (76. Madde). Heyet-i Mebusanın müzakeratı alenî idi. Vükelâdan veya Heyet-i Mebusan azasından 15 kişinin talebi üzerine görüşmeler gizli de yapılabilirdi (78. Madde). Heyet-i Mebusan azasından hiçbiri Meclis tarafından çoğunluk kararıyla suçlu bulunmadıkça veya suçüstü yakalanmadıkça tutuklanamaz ve muhakeme edilemez (79. Madde). Heyet-i Mebusan, Meclise havale edilen yasa tekliflerini müzakere ederdi ve bunlardan

⁴³ Armağan, **a.g.m.**, s. 151.

⁴⁴ Armağan, **a.g.m.**, s. 153.

⁴⁵ İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi**, C. I, Eskişehir 1995, s. 77.

malîye ve Kanun-i Esasî ile ilgili olan maddeleri ret, kabul veya tadil ederdi (80. Madde).

7. Tebaa-i Devlet-i Osmanîye'nin Hukuk-ı Umumîyesi

Osmanlı Devleti vatandaşlarının hakları Anayasanın “Tebaa-i Devlet-i Osmanîye'nin Hukuk-ı Umumîyesi” başlığı altında düzenlemektedir. 8. maddeye göre din ve mezhep farklarına bakılmaksızın Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan herkes Osmanlı kabul edilmektedir. İslâm Osmanlı Devletinin resmî dinidir fakat Osmanlı sınırları içindeki bütün diğer dinler ve cemaatlere tanınmış olan imtiyazlar devlet himayesi altındadır (11. Madde). Devletin lisan-ı resmîsi Türkçe'dir ve devlet hizmetinde istihdam olunabilmek için bilinmesi şarttır (18. Madde). Hangi din ve mezhepten olursa olsun bütün Osmanlılar kanun önünde eşittir ve aynı hak ve ödevlerle mücehhezdir (17. Madde).

Başkalarının hürriyetine tecavüz etmemek şartıyla Osmanlı vatandaşlarının kişisel hürriyetleri 9. maddede tanınmakta ve 10.madde ile de güvence altına alınmaktadır. 12. ve 13. maddelere göre matbuat ve şirketleşmek kanun dairesinde serbesttir. Yine kanuna uymak kaydıyla özel ve genel eğitim serbesttir fakat okullar devletin nezareti altındadır (15. ve 16. Maddeler). İstisnasız bütün Osmanlı tebaası kudreti nispetince vergi vermekle mükelleftir (20. Madde). Fakat Vergiler, kanunlarla tayin edilmek zorundadır. Kanunlara dayanmadığı müddetçe hiç kimseden vergi alınamaz (25. Madde). Herkesin mal ve mülk güvencesi vardır (21. Madde). Müsadere, angarya, işkence ve her türlü eziyet yasaktır (24. ve 26. Madde). Hiç kimse kanunen mensup olduğu mahkemedan başka bir mahkeme gitmeye zorlanamaz (23. Madde).

1876 Kanun-ı Esasîsi bir takım temel hak ve özgürlükleri tanımakla birlikte bunları garanti altına alacak bir düzenlemeye sahip değildir. Padişahın çok geniş yetkileri ve kişi hürriyetini neredeyse yok derecesine indiren 113. madde göz önünde bulundurulunca tebaadan vatandaşlığa geçişin gerçekleştirildiğini söylemek oldukça zordur. Hak ve özgürlüklerin kullanımı hususunda Anayasada karşımıza çıkan “*kanun dairesinde serbesttir*” formülü önemlidir. Yasama yetkisinin tamamen

Padişahın yetki ve denetiminde olması kişi hak ve hürriyetlerini adeta boşluğa asılı bir durumda bırakmaktadır⁴⁶. Seçimler ile seçme ve seçilme hakkı gibi konularda da Kanun-i Esasî’de ve uygulamada göze çarpan bazı noktalar vardır. Bunlara Meclis-i Mebusan bahsinde değinmek daha uygun olacaktır. Ama kişi hakları bağlamında şu söylenebilir ki; bütün bu eksiklerine rağmen Kanun-i Esasî Osmanlı düzenine ciddi değişiklikler getirmekte ve bu itibarla Tanzimat’ı aşmaktadır⁴⁷.

Sultan Abdülhamit 13 Şubat 1878’de Meclisi dağıttı ve böylece 1908 Jöntürk İhtilâli’ne kadar Kanun-i Esasî fiilî olarak uygulamadan kalktı. 1876 Kanun-i Esasî’si kurucu bir meclis tarafından kaleme alınmamıştı. Geniş halk yığınlarında bir karşılığı yoktu. Osmanlı yönetici sınıfı içindeki bir avuç yüksek dereceli memurun ve yeni doğmakta olan Türk aydın sınıfının gayretleri sonucu ilân edilmiş bir Ferman Anayasa niteliğindedir. Hatta İkinci Abdülhamit’i, İkinci Abdülhamit yapanın bu anayasa olduğu iddia edilmektedir. Çünkü Abdülhamit Meclisi tatil ederken Anayasa’nın ona verdiği yetkiyi kullanmıştı⁴⁸.

Düvel-i Muazzama’nın da Meşrutî yönetime sıcak bakmaması büyük sorundu. Meclisin varlığı, büyük devletlerin doğrudan müdahalesini engelliyordu. Kozmopolit yapısına rağmen Meclis’te ayrılıkçı fikirlerin dile getirilmemesi de büyük devletlerin nefretini çekiyordu⁴⁹.

Kanun-i Esasî bütün eksiklerine rağmen Osmanlı Devlet ve toplum düzenine esaslı değişiklikler getirmiştir. Meclis kendisine verilen kısıtlı yetkileri ustaca kullanmış hatta onları aşmaya çalışmıştı. 1876 Savaşının sorumlularını Divan-ı Âlî’ye sevk etmeyi ve kabine düşürmeye yetkileri olmadığı halde Sadrazam Ethem Paşa’yı azlettirmeyi başarmıştı⁵⁰.

⁴⁶ Suna Kili, “1876 Anayasasının Çağdaşlaşma Sorunları Açısından Değerlendirilmesi”, **Armağan Kanun-u Esasî’nin 100. Yılı**, Ankara 1987, s. 199; Tanör, **a.g.e.**, s. 145.

⁴⁷ Tanör, **a.g.e.**, s. 146.

⁴⁸ Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, İstanbul 1978, s. 328.

⁴⁹ İlber Ortaylı, “İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili”, **Armağan Kanun-i Esasî’nin 100. Yılı**, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara 1978, s. 172-176.

⁵⁰ Tunaya, **a.g.e.**, s. 40.

Her şeyden önemlisi kısa süreli de olsa bu ilk Anayasa ve Meclis tecrübesi, hürriyetçi düşüncenin Osmanlı topraklarında iyice kök salmasını sağlamıştır. Kanun-i Esasî, 1889 yılından sonra Abdülhamit rejimine karşı örgütlenen Jön Türkler tarafından mücadelelerinin merkezine yerleştirilerek idealize edilmiş ve Jön Türk hareketinin itici gücü olmuştur. Memlekette hürriyetin tekrar ilân edilme ihtimaline karşı Abdülhamit Kanun-i Esasî'yi tamamen kaldırmaya cesaret edememiş sadece askıya alabilmiştir. Devlet yıllıklarında Kanun-i Esasî'nin yer alması bunun en büyük delilidir⁵¹. Abdülhamit hürriyetçi bir ayaklanma olduğu takdirde tahtını kurtarabilmek için meşrutiyete yumuşak bir geçiş tasarlamış ve Kanun-i Esasî'yi bu yüzden sadece askıya almıştır⁵². Gerçekten 2. Meşrutiyet ilân edildiğinde Abdülhamit kendini Kanun-i Esasî'nin en büyük savunucusu gibi göstermeyi başarmıştır⁵³.

---

⁵¹ Ahmed İhsan Tokgöz, **Matbuat Hatıralarım**, İstanbul 1993, s. 176; **Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)**, Haz. Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal, Ankara 1996, s. 11.

⁵² Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, Ankara 2001, s. 35.

⁵³ Kâzım Karabekir, **İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909**, İstanbul Tarihsiz, s. 327.

II. BÖLÜM

JÖN TÜRKLER, İTTİHAT VE TERAKKİ, II. MEŞRUTİYET'İN İLÂNİ VE MECLİS-İ MEBUSAN'IN AÇILIŞI

A. JÖN TÜRKLER VE İTTİHAT VE TERAKKİ

1. Jön Türk Kavramı

Fransızca Jeune ve Turc sözcüklerinden gelen Jön Türk kavramı, genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda çağdaş ihtiyaçlara göre değişiklik yapmak isteyen kişi ve grupları ifade etmek için kullanılır⁵⁴. Batılı tarihçiler, hem Türk tarih yazıcılığında “Yeni /Genç Osmanlılar” olarak adlandırılan ve I. Meşrutiyet'in ilânı için çalışan kuşağı hem de II. Abdülhamid'e muhalefet ederek II. Meşrutiyet'in ilânı için mücadele eden hürriyetçileri Jön Türk tabiri içinde değerlendirirler⁵⁵. Türk tarihçileri genel olarak “Yeni Osmanlılar” ve “Jön Türkler” olmak üzere bu iki kuşağı birbirinden ayırma eğilimindedirler. Tarık Zafer Tunaya ise bu iki kuşağı I. Jön Türk hareketi ve II. Jön Türk hareketi şeklinde yaptığı sınıflandırma ile birbirinden ayırmaktadır⁵⁶. “19. yüzyıl ortalarından imparatorluğun yıkılışına kadar ki muhalefeti bir potada değerlendirmenin” mümkün olmadığını belirten Prof. Dr. İlber Ortaylı Türk tarih yazımında gözükten bu ayrımı doğru bulmaktadır⁵⁷.

⁵⁴ Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, İstanbul 2000, s. 13; Muammer Göçmen, **İsviçre'de Jön Türk Basını ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri**, İstanbul 1995, s. 19-23.

⁵⁵ Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, Ankara 2001, s. 26; Mesela bkz. Nicolae Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, C. V, İstanbul 2005, 469- 470, 516-517.

⁵⁶ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul 2004, 2. 56, 60-61.

⁵⁷ İlber Ortaylı, “Bir Aydın Grubu: Yeni Osmanlılar”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul 1985, s. 1702-1703.

2. Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler

Jöntürk kavramı etrafında yapılan farklı tanımlamalar, hürriyetçi mücadelenin bu iki ayrı kuşağı arasındaki rabitaların varlığını açıkça göstermektedir. Jön Türk hareketi Yeni Osmanlıların mirası üzerinde yükselmiştir. Bu husus sadece müşterek hedeflerden veya Jön Türklerin kendilerinden önceki kuşak tarafından geliştirilmiş bir ideolojiyi benimsemelerinden kaynaklanmamış aynı zamanda Yeni Osmanlılar hareketi içerisinde bulunmuş kimselerden faydalanması ile de pekişmiştir⁵⁸. İsmail Kemal Bey, Samipaşazâde Sezaî, Murat Bey, Ali Şefkati Bey, Halil Ganem gibi simalar ve Yeni Osmanlıların ideal padişahı V. Murat'ı tahta çıkarmaya matuf Ali Suavî vakası⁵⁹ ve K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi⁶⁰ gibi olaylar Jön Türkleri somut bir şekilde Yeni Osmanlılara bağlamaktadır⁶¹. Prof. Dr. Hilmi Ziya Ülken ise her iki dönemi birden idrak ettiği için Yeni Osmanlıların son temsilcisi olan Ebuzziya Tevfik'i iki dönemi birbirine bağlayan anahtar bir karakter olarak görmektedir⁶².

Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler arasındaki en temel fark toplumsal kökenleridir. Yeni Osmanlılar büyük bürokratların çocuklarıdır (Ali Suavî hariç) ve kendileri de orta seviyede bürokratlardır⁶³. Jön Türklerin ise merkez-çevre kuramına göre çevreyi temsil eden ve daha geniş bir toplumsal tabana dayanan bir gençlik hareketi olduğu iddia edilmektedir⁶⁴. Yeni Osmanlıların devlet organizasyonu içerisinde yetişmiş bir grup olmasına karşılık Jön Türkler büyük ölçüde mektebin ürünüdürler⁶⁵.

3. İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu ve İlk Faaliyetleri

İttihat ve Terakki'nin kuruluşu ile ilgili çeşitli kaynaklarda farklı tarihler verilmekle birlikte araştırmacılar genel olarak 1889 yılını Cemiyet'in kuruluş tarihi

⁵⁸ Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908**, İstanbul 2001, s. 31-32.

⁵⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı "Ali Suavi ve Çırağan Sarayı Vak'ası", **Bellekten**, 1944, s. 71-111.

⁶⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "V. Murad'ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi", **Bellekten**, C. VIII, S. 30, 1944, s. 245-328.

⁶¹ Mardin, **a.g.e.**, s. 32-44; Nevin Yazıcı, **Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti**, Ankara 2002, s. 139-141.

⁶² Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul 2001, s. 157.

⁶³ Suavi Aydın, **Modernleşme ve Milliyetçilik**, İstanbul 2000, s. 126.

⁶⁴ Orhan Türkoğlan, **Türk Toplumunda Aydın Sınıfın Anatomisi**, İstanbul 2003, s. 147.

⁶⁵ Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki 1908-1914**, İstanbul 1986, s. 42-43.

olarak kabul ederler⁶⁶. Buna göre 1889 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye öğrencisi olan İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, Mehmed Reşid, Hüseyinzâde Ali ve İshak Sûkutî tarafından kurulmuştur⁶⁷.

Yeni Osmanlılar'da olduğu gibi “*Carbonari*” örgütü model alınarak hücreler halinde teşkilâtlanan Cemiyet, ilk zamanlarda sadece taraftar toplamaya ve gizli toplantılar düzenlemeye önem vererek açık propaganda ve eylemlerden kaçınmıştır⁶⁸. Bu durum 1895 yılına kadar devam etmiş olmalıdır. Yurt dışındaki önemli Jön Türk liderlerinden biri olan Ahmet Rıza, 1889 tarihinden beri Fransa'da bulunuyordu ve buradaki 6 yıllık sessizliğini ancak 1895 yılında Meşveret gazetesini çıkarmaya başlayarak bozuyordu. Bu durum göstermektedir ki bazı sebepler 1895 yılında Jön Türkleri hareket etmeye zorlamıştır. Prof. Dr. Sina Akşin, Ermeni eylemleri ile Jön Türk hareketinin ivme kazanması arasında şaşırtıcı bir illiyet olduğunu ortaya koymaktadır. 1895 yılında Ermenilerin Bâb-ı Âli'ye yürümesi Jön Türklerin kendi ataletlerinin farkına vararak harekete geçmelerine sebep olmuş ve İttihat ve Terakki mensubu gençler cami duvarlarına ilk beyannamelerini yapıştırmışlardır⁶⁹. Bu eylem çeşitli tutuklanma ve sürgünlerle neticelenmiştir⁷⁰. Bu sıralarda Ahmet Rıza Bey Cemiyetin yurt dışındaki temsilcisi olmuş ve Cemiyetin adı da “*Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti*” olarak değişmiştir⁷¹. Bu isim değişikliği pozitivistlerin etkisi altında kalmış olan Ahmet Rıza'nın eseri olmalıdır. Çünkü “*düzen ve ilerleme*” (Order and Progress) pozitivistlerin sloganı idi⁷². Ancak Jön Türklerin “*düzen*” yerine “*ittihat/birlik*” kavramını tercih ettikleri görülüyor. Herhâlde bu tercih “*ittihat*” kavramının Osmanlı Devleti'nin durumuna ve ihtiyaçlarına daha uygun düşmesinden kaynaklanıyordu.

⁶⁶ Ahmet Bedevi Kuran 1892 tarihini kabul etmektedir. Bkz. Kuran, **a.g.e.**, s. 45. Ramsaur, Akşin, Mardin gibi araştırmacılara göre cemiyetin kuruluş tarihi 1889 olmalıdır. Bkz. Ernest E. Ramsaur, **Jöntürkler 1908 İhtilalinin Doğuşu**, İstanbul 2004, s. 33; Akşin, **a.g.e.**, s. 29; Mardin, **a.g.e.**, s. 73.

⁶⁷ Kuran, **a.g.e.**, s. 45; Akşin, **a.g.e.**, s. 29; Hilmi Ziya Ülken kurucular arasından Ubeydullah Efendi'nin de bulunduğunu yazar. Bkz. Ülken, **a.g.e.**, s. 125.

⁶⁸ Akşin, **a.g.e.**, s. 29, 30; Kuran, **a.g.e.**, s. 46.

⁶⁹ Akşin, **a.g.e.**, s. 30, 34, 35-37; Kuran, **a.g.e.**, s. 47; Belge için bakınız: Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C. I, İstanbul 1998, s. 76.

⁷⁰ Kuran, **a.g.e.**, s. 47.

⁷¹ Akşin, **a.g.e.**, s. 31.

⁷² Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev. Metin Kıratlı), Ankara 1998, s.196; Akşin, **a.g.e.**, s. 31, Ramsaur, **a.g.e.**, s. 42. Pozitivizm için bkz. Ayferi Göze, **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, İstanbul 1987, s. 234-237; S. Hayri Bolay, **Felsefi Doktrinler Sözlüğü**, Ankara 1990, s. 213-217; Murtaza Korlaelçi, “Pozitivist Düşüncenin İthali”, **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce C. 1 Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, İstanbul 2003, s. 214-222.

Ermeni hadiselerinin kazandırdığı ivme ile faaliyet sahasını genişleten Cemiyet, 1896 yılına gelindiğinde Askerî Tıbbîye dışında da yayılmaya muvaffak olmuş ve memur, subay ve ulema çevrelerinden de pek çok üye edinmişti⁷³. Fakat 1896 ve 1897 yıllarındaki iki başarısız darbe girişimi cemiyetin pek çok üyesinin sürgün edilmesi ile neticelenmişti. Bir kısım cemiyet mensubu yurtdışına kaçmayı başararak tıpkı ataları Yeni Osmanlılar gibi faaliyetlerini Avrupa’da devam ettirmeye başladılar.

4. Avrupa’da Jön Türk Hareketi

Avrupa’daki Jön Türk faaliyeti farklı eğilimlerin birbirinden ayırdığı üç önemli lider tarafından temsil edilmiştir. Bu liderler Ahmet Rıza, Mizancı Murat ve Prens Sabahattin’dir. Ahmet Rıza Bey, İttihat ve Terakki içinde ilk önce Mizancı Murat Bey ile liderlik yarışına girmiştir. Murat Bey’in 1897 yılında II. Abdülhamit ile anlaşması Ahmet Rıza Bey’i Prens Sabahattin’in ortaya çıkışına kadar İttihat ve Terakki içinde tek lider hâline getirmiştir. Jön Türkler, 1902 senesindeki I. Jön Türk kongresinde bir tarafını Pozitivist Ahmet Rıza ve diğer tarafını da Le Play ve Edmond Demolins ekolünün etkisinde kalan Adem-i Merkeziyetçi Sabahattin Bey’in teşkil ettiği iki kampa ayrılmışlardır. İki taraf arasındaki ana kırılma noktasını “*yabancı müdahalesi*” konusu belirlemiştir. 1907 yılında yapılan II. Jön Türk Kongresi ile taraflar kısmî bir uzlaşmaya vararak Abdülhamit’in tahtan indirilip meşrutiyetin tekrar ilân edilmesi için eylem birliği kararı almıştır⁷⁴.

5. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti

1906 yılında Kanun-i Esasî’yi yeniden ilân etmek amacıyla Selânik’te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, ağırlıklı olarak 3. Ordu içerisindeki genç subay sınıfı içinde yayılmıştı. Orduyu siyasallaşmaya iten dönemin şartları, cemiyetin ordu

⁷³ Akşin, **a.g.e.**, s. 40.

⁷⁴ Söz konusu üç önemli Jön Türk lideri için bkz. Mardin, **a.g.e.**; Göçmen, **a.g.e.**; Prens Sabâhaddîn, **Türkiye’ye Nasıl Kurtarılabilir? Ve İzâh’lar**, Ankara 1999; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. I, K. I, Ankara 1991, s. 258-301; Aykut Kansu, “Prens Sabahaddin’in Düşünsel Kaynakları ve Aşırı-Muhafazakâr Düşüncenin İthali”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce C. 1 Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, İstanbul 2003, s. 156-165.

üzerindeki nüfuzunun artmasını kolaylaştırmıştı⁷⁵. 1907 yılında Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti birleşti. Bu suretle iki merkez-i Umumîsi ve iki nizamnâmesi olan bir yapı ortaya çıkıyordu. Mustafa Kemal'in Şam'da kurduğu “*Vatan ve Hürriyet Cemiyeti*”nin Selânik şubesi de 1907 yılında İttihat ve Terakki'ye katıldı. Meşrutiyet'in ikinci defa ilânı büyük ölçüde Selânik merkezli bu yapının faaliyetleri sonucu gerçekleşmiştir⁷⁶.

B. II. MEŞRUTİYET'İN İLÂNİ VE MECLİS-İ MEBUSAN'IN AÇILMASI

1. II. Meşrutiyet'in İlânı

Meşrutiyet ikinci defa 23 Temmuz 1908 (Rumî 10 Temmuz 1908) tarihinde; Kolağası Niyazi Bey'in Resne'de, Enver Bey'in Tikveş'te, Eyüb Sabri Bey Ohri'de, Selahattin ve Hasan Tosun Beyler'in Arnavutluk'ta “*Hürriyet Taburları*” kurarak dağa çıkmaları ve cemiyetin Kanun-i Esasî'nin yürürlüğe konulması yönünde saraya telgraflar çekmesi üzerine ilân edilmiştir. Cemiyeti harekete geçiren ana sebebin, İngiltere Kralı ve Rusya Çarı'nın, İngiliz-Rus ilişkilerini gözden geçirmek ve Makedonya meselesini görüşmek için Reval'de buluşması olduğu kanaati araştırmacılar arasında yaygındır. Halk tarafından ilk önce sessizce ve tereddütle karşılanan meşrutiyetin ilânı, başta İstanbul, Selânik ve Manastır olmak üzere ülke genelinde günlerce süren bir şenlik havası yaratmıştır⁷⁷.

2. Seçimler ve Meclis-i Mebusan'ın Açılışı

Meşrutiyet'in ilânından sonra sıra seçimlere ve Meclis-i Mebusan'ın açılmasına gelmişti. Seçimler, “*Kanun-i Esasî*”, “*İntihab-ı Mebusan Kanun-u Muvakkatî*” ve “*İntihab-ı Mebusan Kanunnamesi*”nin hükümlerine göre yapılacaktı.

⁷⁵ Orduyu siyasileşmeye iten sebepler için bkz. Ahmet Turan Alkan, **İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset**, İstanbul 2001, s. 45-80, Kâzım Karabekir, **İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909**, İstanbul Tarihsiz, s. 52-60.

⁷⁶ Paris ve Selânik merkezli yapıların mukayesesi için bkz. Suavi Aydın, “İki İttihat-Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset”, **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce C. 1 Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, İstanbul 2003, s.117-128.

⁷⁷ Meşrutiyetin ilânının halkta nasıl yankılandığı için bkz. Kudret Emiroğlu, **Anadolu'da Devrim Günleri II. Meşrutiyet'in İlamı**, Ankara 1999; Abdülmecid Fehmi, **Manastır'ın Unutulmaz Günleri**, İstanbul 1993.

İki dereceli yapılacak seçimlerde her elli bin erkek nüfusa bir mebus seçilecekti. Seçime İttihat ve Terakki ile Ahrar Fırkası katılmıştır. Sonuçlar, 281 mebusluktan tamamına yakınına kazanan İttihat ve Terakki'nin mutlak zaferini işaret ediyordu fakat sonraki siyasî gelişmeler, cemiyetin listesinden mebus seçilenlerin pek çoğunun gerçek mânâda birer İttihatçı olmadığını göstermiştir⁷⁸.

Seçimlerin yanı sıra Meclis'in toplanacağı yerin hazırlanması, Meclis'te istihdam edilecek personelin bulunması, açılış protokolünün hazırlanması gibi bir dizi mesele söz konusuydu. Meclis'in nerede toplanacağı aşılması gereken ilk problem idi. Zira ilk Meclis binası Meclis'in Mebusan'ın kapatılmasından sonra muhtelif gayeler ile kullanılmış ve restore edilmeyi gerekli kılacak derecede tahrip olmuştu. Günün şartları içinde ihtiyaca cevap verebilecek bir başka bina bulmak imkânsız olduğu için hükümet eski Meclis binasının onarılarak kullanılmasına karar verdi. Onarımla birlikte Meclis binasının içinin döşenmesi de elzemdi. Padişah, Âyan ve Mebusan Meclisleri'nde şahsına ve Heyet-i Vükelâ üyelerine tahsis edilen locaların tamirat masraflarını kendi bütçesinden karşılamayı kabul etti. Geriye kalan diğer masraflar ise genel bütçeden ödenecekti. Meclis binasının tamirâtı ile ilgilenen komisyonun hazırladığı rapora göre tamirat işlemi iki buçuk ayda tamamlanacak ve 182714 kuruşa mâl olacaktı. Binanın tamirâtı ve içinin döşenerek kullanıma hazır bir hâle getirilmesi 21 Kasım 1908 tarihinde tamamlandı. Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyan'ın büro hizmetlerinde çalıştırılmak üzere de 1000 kuruş maaşla 8 müsvedde yazıcısına, 500 kuruş maaşla 8 birinci sınıf, 300 kuruş maaşla 8 ikinci sınıf müsveddeleri temize geçirecek memura, 1 200 kuruş maaşla 2 evrak müdürüne, 400 kuruş maaşla 4 evrak kayıt memuruna ihtiyaç duyulmuş ve bu ihtiyacı gidermek üzere sınav açılmıştır⁷⁹.

⁷⁸ Seçimler ve vilâyetlere göre tasnif edilmiş mebus listesi için bkz. Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, İstanbul 2002, s. 271-356, 375-459. Seçimler için ayrıca bkz. Cezmi Eraslan, Kenan Olgun, **Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento**, İstanbul 2006, s. 69-79.

⁷⁹ İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi**, C. 1, Eskişehir 1995, s. 270-278; Eraslan, Olgun, **a.g.e.**, s. 79-83.

Meclis-i Mebusan, 17 Aralık 1908 tarihinde görkemli bir törenle açıldı⁸⁰. Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in padişahın nutkunu okumasıyla birlikte Meclis'in açılışı resmiyet kazanıyordu⁸¹. Abdülhamit'i Meclis'in açılışına bizzat Sadrazam Kâmil Paşa davet etmiştir ve hatta padişahın açılışa katılmamak niyetinde olduğunu sezen Kâmil Paşa'nın Abdülhamit'in Meclis'in açılışına katılmaması durumunda istifa edeceğini arz ettiği de rivayet olunmaktadır⁸². Meclis-i Mebusan'ın açılışı iç ve dış kamuoyunda büyük yankı uyandırmış ve Meclis'e gelen tebrik telgraflarının okunması günlerce sürmüştür.

C. İKİNCİ MEŞRUTİYET DEVRİNDE FİKRÎ VE İDEOLOJİK ORTAM

1. Üç Tarz-ı Siyaset

Bernard Lewis, Fransız İhtilâli'nin, İslâm dünyası üzerinde gerçek bir etkiye bulunan Batı menşeli ilk büyük fikir hareketi olduğunu belirtir⁸³. Hakikaten İhtilâl bir yandan Osmanlıların modernleşme taleplerine hız verirken diğer yandan imparatorluk yapılarını tehdit eden prensipleriyle Osmanlı Devletine yeni sorun alanları açmıştır. Napolyon Savaşları ile bütün Avrupa'ya yayılan “*milletlerin kendi kaderlerini tayin etme hakkı*” prensibi, Osmanlı devlet adamları ve aydınları için Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü muhafaza etme konusunu en hayâtî mesele haline getirmiştir. Bu hayâtî mesele, Yusuf Akçura'nın “*Üç Tarz-ı Siyaset*” adını verdiği⁸⁴, “*Osmanlılık, İslâmlık ve Türklük*” kavramları etrafında yapılan tartışmaların Türk-Osmanlı kamuoyunu meşgul etmesini mucip olmuştur. Muhakkak ki kronolojik olarak ilk “*Osmanlıcılık*” siyaseti ortaya çıkmıştır. Daha sonra sırasıyla “*İslâmcılık*”

⁸⁰ Tanin Gazetesi iydi millîye kavuştukları için bütün vatandaşları tebrik etmiş ve Hüseyin Cahit, Meclis-i Mebusan'ın açıldığı gün, millet-i Osmaniye'nin hayatında ilelebet tesirini muhafaza edecek tarihî bir vakanın cereyan ettiğini yazmıştır. Bkz. **Tanin**, nu. 137, 4 Kanun-u Evvel 1324 (17 Aralık 1908), s. 1. Volkan Gazetesi ise bu hadiseyi “Meclis-i Mebusan Bayramı” başlığıyla vermiştir. Bkz. **Volkan**, nu. 8, 5 Kanun-u Evvel 1324 (18 Aralık 1908), s. 1.

⁸¹ Nutkun metni için bkz. **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre: I, İçtima Senesi: 1, C. 1, Ankara 1982, s. 2-3; “Nutk-u Hümayûn”, **Tanin**, nu. 138, 5 Kanun-u Evvel 1324, s. 2.

⁸² **Ali Cevat Bey'in Fezleke'si**, Yayına Hazırlayan: Faik Reşit Unat, Ankara 1991, s. 25-30.

⁸³ Bernard Lewis, **a.g.e.**, s. 41.

⁸⁴ Bkz. Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, Ankara 1998. Bahsi geçen üç siyasî projenin bilhassa toplumsal konulardaki tezlerini konu edinen yeni bir çalışma için bkz. Mustafa Gündüz, **II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları**, Ankara 2007.

ve “*Türkçülük*” siyasetlerinin birer alternatif proje olarak gündeme gelmesiyle beraber II. Meşrutiyet döneminde bu üç siyaset kesişmiştir.

Her biri ayrı bir kimliğe tekabül eden Üç Tarz-ı Siyaset, devletin nasıl kurtulacağı sorusu ile ilgilidir. Sorun devletin bekası olunca yine devletin siyasî, coğrafi ve demografik yapısında ciddi değişikliklere neden olabilecek bu farklı siyasetler arasında tercih yapmak Türk aydınları için kolay olmamıştır. Bu bağlamda 20. yüzyıl başlarındaki Türk düşünce hayatı “*Osmanlılık*”, “*İslâmlık*” ve “*Türklük*” kimlikleri arasında gel gitlerle doludur ve hatta çatışan bu kimlikler çoğu zaman 1876 Kanun-i Esasîsi’nde olduğu gibi iç içe geçmiş durumdadır⁸⁵.

2. Osmanlıcılık

Osmanlıcılık siyaseti, parçalanmış devleti bir arada tutabilmek için geliştirilen bir imparatorluk ideolojisiydi⁸⁶. Din ve ırk farklarına bakmaksızın bütün Osmanlı tebaasını aynı hak ve ödevlerle mücehhez kılarak bir arada tutmayı amaçlıyordu. Böyle bir amacın her şeyden önce geleneksel Osmanlı toplum yapısını dönüştürerek cemaatlerin ayrılığı, farklılığı ve birbirlerinden izolasyonu esası üzerine bina edilmiş olan millet sistemine son vermeye yöneleceği açıktır. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti’nin bünyesinde ki çeşitli din, milliyet ve mezheplere mensup pek çok topluluk, “millet sistemi” adı verilen bir yapı içinde örgütlenerek bir arada tutuluyordu⁸⁷. Dinî özdeşlik prensibine dayalı bu yapı içinde milletler arası farklılıkların ama bilhassa sistem Müslümanların hâkimiyeti üzerine müesses olduğu için Müslümanlar ile gayri Müslimler arasındaki farklılıkların belirtilmesi ve

⁸⁵ 1876 Kanun-i Esasîsi’nin 8. maddesine göre din ve mezhep farklarına bakılmaksızın Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan herkes Osmanlıdır. Bununla birlikte devletin resmî dininin din-i İslâm ve resmî dilinin de Türkçe olduğu 11. ve 18. maddelerde belirtilmiştir. Bakınız: Suna Kili, A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri Senedi İttifaktan Günümüze*, Ankara 1985, s. 32, 33.

⁸⁶ Mümtaz’er Türküne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, Ankara 2003, s. 224, 226. Derli toplu bir makale için bakınız: Şükrü Hanioglu, “Osmanlıcılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. V, İstanbul, 1985, s. 1389-1393. Osmanlıcılık ideolojisinin ana karakteristikleri bakımından dört farklı aşaması olduğu söylenmektedir. Bakınız: Selçuk Akşin Somel, “Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*, C. I, *Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, İstanbul 2003, s. 88.

⁸⁷ Millet sistemi için bkz. Bahaeddin Yediyıldız, “Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış”, *Türkler*, C. 10, Ankara 2002, s. 189-191; İlber Ortaylı, “Osmanlı Millet Sistemi ve Sosyal Boyutları”, *Türkiye Günü*, S. 77, Yaz 2004, s. 143-148; Ayşe Almıla Gök, Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayri Müslimler: Millet Sistemi, Tarihi Gelişimi ve Milletlerarası Antlaşmalar, *Türkiye ve Siyaset*, S. 3, Ankara Temmuz-Ağustos 2001, s. 101-108.

muhafaza edilmesi gerekiyordu⁸⁸. Bu farklılıklar üzerinde ki hassasiyet en somut biçimde günlük hayatın pratiğinde mühim bir yeri olan cemaatlerin/milletlerin kıyafetlerinde ortaya çıkıyordu⁸⁹. Bu itibarla 1829'daki kıyafet düzenlemesi, farklılıkların vurgulanmasına dayalı geleneksel sistemden kopuş anlamında önemli bir milattır⁹⁰. 19. yüzyıl Osmanlı reformları cemaatler arası farklılıkları törpüleyerek modern anlamda bir Osmanlı kimliği inşâ etmeye müteveccihti. Parlamenter ve anayasalı rejim arayışları da böyle bir ihtiyaca tekabül ediyordu. Sürecin, Osmanlı klasik sisteminin ana parametresi olan Müslümanların hâkimiyeti prensibi aleyhinde işlenmesi, Müslüman unsurdaki yer yer Türkçü renklerle de bezenmiş İslâmcı tepkiyi izah etmektedir.

Osmanlıcılık ideolojisi ile İslâmlığı ve Türklüğü temel kimlik referansı olarak gören siyasetler arasındaki tenakuz ortadadır. Gayri Müslim unsurların varlığı “İttihad-ı Anasır” (unsurların birliği) şeklinde formüllendirilen bu ideolojiyi Devletin yıkılışına kadar Türk aydınları açısından vazgeçilmez kılmış ve bu durum bilhassa Türk kimliğine dayalı bir siyasetin ortaya çıkışını geciktirmiştir. Kültürel planda Türk kimliğine sahip çıkan ve devletin dayanacağı temel unsur olarak Türkleri gören İttihat ve Terakki'nin görünürdeki ideolojisi de bu tenakuz sebebiyle Osmanlıcılık olmuştur. Ziya Gökalp'in deyiimiyle “Türlere, Türklük yok Osmanlılık var” dedirten durum tam olarak budur⁹¹.

3. İslâmcılık⁹²

Ayrılcı hareketlerin Osmanlı Devleti'nin Müslüman unsurlarına da sirayet etme tehlikesi, hilâfet müessesesiyle takviye edilmiş bir İslâm birliği fikrini Türk aydınları için alternatif bir siyaset olarak işaretlemiştir. Tarihî, içtimaî, iktisadî ve psikolojik üstünlükleri dolayısıyla II. Meşrutiyet Döneminin en kuvvetli ve en tesirli

⁸⁸ Süleyman Seyfi Öğün, “Türk Milliyetçiliğinde Hakim Millet Kodunun Dönüşümü”, **Türkiye Günlüğü**, S. 75, 2003, s. 66.

⁸⁹ İstanbul'da Sakin Gayr-i Müslimlerin Kıyafetine Dair” bir kaç divan kararı için bakınız: Ahmet Refik Altınay, **Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı**, Ankara 2000, s. 81-84, 88-89, 90.

⁹⁰ Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, İstanbul 2005, s. 219-222.

⁹¹ Ziya Gökalp, **Türkleşmek İslâmlaşmak Muasırlaşmak**, İstanbul 1997, s. 9.

⁹² İslâmcıların Meşrutiyet, Kanun-i Esasî, Meclis-i Mebusan gibi çeşitli konulardaki görüşleri için bakınız: İsmail Kara, **İslâmcıların Siyasî Görüşleri**, C. I, İstanbul 2001. İslâmcıların genel olarak programı için bakınız: Peyami Safa, **Türk İnkılabına Bakışlar**, İstanbul 1999, s. 64-69; Mümtaz Turhan, **Kültür Değişmeleri**, İstanbul 1997, s. 196-197.

cereyanı olan İslâmcılık⁹³, bir yandan İslâm Rönesansı fikriyle modernleşme konusunda teklifler getirmiş diğer yandan İttihad-ı İslâm kaidesiyle Müslümanlar arasında birlik yaratmayı hedeflemiştir. Aslında Osmanlılık gibi İslâmcılık ideolojisi de milliyetçilik örneğine göre kurgulanmıştı ve bir nevi İslâm milliyetçiliği demektir⁹⁴. Tabii olarak İslâm milliyeti içinde ayrı bir Türk milleti düşünmek İttihad-ı İslâm idealine ters düşeceği için Türkçülük hareketi İslâmcılar tarafından “dava-yı kavmiyet” addedilerek hücumlara maruz kalmıştır⁹⁵.

İslâmcılık akımı söz konusu olduğunda aklımıza homojen bir fikrî ve siyasî hareket değil gelenekçiler, modernistler ve fundamentalistler olmak üzere en az üç ayrı tavır gelmelidir. Bunların yanına kitlesel hoşnutsuzlukların ifade biçimi olarak oldukça kuvvetli bir çağrısı olan halk İslâm’ını da koyabiliriz. Gelenekçi İslâm büyük ölçüde ulemâ tarafından temsil ediliyordu. Modern bir ideoloji olarak geleneksel İslâm’ı da seçerek kısmen içinde barındıran⁹⁶ modernist İslâm’ın teorik temelleri yaygın kanaate göre Cemalettin Afganî, Muhammed Abduh ve Reşid Rıza ekolü (Selefiye ekolü) tarafından atılmıştır. Bir başka teze göre ise bu konuda öncelik Yeni Osmanlılara aittir⁹⁷. Kur’an ve Hadis’ten başka kaynak tanımayan ve Vahabîler olarak bilinen fundamentalistler ise teorik planda 14. yüzyılda yaşamış olan İslâm bilgini İbn Teymiyye’nin görüşlerine dayanıyordu⁹⁸. Modernist İslâmcılar ile fundamentalistler arasında farklı amaçlarla da olsa İslâmî geleneği atlayarak ya da yok sayarak İslâm’ın ana kaynaklarına dönmek yönünde bir tavır benzerliği vardır. Tek farkla modernistler, kalıplaşmış geleneksel İslâm’ın cevap veremediği meseleleri ana kaynaklara dönmek ve kapandığı varsayılan içtihat kapısını açmak suretiyle çözüme kavuşturmayı amaçlarken fundamentalistler ise Kur’an ve Hadisler haricinde bütün kaynakları reddederek oldukça tutucu bir mecrada ilerlemişlerdir.

⁹³ Tarık Zafer Tunaya, **İslâmcılık Akımı**, İstanbul 2003, s. 1-3, 19, 33.

⁹⁴ Mümtaz’er Türköne, **a.g.e.**, s. 217-238.

⁹⁵ Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, İstanbul 1978, s. 427.

⁹⁶ Türköne, **a.g.e.**, s. 11, 23.

⁹⁷ Türköne, **a.g.e.**, s. 30-34.

⁹⁸ Aydın, **a.g.e.**, s. 42-51.

4. Türkçülük

Kültürel alanda ortaya çıkışı nispeten daha erken dönemlere tesadüf etmekle birlikte siyasî bir veçhe kazanması, gerek Osmanlılık gerekse İslâm birliği idealleri açısından zararlı görülen Türkçülük hareketinin, aydınlarımızın gündemine siyasî bir program olarak gelmesi ise ancak Balkan Savaşlarında sonra, İmparatorluk nüfusunun büyük ölçüde homojenleşmesi üzerine olmuştur. Türk aydınlarının Osmanlılıktan Türkçülüğe geçiş süreçleri ve İslâmcı aydınlar içinde “İslâmcı-Türkçüler” ismi verilen ayrı bir kolun ortaya çıkışı konumuz açısından oldukça önemlidir⁹⁹. Çok tekrar edilmiş bir hakikat olarak Osmanlı unsurları içinde milliyetçilik fikri en geç Türklerde ortaya çıkmıştır¹⁰⁰. Şüphesiz bu husus Türklerin her üçüne birden dâhil oldukları Osmanlılık, İslâmlık ve Türklük kategorileri arasındaki çelişkilerden kaynaklanmaktadır. Türkçüler, Ziya Gökalp önderliğinde bu üç kategoriyi “*Ümmet-Devlet-Millet*” formülasyonu ile telif etmeye çalışmışlardır. Buna göre: “Millet mefkûresi, devlet mefkûresi ve ümmet mefkûresi ayrı ayrı ülkülerdir ve her üçü de kutsaldır. Türklük, Osmanlılığın ve İslâmiyet’in karşıtı değil bilakis en büyük destekçisidir. Türkleşmek mefkûresi doğar doğmaz İslâmlaşmak ihtiyacı da duyulmaya başlamıştır¹⁰¹.”

Modernleşme süreci, bir Türk kimliği ve bu kimlik etrafında bir şuur vücuda getirmenin imkanlarını da yaratmıştır. Türkoloji ilmînin doğuşu, dilde sadeleşme eğilimi ve gazetenin Türk toplum hayatındaki yerini alması, Tanzimat ile birlikte açılmaya başlayan okullarda halk çocuklarının okuyarak siyasî ve kültürel süreçlere katılması ve bunun sonucu Türkleri reaya statüsüne hapseden geleneksel Osmanlı düzeninin yıkılması, toprak kayıplarıyla birlikte Osmanlı toplumunun homojenleşmesi, kaybedilen topraklardan göç etmek zorunda kalan Müslüman ve Türk ahalinin dramı, Osmanlılık fikrinin iflâsı Türk milliyetçiliğinin doğuşunu hazırlayan amillerden bazılarıdır. Türk milliyetçiliği II. Meşrutiyet döneminde

⁹⁹ Bu noktada İslâmcı olarak bilinen ve daha sonra bilhassa garplılaşmak hususundaki fikirleri milliyetçi-muhafazakâr çevrelerce sık sık tekrar edilen Said Halim Paşa’nın görüşleri önemlidir: Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz s, 225-235; Hilmi Ziya Ülken, **a.g.e.**, s. 304, 305, 395-399; Tunaya, **a.g.e.**, s. 73-75.

¹⁰⁰ Şükrü Hanioglu, “Türkçülük”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. V. İstanbul 1985, s. 1395; François Georgeon, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)**, İstanbul 2006, s. 2.

¹⁰¹ Ziya Gökalp, **a.g.e.**, s. 12, 14, 64-68.

teşkilatlanma imkânı bularak yayınlar yoluyla kamuoyunda etkinliğini arttırmaya ve giderek devlet siyasetine de yön vermeye başlamıştır. Atatürk'ün fikirlerimin babasıdır dediği Ziya Gökalp ise Türk milliyetçiliği fikrini sistemleştirmiş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin temel felsefesini inşâ etmiştir. Gökalp, modernleşme hususunda ise “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak” üçlemesiyle millî kimliğimiz ve harsımızla, batının ilmini ve tekniğini sentezleyecek bir formülasyon geliştirmeye çalışmıştır. Kültür ve medeniyet ayrımına istinat eden bu formülasyon, Prof. Dr. Erol Güngör'ün çok isabetli tahlili ile “millet hayatına nasıl bir yön vereceğimiz konusundaki isteklerimize objektif veya ilmî destek bulma gayretinin” gerçekçi bir neticesidir.

III. BÖLÜM

1908-1912 MECLİS-İ MEBUSANI'NIN FAÂLİYETLERİ

A. 1876 KANUN-İ ESASÎSİ'NİN TADİLİ

1876 Kanun-i Esasîsi'nin meşrutî bir düzen açısından taşıdığı eksikleri ve mahzurları müstakil bir başlık altında tahlil etmiştik. Bu eksik ve mahzurlar kısmen Meşrutiyet'in ilânından önce Jön Türkler tarafından dile getirilmiş fakat bilhassa meşrutî düzenin tesisinden sonra artık bu yeni düzenin mühim ve değişmez birer unsuru olan basın ve siyasî partilerin programlarında işlenmiştir. Meşrutiyet'in ilk yıllarında Saray, Bab-ı Âli, Ordu, Meclis-i Mebusan ve basın arasında paylaşılan karmaşık güçler dengesi içinde ordunun genç subay sınıfı içinde ve basında etkin olan İttihat ve Terakki'nin kurumsal olarak Meclis-i Mebusan'a dayanmak zorunda olacağı ve Kanun-i Esasî'de Padişah, Heyet-i Vükelâ ve Meclis-i Âyan'a tanınan yetkileri törpülemek ve Meclis-i Mebusan'ın yetkilerini genişletmek suretiyle kendine bir yaşam alanı yaratmaya çalışacağı aşikârdır. Hâl böyle olunca 1876 Kanun-i Esasîsi'nin tadili konusu tabîî olarak Meclis-i Mebusan'a intikâl etmiş ve Meclis-i Mebusan'ın bu konudaki yetkilerinin çok belirsiz olmasına rağmen Kanun-i Esasî tadil edilmiştir. Kanun-i Esasî'nin tadilâtına geçmeden önce dönemin iki siyasî aktörü olan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve Osmanlı Ahrar Fırkası'nın, Kanun-i Esasî üzerinde yapılacak tadilât hususundaki görüşlerine temas etmenin Meclis-i Mebusan'da cereyan eden müzakerelere ışık tutacağını düşünmekteyiz.

1. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Osmanlı Ahrar Fırkası'nın Kanun-i Esasî'nin Tadili Meselesine Yaklaşımı

a. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1324 Senesinde Kabul Edilen Siyasî Programı

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kanun-i Esasî'nin tadili meselesi hakkındaki görüşlerini önemli addettiğimiz iki belgeye dayanarak incelemeye çalışacağız. Bu belgeler Cemiyetin 1908 senesinde hazırladığı 21 maddelik siyasî programı¹⁰² ve bu program hakkında Hüseyin Cahit'in Tanin Gazetesi'nde yayımlanan “*Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Siyasî Programı*” başlıklı yazısıdır¹⁰³.

Cemiyet'in siyasî programında ve Hüseyin Cahit'in yazısında 1876 Kanun-i Esasî'yle alâkalı olarak ileri sürülen görüşler, muhakkak ki Cemiyetin Kanun-i Esasî'nin tadili konusuna yaklaşım biçimini ve anayasa değişikliklerini hangi sebeplerle ve hangi amaçlarla arzu ettiğini göstermesi bakımından büyük bir ehemmiyeti haizdir. Bu itibarla bu iki belgenin önemli noktalarını tahlil etmek faydalı olacaktır.

Hüseyin Cahit, Cemiyetin 1876 Kanun-i Esasî'nin kusurlarına ve mahzurlarına değindiği yazısında “*Gelecekte memlekette hak ve adalete dayalı bir idare kurmak maksadıyla şimdiye kadar idare-i müstebiteyi tahrip ile uğraşan ve bunda muvaffak olan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, şimdi bu adil idarenin nasıl hazırlanacağını bir programla açıkladığını*” belirtiyor ve “*programın Osmanlı toplumu açısından katî ve açık bir surette meşrutî bir idare yolunda yürüdüğünü*” yazıyordu. Hüseyin Cahit'e göre “*1293 anayasası Osmanlılara emin ve muhakkak bir hürriyet bahşetmeye kafi değildi. Cemiyet meşrutiyetin icap ettiği hukuku temin etmeye bezl-i gayret edecekti.*”

¹⁰² Program için bakınız: Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi**, C. 1, İstanbul 1998, s. 98-100.

¹⁰³ Hüseyin Cahit, “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Siyasî Programı”, **Tanin**, nu: 55, 11 Eylül 1324, s. 1.

Programın 1., 2., 3., 4., 7., 8., 12., 19. ve 20. maddeleri doğrudan doğruya Kanun-i Esasî'nin muhtevası ve Meclis-i Mebusan ile ilgilidir. 1. maddede, Kanun-i Esasî'de hâkimiyet-i milliyenin temininin esas kabul edileceğine ve buna bağlı olarak vükelânın hâkimiyet-i milliyenin tecelli ettiği merci olan Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu olacağına değinilmektedir. Ayrıca Meclisten güvenoyu alamayan vükelâ istifa etmiş sayılacaktır¹⁰⁴. Hüseyin Cahit ise Cemiyetin programından hareketle hükümet, meşrutî idare, hâkimiyet-i milliye gibi konularda mühim noktalara temas etmektedir. Kısaca özetleyecek olursak; 1876 Kanun-i Esasî'nin getirdiği düzen içinde vükelânın kime karşı mesul olduğu meçhuldü. Hâlbuki meşrutî idarede vükelânın Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu olması gerekirdi. Çünkü hükümet millete karşı bir vazife deruhte etmiştir. Meşrutî idare demek milletin tevhibi demektir. Hakem olan millettir. Bu halde hükümetin millete karşı mesul tutulması tabîidir. Fakat umum efrad-ı millet bu hakkı istimal edemeyeceklerinden onu vekillerine tevdi ederler. Milletın vekilleri de mebuslardır. Meşrutî idare denilince vükelânın Meclis-i Mebusan'a karşı mesul olması icap etmektedir. Bu mesuliyetin bir neticesi olarak da reis-i vükelânın Meclis-i Mebusan'da ekseriyeti haiz fırkaya mensup olması lazımdır. Meclis-i Mebusan'da ekseriyeti haiz fırka demek ise milletin fertleri içinde çoğunluğun efkârına, hissiyatına tercüman olan vekiller demektir. O halde vekâlet-i idare de milletin çoğunluğunun efkârına ve hissiyatına tercüman olan fırkaya verilmelidir. Oysa 1876 Kanun-i Esasî'sinde Padişahın emniyet buyurarak Sadrazam tayin ettiği zatın Meclis-i Mebusan'a mensup olması gerektiğine dair bir izahat yoktur. İşte İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin programı millete bu hukuku temin edecektir¹⁰⁵.

Programın 2. maddesi, Kanun-i Esasî'nin Heyet-i Âyan için çizdiği çerçevenin büyük ölçüde dışına çıkmaktadır. Heyet-i Âyan eskiden olduğu gibi mebusan adetinin üçte birini geçmeyecek şekilde teşkil olunacak; ne var ki bütün üyelerini bizzat padişah tayin etmeyecektir. Âyan üyelerinin yalnızca üçte biri padişah tarafından seçilecek geriye kalan üçte ikilik kısmı ise millet oylarıyla belirlenecektir. Memuriyetleri kayd-ı hayat şartıyla değil müddetli olacak ve Kanun-i

¹⁰⁴ Maddenin aslı şöyledir: “Kanun-i Esasî'de âra-yı milliyenin rüchan-ı nüfuzunu temin esas ittihaz olunacak ve bu cümleden olmak üzere vükelânın Meclis-i Mebusan'a karşı mes'uliyeti suret-i mutlakada kabul ettirilip mecliste ekseriyet-i âra kazanamayan vükelâ müstafi addolunacaktır.”, Tunaya, **a.g.e.**, s. 98.

¹⁰⁵ Cahit, **a.g.m.**, s. 1.

Esasî'nin kimlerin âyan olabileceğini vâz eden 62. maddesine de tabi olmayacaklardır¹⁰⁶. Hüseyin Cahit, Kanun-i Esasî'nin Heyet-i Âyan'a dair olan hükümlerini vatanın hakiki menfaatlerine aykırı bulmaktadır. Kanun-i Esasî'nin inşâ ettiği mevcut hiyerarşi içinde Meclis-i Mebusan'ı denetleme yetkisine sahip olan Heyet-i Âyan üzerinde, milletin herhangi bir kontrol mekanizması olmadığı gibi Kanun-i Esasî'nin 62. maddesinde sıralanan şartlara uygun 60 kişiyi bulmak da zor gözükmetedir¹⁰⁷.

3. madde, 20 yaşını doldurmuş bütün erkek Devlet-i Âliye tebaasına emlak ve servet sahibi olsun-olmasın birinci dereceden seçmen olma hakkını tanımaktadır. Memleketin işlerine daha çok kimsenin iştirakini sağlayan bu madde, Cahit'e göre takdire şayandır¹⁰⁸. Kanun-i Esasî'nin 1. maddesine riayet etmek şartıyla siyâsî cemiyetlerin teşekkülünün açık bir şekilde Kanun-i Esasî'ye ekleneceği 4. maddede yazılıdır. Devletin resmî dili Türkçe kalacak ve bütün yazışma ve müzakereler Türkçe yapılacaktır (7. Madde).

8. madde Mebuslara kanun teklif etme salâhiyetini vermesi hasebiyle programın en önemli maddesi kabul edilebilir. Buna göre en az onu tarafından dermeyan olunmak suretiyle mebusların kayıtsız şartsız kanun teklif etme hakkı olacaktır¹⁰⁹. Hüseyin Cahit, 8. maddeyi meşrutiyetin takviyesi için atılmış emin bir adım olarak değerlendirmiştir. Meclis-i Mebusan'ın aslî vazifesinin yasama olmasına rağmen Kanun-i Esasî'de ona tanınan kanun yapma hakkı gayet müphemdir; hatta yok gibidir. Vatanın ve memleketin selâmeti için bu garabeti izale etmek gerekmektedir. Kanun tekliflerinin müzakereye konulabilmesi Kanun-i Esasî'ye göre ancak irade-i seniyye ile olabildiği için bu dahi kâfi görülmemeli, İtalya'da olduğu gibi kanun teklif etme hakkı mümkün olduğu kadar genişletilmeli ve tahkim edilmelidir¹¹⁰.

¹⁰⁶ Maddenin aslı: "Heyeti Âyan, meb'usan adedinin sülüsünü tecavüz etmemek şartıyla 62'inci madde ile mukayyed olmayarak sülüsü padişah ve sülüsânı millet tarafından intihap olunup memuriyetleri müddetli olacaktır." Tunaya, **a.g.e.**, s. 98.

¹⁰⁷ Cahit, **a.g.m.**, s. 1.

¹⁰⁸ Cahit, **a.g.m.**, s. 1.

¹⁰⁹ Maddenin aslı: "Meb'usanın lâakal onu tarafından dermeyan olunmak kaydiyle bilâ kaydüşart kanun lâyhaları teklifine salâhiyettar olmaları teklif olunacaktır." Tunaya, **a.g.e.**, s. 99.

¹¹⁰ Cahit, **a.g.m.**, s. 1.

Meclisin kanun teklif etme hakkına ait eksiklerini tamamlayan Cemiyet, İntihab-ı Mebusan kanunu da memleketin ihtiyaçlarına göre düzenlemeyi programına dâhil etmiştir. İntihab-ı Mebusan Kanunu mucibince herkes bulunduğu vilâyet ahalisinden mebus intihab etmeye mecburdur. Hüseyin Cahit'e göre böyle bir tahditte hikmet yoktur. Her Osmanlı kendisini Memalik-i Osmaniye'nin her yerinden mebus intihab ettirebilmelidir¹¹¹. Programın 20. maddesi Osmanlılara bu hakkı vermektedir¹¹².

Son olarak; Programın Kanun-i Esasî'nin kişi hürriyeti açısından zararlı görülen 113. maddesi ile ilgili olan 12. maddesinden bahsedebiliriz. Programa göre Cemiyet, Kanun-i Esasî'nin 113. maddesinin ilgasını talep edecektir¹¹³.

b. Osmanlı Ahrar Fırkası'nın Programı

Programın ilk 14 maddesi konumuzla alâkalıdır. Birinci maddede Vükelâ'nın Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu ve parlamentodan güvenoyu alamadığı takdirde istifaya mecbur olduğu yazılıdır. Ayrıca İttihat ve Terakki'nin programından farklı olarak Reis-i Vükelâ parlamento erkânından olmak kaydıyla Padişah tarafından tayin olunacak ve Reis-i Vükelâ, hükümeti çoğunluğu parlamento üyelerinden olmak üzere parlamento üyesi olmayan kişilerden de teşkil edebilecektir¹¹⁴. Ancak Reis-i Vükelâ'nın parlamento erkânından olması hususu İttihat ve Terakki'nin programında olmamasına rağmen Cemiyet'in sözcüsü konumundaki Hüseyin Cahit'in yazısında mevcuttur.

3. Maddeye göre Meclis-i Mebusan'ın toplantı süresi 8 ay olacaktır. 4. maddede Mebusların kanun teklif etme ve koymaya tam yetkili oldukları yazılıdır. Mebuslar, en az 10 Mebus tarafından teklif edilmek ve parlamentoda müzakere

¹¹¹ Cahit, **a.g.m.**, s. 1.

¹¹² Maddenin aslı: "Evsaf-ı matlûbeyi haiz her Osmanlı'nın Memalik-i Osmaniye'nin her yerinden kendini mebus intihap ettirmeye hakkı olması teklif edilecektir." Tunaya, **a.g.e.**, s. 100.

¹¹³ Maddenin aslı: "Kanun-i Esasî'nin 113. maddesinin hürriyet-i şahsiyeye münafi olan son fıkrasının ilgası talebolunacaktır.", Tunaya, **a.g.e.** s. 99.

¹¹⁴ Maddenin aslı: "Vükelâ, Meclis-i Mebusan huzurunda mes'ul olup Parlamentonun itimadına mazhar olmadığı ekseriyetle tahakkuk ettiği halde istifaya mecburdur. Reis-i Vükelâ Parlamento erkânından olmak üzere taraf-ı şahaneden intihap ve tayin edilip Reis-i Vükelâ dahi mes'uliyeti tahtında vükelâ-yı saireyi ekserisi parlamento azasından mürekkep olarak hariçten dahi intihap ve tayin edebilir." Tunaya, **a.g.e.**, s. 188.

edilerek kabul edilmek şartıyla kanun tertip ve tanzime yetkili olacaklardır¹¹⁵. Mebus olmasında kanunen bir sakınca olmayan her Osmanlı, ülkenin her yerinden mebus adayı olabilecektir (5. madde). Mebusların adedi memleketin ihtiyacına cevap veremediği ve mebus miktarını arttırmak birçok fayda temin edeceği için 25 bin erkek nüfusa 1 mebus seçilmesi teklif edilecektir (6. madde). Kanun-i Esasî'nin 65. maddesi her 50 bin erkek nüfusa 1 mebus seçilmesini öngörmektedir¹¹⁶. Osmanlı Ahrar Fırkası'nın bu rakamı 25 bine çekme teklifi tabîi olarak mebus sayısının da ikiye katlanması demek olacaktır. Böylelikle hâkimiyet-i milliyenin daha geniş bir toplumsal tabana yayılacağı iddia edilebilir.

Programın 7. maddesi meclisin feshiyle ilgilidir: hükümet ve parlâmento arasında ortaya çıkacak bir anlaşmazlık durumunda, parlâmentonun dağıtılmasını tebliğ eden irade-i seniye, 3 ay zarfında yeni seçimlerin yapıp parlâmentonun açılacağı yazmak zorundadır. Eğer bu hususlar belirtilmezse irade-i seniye yok sayılacak (keenlemyekün addolunacak), parlâmento görevine devam edecek ve eski kararında direnmesi durumunda hükümet istifa etmiş sayılacaktır¹¹⁷.

Osmanlı Ahrar Fırkası, Âyan üyelerinin belirlenmesi konusunda İttihat ve Terakki'den oldukça farklı bir yol takip etmiştir. Programın 8. maddesine göre Meclis-i Mebusan'ın üye sayısının yarısını geçmemek kaydıyla Âyan üyelerinin üçte ikisi Mecalis-i Umumiye ve belediye âzâları tarafından seçilecek üçte biri ise hükümet tarafından tayin olunacaktır. Âyanın memuriyet süresi 6 yıl olacak ve gerek meclisler gerekse hükümet tarafından seçilenlerin üye miktarı 2 yılda bir, üçte bir oranında yenilenecektir. Hükümet tarafından atanan üyeler “*Darülfünun heyetlerinden, vükelâlık, valilik, ordu müşirliği, kadıaskerlik, elçilik, patriklik ve hahambaşılık gibi memuriyetlerde bulunmuş olan mazulinden, berrî ve bahrî*

¹¹⁵ Maddenin aslı: “Meclis-i Mebusan'ın teklif ve vaz'ı kanuna salâhiyet-i tammesi vardır. Lâakal on meb'us tarafından dermeyan olunmak şartıyla parlâmento teklif olunan lâyihaları badelmüzakere kabul ettiği takdirde lâzım gelen kavanini tertip ve tanzime salâhiyettar olacaklardır.” Tunaya, **a.g.e.**, s. 189.

¹¹⁶ Suna Kili, A. Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri “Sened-i İttifak'tan Günümüze”**, Ankara 1985, s. 38.

¹¹⁷ Maddenin aslı: “Meclis-i Vükelâ ile parlâmento arasında vuku bulacak ihtilâf neticesinde parlâmento ba irade-i seniye dağıtılmak istenildiği ve bunun muallen olan iradede yeniden yapılacak intihabatın üç ay zarfında icrası ve parlâmentonun küşadı beyan edilmediği takdirde işbu irade keenlemyekün addalonus parlâmento vazifesine devam edecek ve meclis-i mezkûr rey-i sabıkta ısrar ettikleri takdirde Heyet-i Vükelâ müstafi addedilecektir. Bu usul gerek vakt-i harp ve gerek vakt-i sulhde mer'i olacaktır.” Tunaya, **a.g.e.**, s. 189.

ferikandan, muteberan-ı tüccardan ve evsaf-ı lâzimeyi haiz zevat-ı saireden” seçilecektir. Görüldüğü gibi Âyan sayısının artırılmasını talep eden Osmanlı Ahrar Fırkası, Âyan üyelerin belirlenmesinde seçim usûlünü benimsemekle birlikte İttihat ve Terakki gibi genel bir seçimden yana değildir. İttihat ve Terakki, Âyan sayısının Kanun-ı Esasî’de olduğu gibi Meclis-i Mebusan’ın üye miktarının üçte biri kadar kalmasını, Âyan üyelerinin üçte ikisinin doğrudan millet tarafından seçilmesini ve geriye kalan üçte birlik kısmın Padişahça tayin edilmesini istemektedir. Âyan sayısını Meclis-i Mebusan’ın üye sayısının yarısına kadar yükseltilmesini talep eden Osmanlı Ahrar Fırkası, Âyan seçiminde Padişah’ı devre dışı bırakırken programına hakim olan fikir örgüsü ile çelişircesine milletin reyine de başvurmamaktadır.

Programın 11. maddesinde, Kanun-i Esasî’nin 113.maddesinin kişi hürriyeti açısından zararlı bulunan son fırcasının ilgası; 12. maddesinde Kanun-i Esasî’nin hükümete geçici kanun yapma hakkını veren ilgili maddesinin ilgâsı ve parlâmento tarafından tasdik edilmeyen hiçbir kanunun geçerli sayılmaması; 13. maddesinde devletin resmî dilinin Türkçe kalması ve her nevi resmî haberleşme ve görüşmenin Türkçe yapılması teklif edilmektedir.

2. Kanun-i Esasî’nin Tadili Meselesinin Meclis-i Mebusan’ın Gündemine Gelmesi ve Feracî Efendi’nin Lâyihası

Meclis-i Mebusan’ın 29.12.1324 (11 Ocak 1909) tarihli dokuzuncu inikadında Kanun-i Esasî’nin tadiline dair üç mebus tarafından tahrir edildiği Reis tarafından açıklanmış, bunların ruznâmeye derçleri hususu mebuslara sorulmuş ve neticede 30.12.1324 (12 Ocak 1909) tarihli Ruznâmeye derç olunmalarına karar verilmiştir¹¹⁸. Fakat Meclis-i Mebusan’ın 30.12.1324 tarihli onuncu inikadında sadece İstanbul mebusu Feracî Efendi’nin lâyihası okunmuştur.

Feracî Efendi, lâyihasında 32 sene evvel tanzim olunan Kanun-i Esasî’de hâkimiyeti milliye ve usulü meşrutî ile bağdaşmayacak bazı maddelerin ve hükümlerin olduğunu belirterek yapılacak tadilatta:

¹¹⁸ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)**, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 1, Ankara 1982, s. 119-120.

- “1. Heyeti Vükelanın Meclis-i Mebusana karşı mesul olmasını
 2. Âyânın intihab ve tâyini usulünün hâkimiyet-i milliyenin tesirâtı tabîyesi ile tevhidini,
 3. Usul ve kavanîni mevzua haricinde Osmanlıların hukuk-u medeniyesinin ve hürriyet-i şahsiyesinin hangi taraftan olursa olsun taarruzdan masuniyetini” *

istemekte ve Kanun-i Esasi'nin 7, 27, 35, 43, 53, 54, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 72, 77, 80 ve 113 üncü maddelerinin değiştirilmesini teklif etmektedir¹¹⁹. Feracî Efendi'nin söz konusu maddeler üzerindeki değişiklik teklifleri şu şekildedir:

Kanun-i Esasî'nin Padişah'ın yetkileri ile ilgili olan 7. maddesine, “Şu kadar ki, Zâtı Hazreti Padişâhî gayri mesul olduklarından işbu madde-i kanuniye mucibince sudur edecek her İrade-i Seniyede hükmü İradenin hangi kanuna istinat edildiği gösterilerek kabul mesuliyetini deruhte etmiş olan Heyeti Vükelâ'dan Vekîl-i âidinin imzası, İradenin zirinde vaz'edilmiş bulunmak şarttır.”¹²⁰ şeklinde bir fıkranın eklenmesini teklif etmiştir. Padişah'ın Kanun-i Esasî'nin 5. maddesine göre mukaddes ve gayrı mesûl olması sebebiyle 7. maddeye eklenen bu fıkra ile sorumluluk Heyet-i Vükelâya verilmiştir.

27. madde ise şu şekilde tadil olunmuştur: “Mesnedi Sadaret ve Meşihati İslâmiye tarafı Padişahîden emniyet buyurulan zâtlara ihale buyurulduğu misillu sair Vükelânın memuriyetleri dahi Makamı Sadaretin intihab ve inhası üzerine bâ İradei Şâhâne icra olunur.”¹²¹ Bu tadil ile birlikte Padişahın Sadrazam ve Şeyhülislâm haricindeki diğer memurları atama yetkisi elinden alınarak Sadrazama devrediliyor ve bilhassa İttihat ve Terakki ile Saray arasında atanmaları ciddi bir sorun teşkil eden Harbiye ve Bahriye nazırları Padişahın denetiminden uzak tutuluyordu.

* Yapılan bütün iktibaslar kaynaklarında olduğu şekliyle alınmış olup imlâlarına dokunulmamıştır.

¹¹⁹ A.g.e., s. 136-138

¹²⁰ A.g.e., s. 137.

¹²¹ A.g.e., s. 137.

Meclisin feshiyle alâkalı olması hasebiyle büyük bir önem arz eden 35. madde üzerinde Feracî Bey tarafından yapılan değişiklik şöyledir: *“Re’yi itimat ita olunması talebi ile Heyeti Vükelâ veya rüfekanın biri tarafından Meclisi Mebusanda dermeyan olunan teklifin reddi veya vuku bulan istizah üzerine ademi itimadın beyanı hakkında ekseriyetle beyan olunacak rey üzerine Heyeti Vükelânın veyahut Meclisçe ita olunan reyin mütealliki olan Vekil, istifasını itaya mecburdur. Reisi Vükelâ olan Sadrazamın istifası halinde Vükelâyı saireye dahi müstaîfî nazarı ile bakılır.”*¹²² 1876 Kanun-i Esasîsi, Vükelâ ve Heyet-i mebusan arasında her hangi bir konu üzerinde daimî bir anlaşmazlık husule geldiği takdirde vükelânın değiştirilmesi veya meclisin feshi yetkilerini padişahın uhdesine veriyordu. Feracî Efendi’nin bahsi geçen madde üzerindeki değişiklik teklifinde madde adeta yeni baştan yazılmış, meclisin feshi konusuna hiç yer verilmemiş, güvenoyu müessesesi tesis edilerek vükelânın meclise karşı sorumlu olması prensibi yerleştirilmek istenmiştir. Ayrıca sadrazamın istifası halinde hükümetin de düşeceği eklenmiştir.

Kanun-i Esasî’nin 43. maddesine göre Meclis-i Umumî’nin Âyan ve Mebusan heyetleri her sene Teşrin-i Sani (Ekim) başında İrade-i Seniye ile açılır ve Mart başında yine İrade-i Seniye ile kapanırdı. Bu maddeye şöyle bir değişiklik getiriliyordu:

“Meclisi Umuminin her iki heyeti beher sene Teşrinisani iptidasında tecemmu’ ve işbu devri içtimai âdi 4 ay devam eder.

*İndelhâce Meclisi Vükelânın kararı üzerine Meclisi Umumi bâ İradeyi Seniye fevkalâde surette içtimaa davet olunup, işbu devri içtima fevkalâdeye keزالik Meclisi Vükelâ kararı ile bâ İradeyi Seniye hitam verilir.”*¹²³

Teklif edilen değişiklikte göze çarpan ilk nokta, meclisin İrade-i Seniye ile açılıp kapanmasına son verilmesidir. Meclisin çalışma süresinde herhangi bir değişiklik yapılmamakla birlikte ihtiyaç lüzumunda (indelhâce) meclisin fevkalâde

¹²² A.g.e., s. 137.

¹²³ A.g.e., s. 137.

toplanması ve bu fevkalâde içtimain sona erdirilmesi Meclis-i Vükelâ'nın kararına bırakılmıştır. Dolayısıyla bu durum padişahın meclis üzerindeki nüfuzunu kırmakta ve hâkimiyet-i milliyenin tecelli edeceği kurum olan meclisi daha müstakil bir konuma getirmektedir.

Bilindiği üzere meclisin asıl fonksiyonu yasamadır. Fakat 1876 Kanun-i Esasî'si'nin getirdiği düzen içinde meclisin bu aslî fonksiyonunu icra etme imkânı neredeyse yok gibidir. Kanun-i Esasî'nin bu hususu düzenleyen 53. ve 54. maddeleri mucibince yeni kanun tanzimi veya eski kanunlarda değişiklik teklif etme yetkisi Heyet-i Vükelâya aittir. Heyet-i Mebusan ve Heyet-i Âyan sadece kendi görev alanları ile alâkalı konularda yeni kanun ya da eski kanunda değişiklik teklifinde bulunabilme salahiyetini haizdiler. Meclisin teşriî yetkilerinin bu derece kısıtlı olması yetmezmiş gibi kanun teklifleri önce Sadrazamın ve daha sonra Padişahın onayına sunulur ve onun izni üzerine Şûra-yı Devlet'e gönderilirdi (53. Madde). Şûra-yı Devlet tarafından hazırlanan tasarı sırası ile Heyet-i Mebusan ve Heyet-i Âyan'da kabul olunduktan sonra nihayet Padişah'ın iradesi ile kanunlaşabilirdi. Heyetlerin biri tarafından ret olunan tasarı o yıl bir daha müzakere edilmezdi (54. Madde).

Feracî Efendi, 1876 Kanun-i Esasî'nin 53. ve 54. maddeleri yerine *“müceddeden kanun tanzimi ve kavanini mevcudeten birinin tadili gerek Heyeti Vükelâ ve gerekse Heyeti Mebusandan bir veya birkaç âzası tarafından teklif olunabilir. Her bir kanunun lâyihası Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan tarafından kabul olunduktan sonra düsturul'amel olmak üzere bâ İradei Seniye neşr ve ilân olunur.”*¹²⁴ şeklinde yeni bir madde önermiştir. Görüldüğü üzere Feracî Efendi'nin tasarısında mebuslar ve kabine üyeleri kanun teklifinde bulunabilmektedir.

1876 Kanun-i Esasî'nin 60, 61, 62, 63 ve 64. maddeleri Heyet-i Âyân ile ilgilidir. Buna göre Heyet-i Âyan'ın reisi ve azaları doğrudan doğruya padişah tarafından kaydı hayat ile atanmaktadır. Padişah tarafından atanma keyfiyeti Meclis-i Âyân üyelerinin milletin değil padişahın temsilcisi gibi gözükmelerine sebep olmaktadır ki Kanun-i Esasî'de padişahın temsilcilerinden oluşan Heyet-i Âyân'a

¹²⁴ A.g.e., s. 137.

milletin temsilcilerinden oluşan Heyet-i Mebusan'ı denetleme yetkisi de verilmiştir. Yani 1876 Kanun-i Esasî ile birlikte oluşan yeni devlet sisteminde, kurumlar hiyerarşisi içinde Meclis-i Mebusan, Meclis-i Âyan'ın altındadır. Bu durumu düzeltmek için Feracî Efendi, mahut 5 maddenin yerine tek maddeden müteşekkil yeni bir madde ve bir de mevcut âyanın durumunu tayin etmek üzere geçici bir madde teklif etmiştir:

“Heyeti Âyân 75 âzâdan mürekkep olup, bunların 25’i Meclis-i Vükelânın intihap ve inhası üzerine bâ İradeyi Seniye tayin ve ellisi dahi atîde gösterilen heyeti intihabiye tarafından intihap olunur. Gerek tayin ve gerek intihap olunan azaların memuriyetleri 9 sene devam edip her 3 sene sülüs miktarı tecdîd olunur, ilk 3 ncü ve 6 ncı senelerde çıkacak olan azaların isimleri kur'a ile tayin olunacaktır. Çıkan âzânın yeniden tayin ve intihabı caizdir. Heyeti intihabiye 60 âzâdan mürekkep olup bâ kur'a 10 âzası Heyeti Âyân, 10 âzası Şûrayı Devlet, 10 âzası Temyiz Mahkemesi ve 30 âzası dahi Heyeti Mebusan azaların meyanından intihap ve tayin olunacaklardır. İşbu kur'a muamelesi, Âyânın yevmi intihabından 15 gün evvel icra edilecektir. 3 senelik vadei teceddüitten evvel münhal vukuunda yine o suretle tayin ve intihap olunacak âzânın müddeti memuriyeti yerine kaim olacak âzânın müddeti kanuniyyesi inkızasında hitam bulacaktır.”

“Maddei Muvakkate: Elyevm tayin olunmuş olan Heyeti Âyân âzalarının müddeti memuriyetleri 1324 senesi Teşrinisani iptidasından itibaren 9 sene devam edecektir. Mevcudu 25 âzâya gelinceye kadar münhal vukuunda yerine intihap ile âzâ tayin olunacak ve işbu âzâ, âzâyı müntehabei saire misillû 3 senelik tecdit kaidesine tabi olacaktır. Azayı mevcûdenîn adedi noksanına münhal vukuunda kaideten tecdide tabi bulunmak üzere münhal kalan âzâlığa 9 sene müddet için ve Meclisi Vükelânın intihap ve inha edeceği namzet bâ İradeyi Seniye tayin

*olunacaktır. Bu kere intihap ile tayin olunacak Âyânın miktarı mevcudu lâhikın 75 miktarına iblağ derecesinde olacaktır.”*¹²⁵

Feracî Efendi'nin yaptığı teklifte, hâkimiyet-i milliyeyi tesis etme yolunda önemli bir adım olarak Heyet-i Âyan üyelerinin Padişah tarafından ve kaydı hayat ile atanmasına son verilmektedir. Heyet-i Âyan'ın yetkileri büyük ölçüde daraltılarak Heyet-i Mebusan üzerindeki kontrolü önlenmektedir. Toplam sayısı 75 olarak sınırlanan Âyan üyelerinin 25'i Heyet-i Vükelâ tarafından tayin edilecek, kalan 50 üye ise kura usulü ile teşkil edilen 60 kişilik bir heyet tarafından seçilecektir. Seçim heyetinin 10 âzası Heyet-i Âyân, 10 âzası Şûrayı Devlet, 10 âzası Temyiz Mahkemesi ve 30 âzası Heyet-i Mebusan'dan seçilecektir. Âyanların görev süreleri 9 yıl olmakla birlikte her üç yılda bir üye miktarının üçte biri nispetinde heyet yenilecek ve üçüncü ve altıncı senelerde çıkacak olan üyeler kura ile belirlenecektir.

66. madde yerine “Âyân ve Mebusan âzalarının tazminatı seneviyeleri kanunu mahsus ile tayin olunur.” maddesi konulmakta, 67. maddede ise “Heyeti Âyân ve Heyeti Mebusan âzâlığıyla Hükümet memuriyeti bir zatın uhdesinde içtima edemez. Fakat gerek Ayan ve gerek Mebusan âzalarının Vükelâ memuriyetini dahi deruhde etmeleri mücazdır. Sair memuriyetten birine Âyân ve Mebusandan tayin veya intihap olunursa, kabul edip etmemek yedi ihtiyarındadır. Fakat kabul ettiği halde, memuriyetinden infisal eder.”¹²⁶ denilmektedir.

72. maddenin “Müntehiplerin intihap edecekleri mebusların mensup oldukları dairei intihabiye ahalisinden olmaları şart olmayıp Memaliki Osmaniye ahalisinden her kimi isterlerse intihap etmekte muhtardırlar.”¹²⁷ suretinde değiştirilmesiyle beraber Mebus seçilmek için ikâmet şartı ortadan kaldırılmaktadır.

“Heyeti Mebusanın Reisiyle 2 Reis Vekili, Mebusan Meclisi tarafından ekseriyeti ârâ ile intihap olunur.”¹²⁸ hükmüyle değiştirilen 77. madde, padişahın meclis üzerindeki etkisini büyük ölçüde bertaraf etmektedir. Çünkü 1876 Kanun-i

¹²⁵ A.g.e., s. 137-138.

¹²⁶ A.g.e., s. 137.

¹²⁷ A.g.e., s. 138.

¹²⁸ A.g.e., s. 138.

Esasîsi'nin 77. maddesi Padişaha, meclis riyaseti için çoğunluk esasına göre seçilen 3 ve ikinci ve üçüncü riyasetler için aynı esasla seçilen 6 kişiden istediğini atama yetkisini tanıyordu. Teklif edilen değişiklik ile birlikte Meclis kendi başkan ve başkan vekillerini seçmeye mezun olacaktı. Ayrıca değişiklik sadece Kanun-i Esasî'de değil Mebusan Nizamnâme-i Dâhilisi'nde de hâkimiyet-i milliyeye uygun bir biçimde olacaktı:

*“Mebusan Nizamnamei Dâhilîsinin Reis ve Reis Vekillerinin sureti intihabına dair ahkâm mefsuh olup, mezkûr nizamnamenin ahkâmı sairesi dahi hâkimiyeti milliye esasıyla tevfiik olunmak üzere ayrıca tadil olunacaktır.”*¹²⁹

Feracî Efendi'nin lâyihasında son husus Kanun-i Esasî'nin 80. ve meşhur 113. maddelerinin feshi ile ilgilidir: “80 nci maddei kanuniye münderecattıyla 113 ncü maddenin Hükümetin emniyeti kelimeleriyle başlayan son fıkrası mefsuhtur.”¹³⁰

Teklif okunduktan sonra takip edilecek usûl hususunda mebuslar arasında ilginç sayılabilecek tartışmalar yaşanmış, biraz da oldu bittiye getirilerek Kanun-i Esasî'nin tadili alkışlarla kabul edilmiştir¹³¹. İzmir Mebusu Mazliyah Efendi'nin teklifiyle diğer iki lâyihanın okunmasına gerek olmadığına karar verilmiş, daha sonra Kanun-i Esasî'nin tadili ile ilgilenecek olan encümen tartışma konusu olmuş ve nihayet 30 kişilik bir encümenin teşkilinde karar kılınmıştır¹³².

22 Ocak 1324'te (4 Şubat 1909) teşkil edilen komisyon 20 Nisan 1325 (3 Mayıs 1909) çalışmasını bitirerek gerekçesiyle birlikte Meclis-i Mebusan'a sunmuş¹³³ ve Meclis-i Mebusan'da Kanun-i Esasî'nin tadili ile ilgili görüşmeler

¹²⁹ **A.g.e.**, s. 138.

¹³⁰ **A.g.e.**, s. 138. Söz konusu fıkra şöyledir: “Hükümetin emniyetini ihlâl ettikleri idarei zabitanın tahkikatı mevsubası üzerine sabit olanların memâliki mahrusai şahaneden ihraç ve teb'id etmek münhasıran Zatı Hazreti Padişahinin yedi iktidarındadır.”, Kili, Gözübüyük, **a.g.e.**, s. 43.

¹³¹ **MMZC**, C. 1, s. 138-140.

¹³² **A.g.e.**, s. 140-141, 144-147.

¹³³ Meclis-i Mebusan'a sunulan mazbata için bakınız: **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 3, Ankara 1982, s. 200-201 arasında ek olarak yayımlanmıştır. Ayrıca bkz. İhsan Güneş, “Kanun-i Esasi Encümeni Mazbatası”, **Türk Parlamento Tarihi**, C. I, Eskişehir 1995, s. 413-454.

başlamıştır. Görüşmeler iki ayakta gerçekleşmiştir. Görüşmelerin ilk ayağı 3-12 Mayıs 1909, ikinci ayağı ise 7-17 Haziran 1909 tarihleri arasında yapılmıştır. Görüşmeler tek tek maddeler üzerinde olmuş, tadil edilecek maddenin önce aslı daha sonra encümenin madde üzerindeki tasarısı gereği ile birlikte okunmuştur. Bazı maddeler tartışmasız, bazıları ise uzun tartışmalardan sonra kabul edilmiş bir kısmı ise tekrar encüme geri gönderilmiştir.

3. Kanun-i Esasî'nin Tadilatına Dair Meclis-i Mebusan Müzakereleri

a. Memalik-i Devlet-i Osmaniye Fıslı

Kanun-i Esasî'nin tadili konusu, Meclis-i Mebusan'ın 65. inikadında 1. maddenin müzakereye konulmasıyla birlikte görüşülmeye başlanmıştır. Osmanlı devletinin ülkesiyle birlikte bölünme kabul etmez bir bütün olduğunu ifade eden söz konusu madde aynen muhafaza edilmekle beraber Encümen “*anâsır-ı muhtelifeyi havi bir memlekette*” idarî taksimatın icra gücü tarafından istenildiği gibi (keyfemâ yeşâ') değiştirilebilmesini sakıncalı görerek bu hususun Meclis-i Mebusan'da müzakere edilerek bir kanuna bağlanmasını teklif etmiş ve birinci maddeye ek olarak oy birliği ile 2. bir madde hazırlamıştır:

*“Memaliki Osmaniyenin taksimat ve hududu idariye ve teşkilâtı siyasiyesi, kanunu mahsus ile tayin olunup, işbu taksimat ve hududun tebdil ve tağyiri dahi kanunu mahsus ile olabilir.”*¹³⁴

Kırkkilise Mebusu Mustafa Arif Bey'in tadilâta maruz kalmayan maddelerin müzakere edilmemesi yönündeki itirazı üzerine kısa bir tartışma yaşanmış ve Mebusların, Encümece tadil edilmeyen maddeler hakkında takrir yoluyla teklif verebilecekleri söylenmiştir. Reis Ahmet Rıza Bey önce tadil edilen maddelerin okunacağını ve diğer maddeler üzerinde mütalaası olanların bunu takrir ile bildirebileceğini belirtmiştir. Maddenin oya sunulması üzerine tekrar kısa bir tartışma yaşanmış ve madde aynen kabul edilmiştir¹³⁵. Maddenin 87. toplantıdaki 2.

¹³⁴ MMZC, C. 3, s. 177.

¹³⁵ A.g.e., s. 177-178.

görüşmesinde madde okunmuş ve hiçbir tartışma olmadan reye sunularak kabul edilmiştir¹³⁶.

Encümen, şer’i biat ve yemin müessesesine dayanarak Kanun-i Esasî’nin “*Saltanatı Seniyei Osmaniye Hilâfeti Kübrayı İslâmiyeyi haiz olarak sülalei Âli Osmandan usulü kadimesi veçhile ekber evlada aittir.*” şeklindeki üçüncü maddesine (Encümen Mazbatasında Muaddeli 4. Madde) “*Zatı Hazreti Padişahî Hini cülusunda heyeti umumiye müçtemi ise derhal, değilse Meclisin ilk içtimasında Şer’i Şerife ve Kanunu Esasi ahkâmına riayet ve vatan ve millete sadakat edeceğine Meclisi Umumide yemin eder*¹³⁷.” fıkrası eklemiş ve değişiklik hiç tartışmasız kabul edilmiştir. Padişaha Meclis önünde Kanun-i Esasî’ye riayet edeceğine ve vatan ve millete sadık kalacağına dair getirilen yemin etme zarureti, Meclisi ve Mecliste tecelli eden hâkimiyet-i milliyeyi teorik planda padişahın üzerine çıkarmıştır. Madde ikinci müzakerede de tartışmasız kabul edilmiştir¹³⁸.

Kanun-i Esasi’nin Osmanlı Padişahını mukaddes ve gayri mesul kılan 5. maddesi¹³⁹ (muaddeli 6. madde) Encümenin tabiriyle ruhu korunmak suretiyle şekli daha ulvî, daha şer’i, daha siyasî kisveye sokularak yeniden kaleme alınmıştır:

*“Makamı Hilâfeti kübrâyı İslamiye ve hukuki Saltanatı Seniyei Osmaniye Mukaddes ve masun olarak icraatı Hükümetin mesuliyeti Vükelâyı Devlete aittir.”*¹⁴⁰

Sorumluluğu Vükelâya yükleyen bu değişiklik birinci görüşmede hiç tartışmasız ikinci görüşmede ise kısa bir tartışmadan sonra aynen kabul edilmiş¹⁴¹ ve ardından Padişah’ın hak ve yetkilerini düzenleyen 7. maddenin (muaddeli 8. madde) müzakeresine geçilmiştir. 7. maddenin aslı şöyledir:

¹³⁶ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 4, Ankara Tarihsiz, s. 167.

¹³⁷ **MMZC**, C. 3, s. 178.

¹³⁸ **MMZC**, C. 4, s. 167.

¹³⁹ Kanun-i Esasi’nin 5. Maddesi şöyledir: “Zatı Hazreti Padişahının nefsi hümayunu mukaddes ve gayri mesuldür.” Bkz. Kili, Gözübüyük, **a.g.e.**, s. 31.

¹⁴⁰ **MMZC**, C. 3, s. 178.

¹⁴¹ **MMZC**, C. 3, s. 178; **MMZC**, C. 4, s. 167-168.

“Vükelânın azil ve nasbi ve rütbe ve manasıp tevcihleri ve nişan itası ve eyâlâtı mümtazenin şeraiti imtiyaziyelerine tevfikân icrayı tevcihatı ve meskukât darbı ve hutbelerde namının zikri ve düveli ecnebiye ile muahedat akdi ve harp ve sulh ilânı ve Kuvve-i Berriye ve Bahriyenin kumandası ve harekâtı askeriye ve ahkâmı şer'iyeye ve kanuniye icrası ve devairi idarenin muamelâtına müteallik nizamnamelerin tanzimi ve mücazâtı kanuniyenin tahfifi veya affı ve Meclis-i Umuminin akd ve tatili ve ledeliktiza Heyet-i Mebusanın âzası yeniden intihab olunmak şartıyla feshi, hukuku mukaddese-i padişah cümlesindedir.”

Görüldüğü gibi madde vükelânın atanması ve azledilmesi; rütbe ve memuriyet tevcihi; nişan verilmesi; para bastırılması; hutbelerde adının zikredilmesi; yabancı devletlerle antlaşma imzalanması; ordu ve donanmanın kumandası; savaş ve barış ilanı; askerî harekât ile şerrî hüküm ve kanunların icrası; yasalar gereğince verilmiş cezaların hafifletilmesi ya da affedilmesi, parlamentoyu toplamak ya da dağıtmak gibi hak ve yetkileri padişahın uhdesine vermektedir. Encümen *“icabat ve muvazene-i meşrutiyet”* açısından maddenin fıkra fıkra tetkik ve müzakere edildiğini belirterek madde üzerinde geniş bir tasarruf yoluna gitmiştir:

“Her nevi kavanin teklifi, Meclisi Mebusanın itimadını haiz bir Sadrazam tayini ile, onun, Şeyhülislâmdan maada teşkil ve azledeceği Vükelânın tasdiki memuriyetleri, rütbei askeriye ve menasip tevcihi, nişan itası, eyâlâtı mümtazenin şeraiti imtiyazelerine tevfikân icrayı tevcihatı, meskukât darbı, hutbelerde namının zikri, sulh ve ticaret ve terk ve mübadele ve ilhakı arazi ahitnameleriyle Tebaa-i Osmaniye'nin hukuku asliye ve şahsiyesine taallük eden ve devletçe mesarifi mucip olan muahedatın Meclis-i Umumî tarafından tasdik edilmek şartıyla akti, harp ilanı, Kuvve-i Berriye ve Bahriyenin kumandası, ahkâmı şer'iyeye ve kanuniyenin muhafaza ve icrası, devairi hükümetin muamelâtına müteallik nizamnamelerin tanzimi, mücazâtı kanuniyenin tahfif veya affı ve Meclis-i Umuminin tasvibiyle affı umumî ilânı, Meclis-i Umuminin miadında akd ve tatili, Meclis-i Umuminin ahvali fevkalâdede vaktinden evvel içtimaa daveti ve 37 nci madde mucibince Heyet-i Mebusanm üç ay

zarfında intihap ve içtima olunmak şartıyla ledeliktiza feshi, hukuku mukaddese-i Padişahidendir."¹⁴²

Değişiklikte dikkati çeken ilk yenilik Padişahın Vükelâ yani yürütme üzerindeki nüfuzu büyük ölçüde kırılmıştır. Yeni düzenlemeye göre Padişah eskiden olduğu gibi bütün Vükelâyı değil sadece Sadrazam ve Şeyhülislâmı atayabilmekte ve bizzat Sadrazam tarafından teşkil olunan Vükelânın sadece memuriyetlerini tasdik edebilmektedir. Ayrıca müphemlik arz etse de Sadrazamın şahsında Vükelânın Meclisin itimadını kazanması şart koşulmakta ve özellikle İttihat ve Terakki ve Saray arasında kriz konusu olan Harbiye ve Bahriye nazırlarının atanması meselesi neticeye bağlanmaktadır.

Rütbe ve menasıp tevcihi hususunda ibarenin önüne askeriye kelimesi getirilerek mülkiye ve ilmiye ile ilgili rütbeler kaldırılmıştır. Yabancı devletlerle antlaşma yapma ve genel af ilân etme hakkının kayıtsız şartsız Padişahın uhdesinde bulunması Encümence hâkimiyet-i milliye açısından mahzurlu bulunmuş ve Meclisin onayı şartı getirilmiştir. Zamanında olmak kaydıyla Meclisi açma, kapama ve olağan üstü durumlarda Meclisin vaktinden önce açma yetkileri Padişahta kalmaya devam etmiş fakat 37. maddeye göre meclisi feshetmesi zorlaştırılarak meclisin feshi durumunda üç ay zarfında seçimlere gidilmesi ve meclisin açılması şartı düzenlemeyle birlikte maddede yer almıştır.

Madde üzerindeki görüşmelere geçildiği gibi Kütahya Mebusu Cemal Bey ilk sözü almış ve "*madem ki meşrut bir hükümetiz*" diyerek Sadrazam unvanının "*Reis-i Vükelâ*" unvanıyla değiştirilmesini teklif etmiştir. Bursa Mebusu Sabri Efendi'nin araya girmesiyle müzakere edildiği halde edilmediğini söylediği 5. madde tekrar okunmuş ve Cemal Bey'in teklifi görüşülmemiştir. Daha sonra Cemal Bey yazılı bir takrir ile teklifini tekrarlamış ama teklif mebuslarca reddedilmiştir¹⁴³.

Karahisarı Sahip Mebusu Rıza Paşa, Padişah tarafından "*Meclisin itimadını haiz bir sadrazamın tayini*" konusuna değinerek bu itimadın Meclisin reyine bağlı

¹⁴² MMZC, C. 3, s. 178-179.

¹⁴³ MMZC, C. 3, s. 179, 183.

olduğunu ve Meclisin bu reyi vermesinden önce Sadrazamın itimat kriterinin belirsiz olduğunu öne sürmüştür. Tam Sadrazamın doğrudan Meclis-i Mebusanca atanması gerektiğini söylerken “*Meclis-i Mebusan istemezse itimadı vermez*” diyen Reis tarafından sözü kesilmiştir. Daha sonra İstanbul Mebusu Zehrab Efendi konuyu tekrar açarak Rıza Paşa’nın fikrine iştirak etmiş ve “*Meclis-i Mebusanın itimadını haiz bir Sadrazamın tayini*” cümlesindeki “*itimadını haiz*” kaydının gereksizliğini söylemiştir. Bir diğer İstanbul Mebusu Kozmidi Efendi de benzer şeyler söyleyerek birkaç alternatif ibare söylemiş araya başka tekliflerin girmesiyle birlikte konu yine havada kalmıştır. Nihayet Kastamonu Mebusu Ahmet Arif Efendi yazılı bir tavrile sekizinci maddede ki “*Meclis-i Mebusanın itimadını haiz*” ibaresi yerine “*haiz olabilecek*” ibaresini ve “*bir Sadrazam tayiniyle, onun Şeyhülislâmdan maada*” ibaresinin yerine de “*bir Sadrazamla Şeyhülislâm tayiniyle, Sadrazamın teşkil ve arz edeceği*” ibaresinin yazılmasını teklif etmiş ve tavrile mebuslar tarafından kabul edilmiştir¹⁴⁴.

Karesi Mebusu İbrahim Vasfi Efendi Padişahın “*Kuvve-i Berriye ve Bahriyeye*” (Kara ve Deniz Kuvvetleri) kumanda etmesine karşı çıkmıştır. İbrahim Vasfi Efendiye göre öncelikle Padişahın orduya kumandanlık edebilmesi için harp bilgisine sahip olması gerekmektedir. İkinci olarak savaşta kumandanların doğrudan doğruya mesuliyet yükü taşıması gerekmektedir. Oysa Kanun-i Esasî’nin beşinci maddesi (tadilattan sonra 6. madde) Padişahı gayri mesul kılmaktadır. Bu itibarla Padişah ancak barış döneminde fahrî kumandan olabilir. İbrahim Vasfi Efendi’nin bu görüşlerine Encümen üyesi bulunmak sıfatıyla Hüseyin Cahit Bey cevap vererek gayri mesul olan padişahın, zatından kaynaklanan ve kendisinde toplanan icra kuvvetini, vükelâ aracılığıyla kullanması ve mesuliyetin de vükelâyaya ait olması sebebiyle endişe edecek bir durumun olmadığını söylemiştir¹⁴⁵.

Padişahın harp ilân edebilmesi ve menasıp tevcihi konuları da tartışılmış, çeşitli konularda mebusların verdiği tavrilerin bir kısmı kabul edilip bir kısmı reddedilmiş ve madde incelenmek üzere tekrar encümene gönderilmiştir¹⁴⁶. Verilen

¹⁴⁴ A.g.e., s. 179-184.

¹⁴⁵ A.g.e., s. 179-180.

¹⁴⁶ Verilen tavriler için bakınız: A.g.e., s. 183-185. Reddedilmekle beraber Taşlıca Mebusu Ali Vasfi Bey’in harp ilânı ile ilgili tavrile tarafımızdan ilginç bulunduğu için buraya dercedilmesi faydalı

takrirler doğrultusunda Encümen tarafından yeniden düzenlenen madde, Meclisin 25 Mayıs 1325 (7 Haziran 1909) tarihli 87. toplantısında tekrar görüşülmeye başlanmıştır. Yapılan ikinci değişiklikte, Kastamonu Mebusu Ahmet Arif Efendi'nin verdiği takrire uygun olarak maddenin "*Meclis-i Mebusan'ın itimadını haiz bir Sadrazam tayiniyle, onun Şeyhülislâmdan maada teşkil ve arz edeceği Vükelâ*" fıkrası "*Meclis-i Mebusan'ın itimadını haiz olabilecek bir Sadrazam ve Şeyhülislâm tayiniyle, Sadrazamın teşkil ve arz edeceği Vükelâ*" şeklinde tadil edilmiştir. Ayrıca "*Rüteb-i askeriye*" tabirinden önce "*kanunu mahsusuna tevfikân*" kaydı eklenmiş ve "*Meclis-i Umumî'nin akdî*" kısmında da "*akd*" kelimesi yerine "*küşâd*" kelimesi kullanılmıştır. Mühim bir yenilik olarak; barış, ticaret, arazi terki ve ilhakı, Osmanlı tebaasının aslî ve şahsî hukuku gibi konulara taalluk eden antlaşmaların akdinde Meclis-i Umumî'nin tasdiki şartıyla "*alelumum muahedât akdî*" de Padişahın mukaddes hukukuna dâhil edilmiştir¹⁴⁷.

Yeni düzenlemeye ilk itirazlar Menteşe Mebusu Halil Bey'den gelmiştir. İlk olarak yürütmenin genel talimât-nâmeler yayınlama hakkının maddede zikredilmemesini tenkit eden Halil Bey, "*Ahkâm-ı Şer'iyye ve kanuniyenin muhafaza ve temini icrası*" fıkrasının sonuna "*için talimât-ı umumiye ısdarı*" tabirinin eklenmesini teklif etmiştir. İkinci olarak harp ilânı yetkisinin Padişahın uhdesinde bırakılmasının tarihî misallerle de sabit olduğu üzere tehlike arz etmesi sebebiyle bu konuda pek çok devlette olduğu gibi Meclis-i Umumî'nin onayının aranması gerektiğini söylemiştir. Halil Bey'in tecavüz ve taarruz ayrımına dayalı harp teorisini yanlış bulan Kırkkilise Mebusu Emrullah Efendi, harp ilânı sürecinde hızlı hareketin

---

görülmüştür: "İlanı harp neticesinde bilfiil, maddeten ve manen mutazarrır olacak millettir. İlanı hap eden millet harbi icra edeceğinden, bu halde harbin ilanı, behemehal halkın kararına iktiran eylemelidir." Bkz. A.g.e., s. 184.

¹⁴⁷ Maddenin ikinci defa tadil edilmiş şekli: "Hutbelerde namının zikri, her nevi kavanin teklifi, alhkâmı şer'iyye ve kanuniyenin muhafaza ve icrası, Meclisi Melbusanın itimadını haiz olabilecek bir Sadrazam ve Şeyhülislâm tayiniyle, Sadrazamın teşkil ve arz edeceği Vükelânın tasdiki memuriyetleri, kanunu mahsusuna tevfikân rütebi askeriyye ve manâsib tevcihi ve nişan itası ve meskukât darbı, Eyâlâtı Mümtazenin şeraiti imtiyaziyelerine tevfikân icrayı tevcihâtı, harp ilânı, Kuvayı Berriyye ve Bahriyyenin kumandası, devairi Hükümetin muamelâtına müteallik nizamnamelerin tanzimi, mücazâtı kanuniyenin tahfif veya affı, Meclisi Umumînin tasvibiyle affı umumi ilânı, Meclisi Umumînin miadında küşâd ve tatili, Meclisi Umumînin ahvali fevkaladede vaktinden evvel içtimaa daveti, otuz yedinci madde mucibince Heyeti Mebusânın üç ay zarfında intihab olunup içtima etmesi şartıyla ledel'iktiza feshi ve alelumum muahedat akdî, hukuku mükaddesi Pâdişâhindendir. Ancak sulhe ve ticarete ve terki mübadele ve ilhakı araziye ve tebeai Osmaniyenin hukuku asliye ve şahsiyesine taalluk eden ve Devletçe mesarifi mucip olan muahedatın akdinde Meclisi Umumînin tasdiki şarttır.", MMZC, C. 4, s. 168-169.

esas olduğu mülâhazasıyla teklife karşı çıkmıştır. Genel kanaat Halil Bey'in aleyhindedir ve oylamada teklifleri kabul edilmemiştir.

Halil Bey'in itirazları bunlardan ibaret değildir. Padişaha tanınan cezaların affı veya hafifletilmesi yetkisini, yargıya bir müdahale olarak değerlendiren bilhassa cülûs gibi özel günlerde ilân edilen genel afların memleketin asayişini muhafaza etmek açısından önlenmesini talep etmektedir. İstanbul Mebusu Mustafa Âsım Efendi ise sivil memuriyetlerde rütbelerin ilgâsına taraftar olduğunu beyân ile bu yapıldıktan sonra maddede geçen askerîye kavramına gerek kalmayacağını, sadece rütbe kelimesinin maksadı hâsıl edeceğini söylemiş fakat önerisi kabul edilmemiştir.

Hükümetin teşekkülünü tayin eden “*Meclis-i Mebusan'ın itimadını haiz olabilecek bir Sadrazam ve Şeyhülislâm tayiniyle, Sadrazamın teşkil ve arz edeceği Vükelâ'nın tasdik-i memuriyetleri*” fıkrasını meşrutiyet ile muvafık bulmayan Karahisarı Sahip Mebusu Rıza Paşa, bu usûlün mutlakıyette geçerli olduğunu, ileride siyasî fırkaların gelişeceğini de nazar-ı dikkate alarak söz konusu fıkranın “*kabinenin teşkilini Reis-i Vükelâ olacak zata tevdi eder*” ibaresiyle tebdil edilmesi gerektiğini, aksi hâlde büyük müşkülâtların ortaya çıkacağını söylemiştir. Reis değişiklik teklifini oylamaya sunmuş fakat eller kalkmamıştır.

Bursa Mebusu Ömer Fevzi Efendi, bütün meşrutî hükümetlerde hükümdarın hükümeti görevden alma yetkisinin mevcudiyetinden bahisle Heyet-i Vükelâ'yı azletme yetkisinin Padişaha tanınmasını istemiş ve Kırkkilise Mebusu Mustafa Arif Bey Heyet-i Vükelâ'nın ancak Meclis'in vereceği adem-i itimat oyuyla azledilebileceği, sırf Padişah'ın arzusuna hizmet etmediği için Vükelâ'nın azledilemeyeceği sözleriyle buna karşı çıkmıştır. Teklif oylamaya sunulmuş, Ömer Fevzi Efendi ve Serfice Mebusu Yorgo Boşo Efendi'nin itirazlarına rağmen oldu bittiye getirildiği anlaşılan oylamadan müspet bir netice çıkmamıştır¹⁴⁸. Daha sonra söz alan Boşo Efendi, müzakerenin bir an evvel bitirilmek istendiğinden şikâyet ederek millet ile padişah arasında bir münasebet olduğunu, meşrutiyet ile yönetilen

¹⁴⁸ Biraz sonra yapılacak olan rey-i esami de söz konusunun teklifin kabulüne dair ciddi bir oy çıkması, bunun delili olarak kabul edilebilir.

bütün devletlerin anayasalarında hükümdara nazırları tayin ve azletme yetkisinin verildiğini, bir sadrazama gösterilen itimadın padişahın esirgenmesinin mânâsız olduğunu, Padişahın milletin babası mesabesinde görülmesi gerektiğini, padişaha hiç olmazsa sadrazamın azli yetkisinin verilmezse sırf Dolmabahçe Sarayı boş kalmasın diye bulunmuş bir adam gibi görüneceğini, başka türlü padişahlık edemeyeceğini, bir gölge olarak kalmaktan kurtulamayacağını, Meclis-i Mebusan ve Vükelâ'dan müteşekkil iki kuvvet arasında kalacağını, halbuki bu yetki padişaha verilirse Vükelâ'nın Padişah ve Meclis-i Mebusan arasında sıkışacağını ifade etmiştir. Bu sözlerden sonra salondan gürültüler çıkmış, Erzurum Mebusu Varteks Efendi'nin bir kere ret olundu ikinci defa reye konulamaz diyerek karşı çıkmasına rağmen Reis teklifi rey-i esamiye sunmuştur. Oylama sonucunda üçte iki çoğunluk çıkmadığı için teklif geçerli olmamıştır¹⁴⁹ fakat Karesi Mebusu Abdülaziz Mecdi Efendi Encümenin yaptığı tadilin de geçerli olmadığını, maddenin anayasada olduğu biçimiyle aynen kalacağını iddia etmiştir. Oylamanın neticesi, Encümenin yaptığı tadilin ve Kanun-i Esasî'nin eski maddesinin durumu, Sadrazamı azil yetkisinin maddede bırakılıp bırakılmayacağı, Nazırların azli, maddenin tekrar Encümene gönderilip gönderilmeyeceği gibi konularda mebuslar bir müddet tartışmış, Reis bir daha ki oturumda maddenin müzakeresine devam edileceğini belirterek gürültüler arasında celseyi kapamıştır¹⁵⁰. Mebusların, Padişah'a Sadrazamı ve Heyet-i Vükelâ'yı azletme yetkisini vermek istemeleri, bu isteğin en ateşli savunucusu ve muhalifi olarak birer gayri Müslim olan Serfice Mebusu Yorgo Boşo Efendi ve Erzurum Mebusu Varteks'nin ön plana çıkması bir hayli ilginçtir.

Meclis'in 8 Haziran 1909 tarihli 88. toplantısında madde görüşülmeye devam etmiştir. İlk sözü Antalya Mebusu Mehmet Hamdi Efendi almış, çünkü teklifin "*Vükelâ'nın azli ve nasbı*" kısmının Kanun-i Esasî'deki gibi bırakılması amacıyla mı yoksa muaddel maddeye azle dair bir fıkra eklenmesi için mi yapıldığını sormuştur. Hamdi Efendi'ye göre tekliften kasıt ikinci şıkta Kanun-i Esasî'deki mevcut maddenin aynen ipkâsı mevzu bahis değildir. Teklifin reye konulmasında yanlış bir yol takip edildiğini söyleyen Hamdi Efendi, ikinci olarak Encümen'in yaptığı tadilin

¹⁴⁹ Oylamaya 163 kişi katılmış, 111 kabul oyuna karşılık 52 ret oyu verilmiştir. Seçime katılan mebusların, kabul edenler ve etmeyenler şeklinde tasnif edilmiş listesi için bakınız: "Hükümdara, Nuzzardan Birini Azletme Salâhiyeti Verilmesine Dair Teklifin Netice-i Ârâsı", *MMZC*, C. 4, s. 181-182.

¹⁵⁰ *A.g.e.*, s. 166-178.

geçerlilik için şart olan üçte iki çoğunluk ile kabul edilip edilmediği sorusunu sormuştur. Konya Mebusu Mehmet Vehbi Efendi ise Hükümdarın Kanun-i Esasî'den neşet eden Halifelik ve Padişah'lık sıfatları gereği azil ve nasba mutlak surette muktedir olması gerektiğini söylemiştir.

8 Haziran tarihli görüşmelere damgasını vuran adam yine Yorgo Boşo Efendi'dir. Konuşmasına, böyle bir teklifin kendisinden çıkmış olmasının mebuslar arasında büyük bir hayret uyandırdığını belirterek başlayan Boşo Efendi, hâkimiyet-i milliyeye ait olan gücü padişaha vermek istediği yönünde yanlış bir kanâatin hâsıl olduğunu, bu sebeple istibdat aleyhtarı bir adam olarak maksadını izâh etmeye kendisini mecbur hissettiğini söylemiştir. Bu teklifinin de istibdat aleyhinde olduğunu ama tek farkla istibdadın sadece Padişah kaynaklı olmaması hasebiyle milleti asıl batıracak istidada sahip meclis istibdadına karşı olduğunu, siyasî fırkaların teşekkülü ile beraber ekseriyete sahip fırka tarafından seçilecek olan Sadrazamın, Padişaha ve muhalefetteki fırka mebuslarına karşı kayıtsız davranacağını, verdiği teklifle kuvvetler dengesini tesis etmek suretiyle bu menfi ihtimalin önüne geçmek istediğini beyân etmiştir. Gümilcine Mebusu İsmail Bey ile yaşadığı kısa bir gerginlikten sonra konuşmasına devam eden Boşo Efendi, mesuliyet konusunda da Padişah tarafından atansa bile mesuliyetin Sadrazama ait olduğunu, sorumluluğu üzerine alan bir Sadrazamın sadece işiyle uğraşacağını ve son olarak Kanun-i Esasî'nin asıl maddesinde geçen azil kelimesinin çıkarılması için üçte iki çoğunluğun yakalanamaması sebebiyle azil meselesinin eskisi gibi kalacağını eklemiştir¹⁵¹. Benzer tartışmalardan sonra Reis, maddeyi Encümene havale etmiştir¹⁵².

Boşo Efendi, meclis istibdadı tanımlamasıyla, İttihat ve Terakki'nin meclisteki sayısal üstünlüğüne dayanarak devlet ve toplum hayatına tek başına hâkim olmaya yönelik istikbaldeki muhtemel tavrını üstü kapalı bir şekilde işaret etmiştir ki

¹⁵¹ Hüseyin Cahit, bir sonraki gün Tanin'de yayımlanan yazısında Boşo Efendi'yi sert bir dille eleştirmiş, yeni padişaha duyulan hürmet hissi sebebiyle millete göre değil şahsa göre kanun yapıldığını, makam-ı hükümdariye Heyet-i Vükelâ'yı değiştirme hakkının verilmesinin ileride devleti mahvedecek kadar sakıncalı olduğunu, teklife destek veren mebusların çıkıp biz hâkimiyet-i milliyeye taraftarı değiliz demeleri gerektiğini ifade etmiştir. Bakınız: Hüseyin Cahit, "Heyet-i Vükelâ'nın Azli Meselesi", **Tanin**, Nu: 276, 9 Haziran 1909, s. 1.

¹⁵² **MMZC**, C. 4, s. 194 -200.

II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki'nin tenkite uğradığı en önemli konu budur. Böyle bir gelişmenin vaki olması ihtimali karşısında hiç olmazsa Vükelâ'yı Meclis'in nüfuzundan bir nebze olsun uzaklaştırmayı ve Padişahı yürütme üzerinde daha etkin kılmak hamlesiyle Meclis çoğunluğuna müstenit bir istibdadı, güçler dengesi içindeki diğer parametrelerle önlemeyi düşünmüş olmalıdır.

b. Tebaa-i Devlet-i Osmaniyenin Hukuk-u Umumiyesi Fashı

Kanun-i Esasî'nin kişi hürriyetini garanti altına alan ve kişilerin kanun haricinde keyfî tutuklanmalarını önleyen “*Hürriyet-i şahsiye her türlü taarruzdan masundur. Hiç kimse kanunun tayin ettiği sebep ve suretten maada bir bahane ile mücazat olunamaz.*” şeklindeki 10. maddesi Encümen tarafından sadece iki kelimelik bir değişiklikle “*Hürriyet-i şahsiye her türlü taarruzdan masundur. Hiç kimse, şer ve kanunun tayin ettiği sebep ve suretten maada bir bahane ile tevkif ve mücazat olunamaz.*” (muaddelde 11. madde) hâline getirilmiştir. Değişiklikte önemli olan husus “şer” kelimesinin eklenmesi ile birlikte bir kaynak olarak Şeriata da Kanun-i Esasî’de atıf yapılmış olmasıdır. Encümen buna gerekçe olarak devletin resmî dini olan İslâmiyet’in müsavat ve adalete olan itinası ve fıkıh kitaplarında kişi hürriyetinin açıkça yer alması sebebiyle şahsî hukukun bir kat daha güvence altına almak amacını göstermiştir¹⁵³. Bu esnada İzmir Mebusu Aristidi, İzmir Mebusu Koralidi ve İstanbul Mebusu Kozmide 11. maddenin tadiline yönelik bir takrir vermesi üzerine bir müddet Osmanlı devletindeki dinlerin durumu hakkında tartışma yaşanmış ve daha sonra matbuatı kanun dairesinde serbest bırakan 12. maddenin (muaddelde 13. madde) müzakeresine geçilmiştir.

Encümen bu maddeyi tadil ederken “kanun dairesinde” kaydının matbuat hürriyetini sınırlayıcı bir işlevi olup olmadığını tartışmış, matbuatın hiçbir kanuna tabî olmamasındaki mahzurlar ile kanunun matbuat hürriyeti aleyhinde tefsir edilebilme imkânını da düşünerek söz konusu maddeye “*Hiçbir veçhile kablettab’ teftiş ve muayeneye tâbi tutulamaz*” ibaresini eklemiştir¹⁵⁴. Encümen bu değişiklikle beraber matbuatı basım sürecinde teftiş ve kontrol mekanizmasının dışına çıkarmak

¹⁵³ “Kanun-i Esasî Encümeni Mazbatası”, Güneş, **a.g.e.**, s. 427.

¹⁵⁴ 13. madde şöyledir: “Matbuat kanun, dairesinde serbesttir, hiçbir veçhile kablettab’ teftiş ve muayeneye tabi tutulamaz.”, “Encümen Mazbatası”, **a.g.e.**, s. 427.

istemmiş olmalıdır. Ne var ki matbuat hürriyeti sadece basım sürecinde değil basımdan sonra da işlemesi gereken bir olgudur ve Encümenin bu düzenlemeyi yaptığı günlerde Osmanlı Devleti'nin henüz bir Matbuat Kanunu yoktur.

Madde Meclis-i Mebusan'da görüşülürken, Rıza Paşa ilâveler hakkında bir hükmün maddeye dâhil edilmesini, Sinop Mebusu Hasan Fehmi Efendi ise hangi dinden olursa olsun dinî ve itikâdî matbuatın sınırlandırılmasını teklif etmiştir. Bunun üzerine söz alan Edirne Mebusu Talât Bey, Kanun-i Esasî'de matbuatı sınırlayacak bir kaydın olmaması gerektiğini bunun ancak Matbuat Kanunu'nda olabileceğini söylemiştir. Daha sonra Trablusşam Mebusu Fuat Hulusi, verdiği takrirden harp ilânı ve sıkıyönetim (idare-i örfiye) gibi olağanüstü hâllerde basının askerî yönetim tarafından teftişinin gerekebileceğine istinaden “*hiçbir veçhile kablettab' teftiş ve muayeneye tabi tutulamaz*” ifadesinin kaldırılmasını; eğer bu uygun görülmezse özel hâllerde geçerli olmayacak surette değiştirilmesini istemiştir. Fuat Hulusi Bey'in söz konusu takriri vermesindeki esas amilin, yabancı basının hassas dönemlerde millî menfaatlere aykırı şeyleri ifşâ etme olasılığına karşılık önlem alma isteği olduğu sonraki konuşmalarından anlaşılmaktadır. Takrir üzerine mebuslar arasında tartışma başlamış, Kastamonu Mebusu Yusuf Kemâl Bey “hiçbir veçhile” kaydı bulunduğu müddetçe Matbuat Kanunu'na basını tahdit edecek herhangi bir hükmün konulamayacağını belirtmiştir. İstanbul Mebusu Hüseyin Cahit Bey ise Encümenin bütün kaygısının sansürü önlemek olduğunu, idare-i örfiye zamanlarında istenirse zaten bütün nizamnâmelerin geçici olarak durdurulduğunu söylemiştir¹⁵⁵.

Mebusların sansür konusundaki hassasiyeti ve matbuata verdikleri önem Meşrutiyet ile birlikte tesis edilmek istenen yeni düzen açısından oldukça dikkat çekicidir. Bilhassa basının sansür yoluyla susturulmaması için derin bir endişe paylaşılmaktadır. Kırkkilise Mebusu Mustafa Ârif Bey'e göre memleketin 30 senedir ilerlemesine en büyük engeli matbuatsızlık teşkil etmiştir. Memleketin tekrar aynı vaziyete duçar olmaması için gerekli önlemler alınmalıdır. İpek Mebusu Hafız İbrahim Efendi'nin “*Başımıza en büyük felâketi getiren matbuattır. Osmanlı irfanı yeterince ilerlemeden matbuattın serbestliği ve seviye yüksekliği bir şey ifade*

¹⁵⁵ MMZC, C. 3, s. 187-188.

etmeyecektir. Matbuat ne kadar ilerlerse efkârımızın da o kadar aydınlanacağına dair yanlış kanaatimiz, tekrar istibdada düşmemek için bizi matbuatı serbest bırakmaya itiyor. Oysa vatanın selâmeti ve saadeti için matbuatın itidal bir halde tutulması lazım gelir. Üç beş kişinin istediğini yazıp neşretmesini temin etmekle terakki edilmez.” mealindeki sözlerine mebuslar şiddetli tepki göstermişlerdir. Biga Mebusu Ârif İsmet Bey medeniyet ve meşrutiyet için en sağlam vasıtanın matbuat olduğunu, matbuata yapılacak kısıtlamanın bir milletin ağzını bağlamakla eşdeğer olduğunu söylemiştir. Mebuslar bir müddet daha maddeye eklenen kaydın lüzumu üzerine tartışmışlar ve nihayet Encümenin yazdığı biçimde maddeyi kabul etmişlerdir¹⁵⁶. Madde, 8 Haziran 1909 tarihli ikinci müzakerede de aynen kabul edilmiştir¹⁵⁷.

Encümen, Osmanlı vatandaşlarının toplantı hakkını anayasal bir açıklığa kavuşturmak için şirket teşkili ile ilgili olan 13. maddeden sonra (muaddelde 14.madde) toplantı hakkı ile ilgili (hakk-ı içtimaa) yeni bir madde hazırlamıştır:

“Onbeşinci Madde: Osmanlılar, hakkı içtimaa maliktir. Devleti Osmaniyenin tamamıyeti mülkiyesini ihlâl, şekli Meşrutiyeti Hükiümeti tağyir, Kanunu Esasi ahkâmı hilâfında hareket, anâsırı Osmaniyeyi siyaseten tefrik etmek maksatlarından birine hadim olmak üzere teşekkül eden veya ahlâk veya âdabı umumiyyeye mugayir bulunan cemiyetler memnudur.”

Meşruiyet’in ilânı ile birlikte meşrutî bir düzenin ihtiyaç duyduğu basın hürriyeti, toplantı hakkı, cemiyet teşkil etme hakkı ve benzeri demokratik müesseseler kanunî bir zeminde oluşturulmaya başlanmıştır. Kanun-i Esasî’ye yeni eklenen 15. madde de devletin bölünmez bütünlüğü ve meşrutî düzenin devamı açısından kanunî bir çerçeve çizerek bu sınırlar içinde Osmanlı vatandaşlarına toplantı hakkını tanımıştır. Fakat Bağdat mebusu İsmail Hakkı Bey’in de itiraz ettiği üzere maddede toplantı hakkı ile cemiyet teşkil etme hakkı birbirine karışmış gözükmektedir. İsmail Hakkı Bey *“Osmanlılar, hakkı içtimaa maliktir”* hükmüne

¹⁵⁶ A.g.e., s. 189-191.

¹⁵⁷ MMZC, C. 4, s. 203.

“*kanun dairesinde*” kaydının düşülmesini teklif ederken maddenin 2. kısmındaki “cemiyet” kelimesinin “içtimaa” olması gerektiğini, eğer maddenin bu kısmında cemiyet teşkil etme hakkı murat ediliyor ise buraya da “*kanun dairesinde*” kaydının düşülmesi gerektiğini söylemiştir¹⁵⁸. İzmit Mebusu Müfit Bey de toplantı hakkı ile cemiyet teşkil etme hakkının birbirinden ayrılıp ayrılmadığını sormuş, Encümen adına cevap veren Antalya Mebusu Mehmet Hamdi Efendi ayrıldığını ifade etmiştir¹⁵⁹. Encümen mazbatasındaki maddenin gerekçe kısmı da aslında bu iki ayrı hakkın çok temel bir kaygı sebebiyle aynı maddede iç içe geçtiğini ispat etmektedir¹⁶⁰. Madde görüşüldüğü sırada Osmanlı Devleti’nin gerek toplantılarla gerekse cemiyetlerle ilgili özel bir kanunu yoktur. Bu kanunlar yapılmadan evvel söz konusu kanunlara hukukî çerçeveyi de çizmek maksadıyla hangi cemiyetlerin toplantı hakkından faydalanabileceğine daha doğrusu bu cemiyetlerin hangi esaslara göre kurulabileceğine dair anayasal bir üst prensip vazedilmek istenmiştir. Cemiyetler konusundaki bu hassasiyet, maddede de ifadesini bulduğu üzere Osmanlı Devleti’nin bütünlüğünü bozmaya ve meşrutî idareyi kaldırmaya yönelik faaliyetleri engellemek içindir. Zaten maddenin bu yönü kısmen/zımnen¹⁶¹ gayri Müslim mebuslar tarafından Mebusan Meclisi’nde tartışma konusu yapılmıştır. “*Anâsırı Osmaniyeyi siyaseten tefrik etmek*” ibaresinin anlamı hakkında Encümenden izahât isteyen Manastır Mebusu Pançedoref Efendi’ye; “*Osmanlılar arasına ayrılık sokacak muzır cemiyetlerin yasaklanmış olduğuna işaret etmek için maddeyi bu tarz yazdıklarını*” söyleyen Mehmet Hamdi Efendi’nin cevabı bu noktada manidardır¹⁶².

Serfice Mebusu Yorgo Boşo Efendi, verdiği takrirle “*suret-i hafiyede müteşekkil cemiyetler memnudur*” ibaresinin de maddeye eklenmesini teklif etmiştir. Boşo Efendi’nin bu taleple İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni kast ettiği düşünülebilir. Ne var ki İttihatçı mebuslar bunu üzerlerine almamış olacaklar ki Kütahya Mebusu Azmi Efendi’nin “maksadı nedir?” şeklindeki cılız çıkışından başka takrire itiraz eden olmamış ve teklif aynen kabul edilmiştir. Bu maddeden sonra görüşmelere

¹⁵⁸ MMZC, C. 3, s. 192.

¹⁵⁹ A.g.e., s. 193.

¹⁶⁰ “Encümen Mazbatası”, Güneş, a.g.e., s. 427-428.

¹⁶¹ Zımnen dememizin sebebi gayri Müslim mebuslar doğrudan doğruya söz konusu hükmün muhtevasına karşı çıkmamışlar, maddedeki “Devleti Osmaniyenin tamamıyeti mülkiyesi” kaydının maksadı karşıladığını iddia ederek çıkarılmasını istemişlerdir. Bkz. MMZC, C. 3, s. 191-192.

¹⁶² A.g.e., s. 192.

yarım saat ara verilmiş ve celse kapanmıştır. Maddenin ikinci görüşmesi 8 Haziran 1909 tarihli 88. toplantıda yapılmıştır. Maddenin muaddeli mebusların isteği doğrultusunda yeniden düzenlenerek “*Ancak, kanunu mahsusuna tebaiyet mecburidir.*” fıkrası maddeye ilâve edilmiştir.

Yorgo Boşo Efendi, maddenin “*anâsırı Osmaniyeyi siyaseten tefrik etmek maksatlarından birine hadim*” kısmına itirazla siyaseten tefrikin ancak ecnebi taarruzlarıyla olabileceğini, 32 sene zarfında Osmanlı unsurlarını tefrik etmeye çalışan bir cemiyete şahit olmadığını, bu hükmün bütün Osmanlı unsurlarını tahkir etmesi ve kötü yorumlara açık olması sebebiyle vatanın selâmeti için çıkarılması gerektiğini, biz anasır-ı Osmaniyenin ittihadını arzu ettiğimiz sırada tefrik kelimesinin çıkarılmasının makûl bir hareket olduğunu söylemiştir. Boşo Efendi’nin kaygısı, bu maddeye istinat edilerek gayri Müslimlere ait cemiyetler üzerinde baskı kurulacağını düşünmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey’in “Osmanlılar kanun dairesinde hakkı içtimaa ve cemiyet teşkili hakkına maliktir” hükmünün maddeye ilâvesine yönelik tavrı ret edilmiş ve madde aynen kabul olunmuştur¹⁶³.

Kanun-i Esasî tadilâtının ikinci görüşmeleri esnasında bazı maddelerin tadili ilk defa gündeme gelmiştir. Mebuslar tarafından köleliğin yasaklanması, Osmanlı Devleti’nin dini İslâm’dır hükmünün çıkarılması, mektupların dokunulmazlığı ilkesinin Kanun-i Esasî’de yer alması gibi teklifler yapılmış ve birçoğu kabul edilmemiştir.

c. Vükelâ-yı Devlet Fashı

Görüşmeler “*Mesnedi sadaret ve meşihatı İslâmiye tarafı Padişahiden emniyet buyurulan zatlara ihale buyurulduğu misullû sair vükelânın memuriyetleri dahi ba iradei şahâne icra olunur.*” şeklindeki Kanun-i Esasî’nin 27. maddesinin ve muaddeli “*Mesnedi Saadaret ve Meşihati İslamiye, tarafı Pâdişâhiden, emniyet buyurulan zevata ihale buyurulduğu misillû, teşkili vükelâyaya memur olan Sadrazamın tensip ve arzı ile, sair vükelânın memuriyetleri dahi bâ İra-dei Şahane*

¹⁶³ MMZC, C. 4, s. 203-205.

icra olunur ve Sadrazam, bir nezareti dahi deruhte eder.” şeklindeki 29. maddenin okunması ile yeniden başlamıştır.

Değişiklikte dikkati çeken ilk nokta; vükelânın bizatihi Sadrazam tarafından teşkil olunacağına dair yapılan kuvvetli vurgudur. Esasen bu husus 7. maddenin muaddelinde de (8. madde) yer almıştır fakat Boşo Efendi'nin de belirttiği gibi Sadrazamın niteliği konusunda iki madde arasında çelişki bulunmaktadır. 8. madde Sadrazamın tayininde Meclis-i Mebusan'ın itimadını ölçü olarak kabul ederken 29. madde bunun yerine Padişahın emniyetini ikâme etmektedir. Başka bir gayri Müslim Mebus Boşo Pavli Karolidi Efendi ise Boşo Efendi ile aynı fikirde değildir. İstanbul Mebusu Mustafa Asım Efendi ve Yozgat Mebusu Hayrullah Efendi de mantık gereği evvela Padişahın güvendiği birini tayin ettiğini daha sonra ise işin Meclis-i Mebusan'ın itimadına kaldığını söyleyerek iki madde arasında ihtilafın bahis konusu olmadığını belirtmişlerdir. Urfa Mebusu Saffet Efendi'nin “mebusanın itimadı” kaydını da maddeye ilave etmek suretiyle iki görüşü uzlaştırmaya yönelik takriri kabul edilmemiştir¹⁶⁴.

Encümenin de ifade ettiği gibi¹⁶⁵ değişiklikte, Meşrutiyet'in ilân edildiği ilk günlerde Padişahın Harbiye ve Bahriye nazırlarını bizzat atamaktaki ısrarcılığı belirleyici olmuştur. Saray ve Babîali karşısında orduya dayanan Cemiyet, bu iki nazırlıklar hususunda son derece hassas davranmaktadır. Harbiye ve Bahriye nazırları krizinin iki sadrazamı makamından ettiği (Sait ve Kamil Paşalar) düşünülürse Cemiyetin sahip olduğu hassasiyetin boyutları anlaşılabilir¹⁶⁶.

İkinci olarak idare-i sabıka zamanında vekil-i mutlak sıfatıyla hükümet idaresinde geniş yetki ve nüfûzu olan Sadrazamın, her nazırın kanun dairesinde

¹⁶⁴ MMZC, C. 3, s. 196-199.

¹⁶⁵ “...bidayeti Meşrutiyette Harbiye ve Bahriye Nazırlarının doğrudan doğruya tarafı Saltanattan tayin buyurulması umumda bir heyecanı şedit tevliid eylemiş ve muahharan ruhu Meşrutiyete tevfikân mezkûr nazırların da Sadrazam tarafından intihap ve arzı teamül hükmüne geçmiş ve icabatı meşrutiyet dahi bu sureti müeyyid bulunmuş olduğu nazarı dikkate alınarak madde-i mezkûrenin fıkra-i ûlâsı "Mesnedi Sadaret ve Meşihat-ı İslâmi-ye, tarafı Padişâhiden, emniyet buyurulan zevata ihale buyurulduğu misillû teşkili vükelâya memur olan Sadrazamın tensip ve arzıyla sair Vükelânın memuriyetleri dahi bâ İrade-i Şahane icra olunur." şeklinde tâdil olunmuştur. “Encümen Mazbatası”, Güneş, a.g.e., s. 428.

¹⁶⁶ Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki 1908-1914**, İstanbul 1986, s. 46-50, 68-71; Ahmet Turan Alkan, **İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset**, İstanbul 2001, s. 69-80, 112-124.

icraatında serbest ve icraâtından mesul olduğu idare-i meşrutada görevi sadece Meclis-i Vükelânın idare ve koordinasyonundan ibaret kalması ve tasarruf sebebiyle meşrutiyet ile yönetilen diğer devletlerde olduğu gibi aynı zamanda bir nezareti de üzerine alması Encümence uygun görülmüştür¹⁶⁷.

Sinop Mebusu Hasan Fehmi ve Kastamonu Mebusu Ahmet Mahir Efendiler Sadrazamın aynı zamanda bir nezareti deruhte etmesine karşı çıkmışlar, hiç olmazsa bunun bir mecburiyet değil Sadrazamın arzusu dâhilinde olması gerektiğini söylemişlerdir¹⁶⁸. Boşo Efendinin Sadrazam unvanı yerine Reis-i Vükelâ unvanının uygun olduğunu iddia etmesi üzerine söz alan Zehrap Efendi, Sadrazam ve Reis-i Vükelâ sistemlerinin muhtelif örnekleri olan ve bir birleriyle telif edilmesi mümkün olmayan iki ayrı nazariye olduğunu, eğer Sadrazamlık sisteminde kalıncaksa Sadrazamın herhangi bir nezareti uhdesine alamayacağını, aldığı takdirde ise Reis-i Vükelâ sistemine geçilmiş olacağını öne sürmüştür¹⁶⁹. Meclis-i Mebusan'daki genel temayül Sadrazamın nazırlık yapmaması yönündedir. Neticede Zor Mebusu Hızır Lütfi Efendinin maddedeki “Nezaret deruhte etmek” kaydının kaldırılması için verdiği taksir ekseriyet ile kabul olunmuştur¹⁷⁰.

Encümen tarafından yeniden düzenlenen maddenin ikinci görüşmesi, 26 Mayıs 1325 (8 Haziran 1909) tarihinde yapılmıştır¹⁷¹. İlk müzakerede ekseriyetle kabul edildiği üzere maddenin sonundaki “*ve Sadrazam, bir nezareti dahi deruhte eder*” fıkrası çıkarılmıştır. Değişiklikle birlikte Sadrazamın kabine riyasetinden ibaret kalan yetkilerini çok az bulan Ergiri Mebusu Mamapulo Efendi, Sadrazamın aynı zamanda bir nezareti deruhte etmesi durumunda temin edilecek tasarruftan da bahisle çıkarılan fıkranın tekrar ilâvesi ve değişikliğin ilk şekliyle kalması yönünde bir tavır ortaya koymuştur. Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey, Sadrazamın mutlaka bir nezareti de yürütmesi gibi bir mecburiyeti doğru bulmamış, bu hususun Sadrazamın tercihinin bırakılmasının daha münasip olacağını söylemiştir. Encümen

¹⁶⁷ “Encümen Mazbatası”, Güneş, **a.g.e.**, s. 429.

¹⁶⁸ **MMZC**, C. 4, s. 197.

¹⁶⁹ **MMZC**; C. 3, s. 198.

¹⁷⁰ **A.g.e.**, s. 199.

¹⁷¹ Maddenin 2. defa tadil edilmiş hali: “Mesnedi Sadaret ve Meşihati İslâmiye, tarafı Pâdişâhîden emniyet buyurulan vezata ihale buyurulduğu misillü teşkili Vükelâyâ memur olan Sadrazamın tensip ve arzıyla sair Vükelânın memuriyetleri dahi bâ İradei Şahane icra olunur.”, **MMZC**, C. 4, s. 214.

Mazbata Muharriri Mehmet Hamdi Efendi, Kanun-i Esasî’de bu konuda kesin bir hükmün ve “edebilir gibi” karışıklığa sebebiyet verecek esnek bir ifâdenin yer almaması gerektiğini, Vükelâ kanununun peyderpey yapılacak bir tadilata müsait olması hasebiyle bu meselenin zaman içinde neticeye bağlanmasını söylemiştir. Maddenin son hâli 178 oyla kabul edilmiştir¹⁷².

Kanun-i Esasî’nin 28. maddesi üzerinde ufak bir değişiklik yapılmış ve “*Meclis-i Vükelâ, Sadrazamın riyaseti tahtında olarak akt olunup dâhilî ve haricî umuru mühimmenin merciidir. Müzakeratından muhtacı tasdik olan kararlar ledel'arz İrade-i Seniye ile icra olunur.*” suretindeki muaddeli 30. madde kısa bir tartışmadan sonra aynen kabul edilmiştir¹⁷³.

Kanun-i Esasî’nin Vükelânın vazifelerini ve Sadrazam karşısındaki durumlarını tayin eden 29. maddesinin muaddeli olan 31. madde Encümen tarafından şu şekilde düzenlenmiştir:

*“Vükeladan her biri, dairesine ait olan umurdan mezuniyeti tahtında bulunanları usulüne tevfiikan icra ve icrası mezuniyeti tahtında olmayanları Sadrazama aittir. Sadrazam dahi o makule mevaddan müzakereye muhtaç olmayanları doğrudan doğruya ve muhtacı müzakere bulunanları Meclisi Vükelâda bâdelmüzakere, muhtacı tasdik oldukları takdirde arz eder ve bâirede-i seniye iktizasını ifa eyler. Bu mesalihin enva ve derecatı, kanunu mahsus ile tayin olunacaktır. Şeyhülislam, muhtacı müzakere olmayan mevaddı doğrudan doğruya arz eder.”*¹⁷⁴

Mebuslar, Sadrazamın durumu hakkında bir müddet tartışmışlar ve tadil edilmek üzere maddeyi Encümene geri yollamışlardır¹⁷⁵. 28. ve 29. maddeler (muaddelde 30. ve 31. maddeler) ikinci görüşmede itirazsız kabul edilmiştir¹⁷⁶.

¹⁷² A.g.e., s. 214-215.

¹⁷³ MMZC, C. 3, s. 221.

¹⁷⁴ A.g.e., s. 221.

¹⁷⁵ A.g.e., s. 221-223.

¹⁷⁶ MMZC, C. 4, s. 225.

Encümen, Kanun-i Esasî'nin 30. maddesindeki “*Vükelayı Devlet, memuriyetlerine müteallik ahvâl ve icraattan mesuldür.*” hükmünü, hukuk-u milletin teminine kafi görmeyerek; “*Vükelâ, Hükümet siyaseti umumiyesinden müştereken ve daire-i Nezaretlerine ait muamelattan dolayı münferiden Meclisi Mebusana karşı mesuldürler. Vükelâdan her biri, kendi Nezareti umuruna taalluk eden İrade-i Seniye'nin zirini imza ile mesuliyeti deruhte eder.*” hükmüyle değiştirmiştir¹⁷⁷. Encümenin yaptığı değişiklikle birlikte Vükelânın Meclis-i Mebusana, yani yürütmenin yasama organına karşı sorumluluğu vaz' edilerek hâkimiyet-i milliye yolunda önemli bir adım atılmıştır. Vükelâ, artık Padişaha karşı değil hem tek tek deruhte ettikleri nezaretlerin icraatları hem de bir heyet olarak hükümetin siyaseti bağlamında milletin temsilcilerinden oluşan Meclis-i Mebusana karşı mesûl olacaklardır. Değişiklik her iki müzakerede de mebuslar tarafından aynen kabul edilmiş¹⁷⁸ ve 31. maddenin¹⁷⁹ müzakeresine geçilmiştir. Maddenin mesuliyet-i siyasiye ve mesuliyet-i cezaiye açısından açık bulunmaması sebebiyle Encümene geri gönderilen muaddeli şöyledir:

“Mebusan âzasından biri, Vükelâyı Devletten bir zat hakkında umuru me'mûresinden dolayı mesuliyeti mucip şikâyet beyan ettiği halde, evvelâ Heyeti Mebusan Nizamname-i Dahilisi mucibince bir misillü mevaddın Heyete havalesi lazım gelip gelmeyeceğini müzakere etmek üzere şikâyeti müş'ir tahrir canibi Riyasetten 3 gün zarfında encümeni mahsusuna gönderilir. Ve bu encümen tarafından tahkikatı lâzime icra ve iştikâ olunan zat tarafından izahatı kâfiye istihsal olunduktan sonra şikâyetin şayanı müzakere olduğuna dair ekseriyetle tertip olunacak kararname Heyeti Mebusanda kıraat olunarak ledeliktiza şikâyet olunan

¹⁷⁷ “Encümen Mazbatası”, Güneş, **a.g.e.**, s. 430.

¹⁷⁸ **MMZC**, C. 3, s. 224; **MMZC**, C. 4, s. 225-226.

¹⁷⁹ Maddenin aslı şöyledir: “Mebusan âzasından biri veyahut birkaçı Heyeti Mebusanın dahil dairei vazifesi olan ahvaldan dolayı Vükelâyı Devletten bir zat hakkında mes'uliyeti mucip şikâyet beyan ettiği halde evvelâ Heyeti Mebusanın nizamı dahilisi mucibince ve misillü mevaddın Heyete havalesi lazım gelip gelmeyeceğini müzakereye memur olan şubede tetkik olunmak üzere şikâyeti müşâir Heyeti Mebusan Reisine verilecek tahrir Reis tarafından nihayet üç gün zarfında o şubeye gönderilir ve bu şube tarafından tahkikatı lâzime icra ve iştikâ olunan zat tarafından izahatı kâfiye istihsal olunduktan sonra şikâyetin şayanı müzakere olduğuna dair ekseriyetle terkip olunacak kararname Heyeti Mebusanda kıraat olunarak ve ledeliktiza şikâyet olunan zat davetle bizzat veya bilvasıta vereceği izahat istima kılınarak âzayı mevcudenin sülûsen ekseriyeti mutlakasile kabul olunur ise muhakeme talibini müş'ir mazbatası Makamı Sadarete takdim ile ledelarz müteallik olacak iradei seniye üzerine keyfiyet Divanı Âliye havale olunur.” Kili, Gözübüyük, **a.g.e.**, s. 34.

zat davetle bizzat veya bilvasıta vereceği izahat, içtima olunarak âzâyı mevcudiyenin sülüsânı ekseriyetle kabul olunursa, muhakeme talebini müş'ir mazbatasını Makamı Sadarete takdim ile, ledel'arz müteallik olacak İrade-i Seniye üzerine keyfiyet Divanı âliye havale olunur.”

27 Mayıs 1325 (9 Haziran 1909) tarihli 89. inikatta iki defa görüşülen maddeye göre bir mebusun Heyet-i Vükelâ'dan bir zat hakkında memuriyetine ait işlerden dolayı şikâyetçi olması hâlinde önce Heyet-i Mebusan'ın dahilî nizamnâmesi gereği şikâyet tavrı Riyaset tarafından 3 gün içinde ilgili encümene gönderilecek, konu hakkında inceleme yapan ve şikâyetçi olunan kabine üyesini dinleyen Encümenin kararı doğrultusunda şikâyetin müzakere edilmeye değer görülmesi üzerine kabine üyesi Meclis-i Mebusan'a davet edilecektir. Şahsen veya bir vekil vasıtasıyla izâhat verecek olan zatın muhakemesi için mevcut Meclis-i Mebusan âzâsının üçte ikisi talepte bulunursa konu İrade-i Seniye ile Divân-ı Âli'ye sevk edilecektir. Menteşe Mebus Halil Bey verdiği tavrıle maddenin “*Sülüsânı ekseriyetle kabul olunursa Divanı Âliye sevk edilir*” şeklinde tadilini teklif etmiş ve “*İrade-i Seniye üzerine*” kaydının çıkarılmasını istemiştir ama teklifi yeterli oyu alamadığı için geçerli olmamıştır. Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey ve İstanbul Mebusu Hallacyan Efendi'nin maddenin sonuna “*Meclisi Mebusan'ın bu babtaki kararı o zat hakkında ademi itimadı dahi tazammum eder*” ibaresinin eklenmesine yönelik verdikleri müşterek tavrı de kabul olunmamıştır. Maddenin tadili 192 mevcut içinde 180 kabul oyu ile olduğu gibi kalmıştır¹⁸⁰.

Meclisin feshiyle alâkalı olması hasebiyle Kanun-i Esasî'nin 35. maddesi büyük bir ehemmiyeti haizdir¹⁸¹. Madde, Heyet-i Vükelâ ve Meclis-i Mebusan arasında ihtilaf husule geldiği takdirde Heyet-i Vükelâ'nın kararında ısrar etmesi ve Meclis-i Mebusan'ın da bu kararı oy çokluğu ve gereği ile birlikte üst üste reddetmesi halinde Vükelâ'nın değiştirilmesi veya vaktinde seçime gidilmek şartıyla

¹⁸⁰ MMZC, C. 4, s. 226-234.

¹⁸¹ 35. Maddenin aslı: “Vükelâ ile Heyeti Mebusan arasında ihtilâf olunan maddelerden birinin kabulünde Vükelâ tarafından ısrar olunup da mebusan canibinden ekseriyeti arâ ile ve tafsilen esbabı mucibe meyanile katıyyen ve mükerreren reddedildiği halde Vükelânın tebdili veyahut müddeti kanuniyesinde intihap olunmak üzere Heyeti Mebusanın feshi münhasıran yedi iktidarı Hazreti Padişahidedir.”, Kili, Gözübüyük, a.g.e., s. 34.

Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesi şıklarından birini tercih etme yetkisini Padişaha vermektedir.

Encümen tarafından derinlemesine tetkik edildiği ifade edilen söz konusu maddede ilk önce “*mükerreren*” kaydı üzerinde durulmuş ve Heyet-i Vükelâ tarafından teklif edilen bir maddenin Meclis-i Mebusan tarafından reddi durumunun tekrar tekrar yaşanmasının önüne geçmek gayesiyle bunun yerine “*ikinci defa*” kaydının ikâme edilmesi muvafık bulunmuştur. İkinci olarak Vükelâ ve Meclis-i Mebusan'ın ihtilâfı halinde Vükelânın tebdili veya Meclisin feshi şıklarının aynı önem derecesinde tutulması kabul edilmemiş ve bunun meşrutiyetin icabından olan kabinenin istifası mecburiyeti ile örtüşmediği belirtilmiştir. Bu durumun yerine iki heyet arasında ihtilaf zuhurunda birinci defasında Heyet-i Vükelânın mutlaka (behemehâl) istifası ve ancak yeni teşkil olunan heyetin de önceki teklifte ısrarı hâlinde ve lüzum görülürse Meclisin feshi yoluna gidilebileceği kararına varılmıştır¹⁸². Maddenin muaddeli aşağıdaki gibidir:

“Vükelâ ile Heyeti Mebusan arasında ihtilâf olunan maddelerden birinin kabulünde Vükelâ tarafından ısrar olunup da Mebusan canibinden ekseriyeti ârâ ile ve tafsilen esbabı mucibe beyanı ile kat'iyen ve ikinci defa reddedildiği halde, Vükelâ, ya Mebusanın kararını kabule veya istifaya mecburdur. İstifa takdirinde, yeni gelen Heyeti Vükelâ, Heyeti sabıkanın fikrinde ısrar eder ve Meclis esbabı mucibe beyanı ile yine reddederse 8 inci madde mucibince intihabata başlanmak üzere Zati Hazreti Pâdişâhî, Meclisi feshedebilir. Fakat Heyeti cedidei Mebusan, evvelki Heyetin reyinde sebat ve ısrar ederse, Meclisi Mebusanın rey ve kararını kabulü mecburî olacaktır.”

Maddenin yeni hâline bakarak Meclisin feshinin zorlaştırıldığını söyleyebiliriz. Çünkü düzenlemeye göre Meclis-i Mebusan ve Vükelâ arasında daimî bir anlaşmazlık meydana geldiğinde Meclisin feshi yetkisi ilk elden Padişahın eline verilmiyor, Vükelâ'nın ya Meclis-i Mebusan'ın kararını kabul etmesi yada istifa etmesi şartı getiriliyordu. Meclisin feshi ise ancak yeni kabinenin öncekinin

¹⁸² “Encümen Mazbatası”, Güneş, **a.g.e.**, s. 432-433.

görüşünde ısrar etmesi ve Meclis-i Mebusan'ın buna tekrar karşı çıkması üzerine üç ay zarfında seçimlerin yapılması kaydıyla gündeme gelmektedir. Eğer seçimler ile birlikte oluşan yeni Meclis de Vükelâ'nın kararına karşı çıkarsa, Meclis kararının mutlak surette kabulü zaruridir. Fesih hakkının kullanımının bu derece zorlaştırılması, “adeta işlemez hale getirilmesi¹⁸³” 1876 tecrübesinin mebusların zihinlerinde hâlâ canlılığını koruması ile izah edilebilir¹⁸⁴. Meclis-i Mebusan'ın kabine hakkında güvensizlik oyu verebileceği de göz önünde bulundurulunca fesih hakkının kullanımının işlemez hâle getirilmesi olgusu daha da netleşmektedir¹⁸⁵. Maddenin Meclis-i Mebusan'da görüşülmesi, 22 Nisan 1325 (5 Mayıs 1909) tarihli 67. inikatta maddenin ve muaddelinin okunması ile başlamıştır.

Menteşe Mebusu Halil Bey, kuvve-i icraiye'nin başı olan hükümdarın Meclis-i Mebusan'ı fesh etme hakkının hâkimiyet-i milliyeye darbe vurma vasıtası olarak istimalini önlemek amacıyla Encümen tarafından ittihaz edilen tedbirleri kâfi görmemiştir. “*Heyet-i Vükelâ ve Meclis-i Mebusan beyninde ihtilaf hâsıl olduğunda, Meclis-i Mebusan'ı dağıtmaya karar veren kuvve-i icraiye reisi Heyet-i Âyan'ın da reyini istihsal etsin*” diyen Halil Bey, Âyan'ın da millet tarafından seçimi yönünde gerekli değişikliklerin yapılacağını ifade etmiştir. Reisin isteği üzerine Halil Bey, teklifini Meclis-i Mebusan Riyaset-i Celilesine yazdığı bir takrirle sunmuş ve teklifi kabul edilmiştir¹⁸⁶.

Encümen, Halil Bey'in teklifi doğrultusunda maddeyi yeniden tanzim ederek Meclis'in feshi için Meclis-i Âyan'ın üçte iki çoğunluk oyu mecburiyetini getirmiş

¹⁸³ Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, İstanbul 2006, s. 195.

¹⁸⁴ Mebusların madde üzerindeki mütalâaları bunun en büyük delilidir. Meselâ İstanbul Mebusu Zehrap Efendinin, “biz istibdattan çok zarar gördüğümüz için haklı olarak hükümdarın salahiyeti konusunda çok müteyakkız davranıyoruz” mealindeki sözleri örnek olarak gösterilebilir. Bkz. **MMZC**, C. 3, s. 239.

¹⁸⁵ Bu husus maddenin müzakeresi esnasında İstanbul Mebusu Mustafa Asım Efendi tarafından da dile getirilmiştir. Mustafa Asım Efendi, ikinci defa teşkil olunan Heyet-i Vükelâ'nın, Mebusların şüphesini çeken adamlardan oluşması halinde Meclis-i Mebusan'ın güvenoyu vermemek suretiyle kabineyi düşürebileceğini ve dolayısıyla Heyet-i Vükelâ'nın, ikinci defa aynı konuya muhalefet ederek Meclis-i Mebusan'ın feshini gündeme getirme şansının olmayacağını söylemiştir. Bkz. **A.g.e.**, s. 238.

¹⁸⁶ **MMZC**, C. 3, s. 237, 241. Halil Bey'in takrir: “Meclisi Mebusan Riyaseti Celilesine. Kanunu Esasının 35 nci maddesi aslıyesinin fıkrai ahiresinin şu suretle tadilini teklif ederim: Katıyyen ve mükerreren reddedildiği halde vükelânın tebdili veyahut Heyeti Âyanın sülûsanı ârâsı istihsal edilmek şartıyla müceddeden müddeti kanuniyesinde intihap olunmak üzere Heyeti Mebusanın feshi münhasıran yedi iktidarı Hazreti Padişahidedir. Mentеше Mebusu Halil.” Bkz. **A.g.e.**, s. 241.

ve ilk tadilde yerine “ikinci defa” kaydı ikâme edilen “mükerreren” kelimesi maddede yeniden kullanılmıştır. Maddenin ikinci defa tadil edilmiş metni aşağıdaki gibidir:

“Vükelâ ile Heyeti Mebusan arasında ihtilaf olunan bir maddenin kabulünde Vükelâ tarafından ısrar olunup ta, Mebusan Canibinden kat’iyyen ve mükerreren red edildiği halde, Vükelânın tebdili veyahut Heyeti Âyânın ekseriyeti sülûsânı ârâsıyla Heyeti Mebusanın feshi yedi iktidarı Hazreti Pâdişâhîdedir. Meclisi Mebusan feshedildiği takdirde, sekizinci madde mucibince derhal inthabata mübaşeret olunmak lâbüt ve meşruttur.”

Ergiri Mebusu Mamapulo Efendi “mükerreren” kaydının avdetine muhalefet ederek bu hususun herhangi bir sayı ile sabitlenmesini istemiştir. Maddenin kendi teklifi ile ikinci defa tadil edildiğini belirten Halil Bey, Meclis’in millî efkâra aykırı bir siyaset takip etmesi durumunda Padişah tarafından fesh edilmesinin, fesihe konu olan meselede milletin reyine gidilerek asıl hâkim olan milletin yeni seçeceği mebuslar aracılığıyla son noktayı koyacağını, aynı meseleden dolayı meclisin 2. defa fesh edilemeyeceğini ilâve etmiştir. Bursa Mebusu Mustafa Efendi’nin, Heyet-i Vükelâ ve Meclis-i Mebusan arasında husule gelecek ihtilaflarda muhtemel addettiği bazı sakıncaları bertaraf için bir hakem tayini talebi, Kırkkilise Mebusu Mustafa Arif Bey’in “Uygulanan zaten hakem usûlüdür, Padişah ihtilaf durumunda hakemdir” itirazıyla karşılaşmıştır.

Müzakere esnasında en ilginç sözler bir gayri Müslim olan İzmir Mebusu Karolidi Efendi’den gelmiştir. Karolidi Efendi’ye göre bahis konusu olan madde biri manevî, diğeri siyasî olmak üzere iki büyük kapı açmaktadır. Madde, manevî planda Devlet-i Osmaniye hükümdarının ve İslâm âleminin imamı olan Halifenin yetkilerini, Avrupa’da ki en küçük hükümdarın sahip olduğu yetkilerin bile altına düşürmektedir. Osmanlı milletinin ve İslâm âleminin vicdanında Osmanlı Padişahının bu derece tenzili, Osmanlı Devleti’nin haysiyeti ile mütenasip değildir. Siyasî planda ise Meclis-i Âyan’a bu konuda verilen yetki çok fazladır. Karolidi’nin mütalaasına göre hükümdar Meclis-i Mebusan’ı fesh etmeye selâhiyetdar olmalı ve

Âyan'a tanınan yetki kaldırılmalıdır. Tartışmalardan Meclis-i Mebusan ve Heyet-i Vükelâ arasında mükerreren anlaşmazlık çıkması hâlinde takip edilmesi gereken yol hususunda müspet bir netice çıkmamış ve Encümen namına söz alan Mehmet Hamdi Efendi, maddenin bir defa daha Encümende müzakeresini talep etmiştir¹⁸⁷. Encümen, Meclis-i Mebusan'ın feshi için Meclis-i Âyan'ın da görüşünün alınması teklifini Padişaha karşı “*ifratperestlik*” olacağı düşüncesiyle reddetmiştir¹⁸⁸.

Kanun-i Esasî'nin Meclis-i Umumî'nin açık olmadığı zamanlarda Heyet-i Vükelâ'ya zarurî hâllerde geçici kanunlar (muvakkat kanun) yapma imkânı veren “*Meclisi Umumî münakit olmadığı zamanlarda, Devletin bir muhataradan veyahut emniyeti umumiyeyi halelden vikaye için bir zarureti mübrem zühur ettiği ve bu babda vazıa lüzum görünecek kanunun müzakeresi için Meclisin celb ve cemine vakit müsait olmadığı halde, Kanunu Esasî ahkâmına mugayir olmamak üzere Heyeti Vükelâ tarafından verilen kararlar Heyeti Mebusanın içtimai ile verilecek karara kadar bâ İradei Seniye muvakkaten kanun hüküm ve kuvvetindedir.*” şeklindeki 36. maddesine bu hakkın suiistimalini önlemek için Encümen tarafından “*kanun hüküm ve kuvvetinde olup ilk içtimada Heyeti Mebusana tevdi edilmek lâzımdır.*” kaydı ilâve edilmiştir. Yapılan ilâve ile birlikte Heyet-i Vükelâ'nın yaptığı geçici kanunların, Meclis-i Mebusan'ın ilk toplantısında Meclis'e gönderilmesi şartı getirilmiştir.

Yabancı devletlerin anayasalarında da benzer maddelerin mevcut olduğunu ama Osmanlı Devleti açısından özel/mahallî şartların da göz önünde bulundurularak diğer devletlerde cari olan kanunların aynen iktibas edilmesinin yanlış olduğunu vurgulayan İstanbul Mebusu Hallacyan Efendi, Meclis-i Mebusan'ın senenin yarısında açık olmadığını ve istisna bir hak olarak Meclis'in gıyabında kanun yapma olgusunun Osmanlı memleketinin ahvali dolayısıyla sebep olduğu kötü neticeleri hatırlatarak maddeye itiraz etmiştir. Hallacyan Efendi, Kanun-i Esasî'nin yeni tesis edilmesi ve toplum nezdinde yeterince kökleşmemesi hasebiyle farklı tedbirle teminat altına alınması gerekirken, altı ay süre ile kanun yapma yetkisinin Meclisin itimadı ve denetiminden uzak olan Heyet-i Vükelâ'ya verilmesini tehlikeli

¹⁸⁷ MMZC, C. 4, s. 235-241.

¹⁸⁸ “Encümen Mazbatası”, Güneş, a.g.e., s. 452-453.

adedmektedir. Çözüm olarak ise Meclis-i Mebusan'ın açık olmadığı zamanlarda Meclis-i Mebusan ve Âyan'dan seçilecek bir heyetin/encümenin, gerek Meclis-i Umumiye ait olan gerekse kendisine havale olunan yasama ile ilgili olan işlere nezaret etmesini önermiştir. Bunun üzerine söz alan Sinop Mebusu Hasan Fehmi Efendi, Meclis-i Mebusan'ın açık olmadığı zamanda kabine reisinin ölüm gibi bir sebeple değişmesinin ihtimal dâhilinde olduğuna ve bu suretle teşkil edilen yeni kabinenin Meclis-i Mebusan'dan itimat almadan görev yapacağına dikkat çekmiştir.

Kırkkilise Mebusu Mustafa Arif Bey, Kanun-i Esasî'nin 46. maddesi gereği olağanüstü hâllerde Meclisin toplantıya çağrılacağını, dolayısıyla Hallacyan ve Hasan Fehmi Efendilerce zikredilen mahzurların bu hüküm dikkate alınınca ortadan kalktığını iddia etmiştir. Bu iddiaya karşı çıkan Hallacyan Efendi, 46. maddeye göre Meclisin fevkalâde durumlarda toplanabilmesi için mebusların ekseriyeti tarafından bu yönde talep olması ve bu talebin Padişah tarafından onaylanması lüzumuna işaret etmiştir. Padişah meclisi açmayabileceği gibi Vükelâ'nın tebdili de Meclis-i Mebusan'ın açılmasını gerekli kılan olağanüstü hâllerden biri değildir. Tartışmalar devam ederken Reis Ahmet Rıza Bey, Hallacyan Efendi'nin madde üzerindeki değişiklik teklifini bir takrir ile vermemesi sebebiyle görüşlerinin kabul olunup olunmadığının anlaşılamadığını söylemiş ve ikinci müzakereye bir takrir yetiştirebileceğini belirten Hallacyan Efendi'nin önerisini üçüncü bir tartışmaya yol açacağı endişesiyle reddetmiştir¹⁸⁹. Maddenin ikinci görüşmesi yapılmamıştır¹⁹⁰.

Encümen, Kanun-i Esasî'nin hükümet hakkında verilecek istizahları düzenleyen 38. maddesini aynen kabul etmiştir¹⁹¹. Fakat maddede istizah neticesinde itimatsızlık reyi beyan edilen nazır veya sadrazamın durumunun ne olacağına dair bir kayıt yoktur. Bu durumu meşrutiyetin icapları ve Heyet-i Vükelâ'nın Meclis-i Mebusan huzurunda mesuliyeti kaidesi ile muvafık görmeyen Encümen, Batı hükümetlerinde olduğu veçhile hakkında itimatsızlık reyi verilen nazırın ve bu nazır

¹⁸⁹ MMZC, C. 3, s. 143-145.

¹⁹⁰ Kenan Olgun, **1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri**, (İstanbul Üniversitesi), Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002, s. 211.

¹⁹¹ Maddenin aslı: "İstizahı madde için Vükelâdan birinin huzuruna Meclisi Mebusanda ekseriyetle karar verilerek davet olundukta ya bizzat bulunarak veyahut maiyetindeki rüesayı memurinden birini göndererek irad olunacak suallere cevap verecek veyahut lüzum görür ise mes'uliyetini üzerine alarak cevabını tehir etmek selâhiyetini haiz olacaktır." Kili, Gözübüyük, **a.g.e.**, s. 35.

Riyaset-i Vükelâ'yı da haiz olduğu takdirde bütün Vükelâ'nın düşmesi için maddeye “*netice-i istizahatta Heyeti Mebusanın ekseriyeti arasıyla hakkında ademî itimat beyan olunan Nazır sakıt olur. Reis-i Vükelâ hakkında ademî itimat beyan olunduğu halde Heyeti Vükelâ hep birden sükût eder.*” fıkrasını ilâve etmiştir¹⁹².

Madde, çoğunluğun oyu ile istizah için Meclis-i Mebusan'a davet olunan bir Nazıra, bizzat Meclis'e gelmeyerek maiyetindeki bir memuru yerine gönderme veya mesuliyeti üzerine almak şartıyla vereceği cevabı ileri ki bir tarihe erteleme hakkını vermektedir. Maddenin görüşülmesi esnasında da itirazlar bu noktaya yapılmıştır. Karahisarî Sahip Mebusu Rıza Paşa nazırın yerine vekil olarak gönderdiği memurun vereceği izahâta bakarak nazır hakkında nasıl itimatsızlık reyî verilebileceğini sormuş ve izahât bizzat nazır tarafından verilmişse Meclis-i Mebusan'ın çoğunluğu tarafından verilecek ademî itimat kararı neticesinde nazırın düşmesi eğer izahat vekil tarafından verilmişse itimatsızlık reyî için bizzat nazırın çağırılması yönünde bir değişiklik teklifinde bulunmuştur. Rıza Paşa'ya Encümen adına cevap veren Antalya Mebusu Mehmet Hamdi Efendi, Rıza Paşa'nın sözlerini vekâlet hakkındaki bütün nazariyelere ve kaidelere aykırı bulmuş ve mahkemelerdeki vekâlet müessesesi örneğinden hareketle böyle bir mütalaaya gerek olmadığını söylemiştir. Bu esnada Meclis salonundan “doğru” sedaları yükselmiştir. Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey ise mühim haricî meseleler istisna edilmek şartıyla cevap tehir süresinin 15 gün olmasını istemiş fakat İstanbul Mebusu Kozmîdi Efendi nazırların bilhassa Dâhiliye Nazırının izahât için -herhalde işlerinin yoğunluğu dolayısıyla- daha fazla müddete ihtiyaç duyabileceği düşüncesiyle böyle bir tahdide karşı çıkmış, nihayet İsmail Hakkı Bey'in ve Kerbelâ Mebusu Abdül Mehdi Efendi'nin konu ile alâkalı verdikleri yazılı tahrir mebuslar tarafından kabul edilmemiş fakat Mehmet Hamdi Efendi'nin encümen namına tahrirlerin kabul edildiğini beyan etmesi üzerine kısa bir usûl tartışması yaşanmıştır.

Bolu Mebusu Abdulvahap Efendi'nin, mesuliyeti üzerine alıp izahât vermeyen nazır hakkında gıyabında adem-i itimat kararı vermenin caiz olup olmadığı yönündeki sorusuna tekrar söz alarak Encümen adına cevap veren Mehmet Hamdi Efendi, meselenin önemine ve aciliyetine binaen Meclisin vatanın ve memleketin

¹⁹² “Encümen Mazbatası”, Güneş, **a.g.e.**, s. 434.

faydası açısından nazırın gıyabında adem-i itimat verip vermeme konusunu ayrı bir müzakerede karara bağlayabileceğini, Encümen'in de bu mülâhaza ile konuyu özet olarak geçtiğini söylemiştir¹⁹³. Sonuna “*Her iki surette Mebusan'dan bulunan Müsteşarlar dahi sukût eder*” hükmü eklenen maddenin ikinci görüşmesi, 9 Haziran 1909 tarihli 89. toplantıda gerçekleşmiştir. Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey, maddeye eklenen son fıkra ile müsteşarlıklar meselesi ile alakalı olan 70. maddenin birlikte görüşülmesi gerektiğini söyleyerek ya 38. maddenin müzakeresinin tehir edilmesini ya da 70. maddenin şimdi müzakere edilmesini teklif etmiştir. Selanik Mebusu Yorgi Honeus Efendi de müzakerenin tehir edilmesi yönünde fikir beyan etmiş ve Reisin 38. maddeyi 70. madde ile birlikte müzakere edelim sözleri mebusların muvafık sadalarıyla karşılanmıştır. Maddeye yapılan muhtelif itirazlardan da bir netice çıkmamıştır¹⁹⁴.

d. Memurin Fashı

Encümen; Kanun-i Esasî'nin memurların tayin, emeklilik ve mâzûliyet durumlarındaki haklarını istenilen ölçüde karşıladığı düşüncesiyle anayasanın memurin fashındaki maddelerin değiştirilmesine lüzum görmemiştir. Ancak iki memuriyet maaşının aynı kişide cem edilemeyeceği kaidesi bu kısımda boş bırakıldığı için Kanun-i Esasî'nin 40. maddesinin son kısmına “*İki memuriyet maaşı şahsı vahidde cem edilemez.*” ibaresi eklenmiştir¹⁹⁵.

Madde muaddeli ile birlikte Meclis'te okunmuş ve üzerinde hiçbir tartışma olmadan aynen kabul edilmiştir¹⁹⁶. Madde yapılan ikinci görüşmede de ittifak-ı ârâ ile kabul edilmiştir¹⁹⁷.

e. Meclis-i Umumî Fashı

Meclis-i Umumî'ye ait ahkâm incelenirken, Encümen ilk önce Meclis'in 4 aylık çalışma süresinin yetersizliği üzerinde durmuştur. Evvelâ bu sürenin 8 aya

¹⁹³ MMZC, C. 3, s. 145-247.

¹⁹⁴ MMZC, C. 4, s. 241-244.

¹⁹⁵ “Encümen Mazbatası”, Güneş, a.g.e., s.435-436.

¹⁹⁶ MMZC, C. 3, s. 247.

¹⁹⁷ MMZC, C. 4, s. 244-245.

çıkarılması teklif edilmiş daha sonra 6 aylık içtimâ müddeti kâfi görülmüştür. Düzenlemeye göre Meclis, Eylül ayının başında ve Padişah'ın davetine ihtiyaç duyulmadan açılacaktır¹⁹⁸. 1876 tecrübesinin etkileri Encümenin tasarrufunda gözlenebilmektedir. “Bilâ davet” kaydının ilâvesi, Meclis'in II. Abdülhamit tarzı bir uygulama ile süresiz tatil edilmesini engellemeye yöneliktir. Konunun Meclis-i Mebusan'da görüşülmesi Meclis-i Umumî'nin çalışma süresini düzenleyen Kanun-i Esasî'nin 43.maddesi ve muaddeli 45. maddenin okunması ile başlamıştır. Maddeler aşağıdaki gibidir:

“43. Madde: Meclisi Umuminin iki Heyeti, beher sene Teşrinisani iptidasında tecemmu eder ve bâ İradei Seniye açılır ve Mart iptidasında yine bâ İradei Seniye kapanır ve bu heyetlerden biri diğerinin müçtemi bulunmadığı zaman münakid olamaz.

Muaddeli 45. Madde: Meclisi Umuminin iki Heyeti, beher sene Eylül iptidasında bilâ davet tecemmu eder. Ve bâ İradei Seniye açılır ve Mart iptidasında yine bâ İradei Seniye kapanır ve bu heyetlerden biri, diğerinin bulunmadığı zamanlarda münakit olamaz.”

İstanbul Mebusu Hallacyan Efendi ve Sivas Mebusu Dagavaryan Efendi Meclis'in irade-i seniye ile açılıp kapanmasına karşı çıkmışlardır. Hallacyan Efendi'nin “*Mademki bugün kanunu yeniden yapıyoruz, mademki bugün kanunu istediğimiz gibi yapmak iktidarını ve salâhiyetini haiziz. Bunu tasrih edelim. İleri de hiçbir müşkülâta meydan bırakmayalım.*” şeklindeki sözleri, Meclis-i Mebusan'a hâkim olan atmosferi ve mebusların içinde buldukları halet-i ruhiyeyi yansıtmaları bakımından son derece önemlidir. Dagavaryan Efendi'ye göre ise maddedeki “*Meclis-i Umumî'nin iki heyeti bâ irade-i seniye açılır ve kapanır*” hükmü yanlış bir kayıttır. Çünkü irade buyurulmazsa Meclis hiç açılmayabilir, irade ile açılırsa istenilen vakitte de kapatılabilir. Bu durumda ne hürriyet kalır ne meşrutiyet. Encümen adına cevap veren Mehmet Hamdi Efendi, Meclisin irade-i seniye ile açılmasının merasim kabilinden olduğunu söylemiş ve Dagavaryan Efendi

¹⁹⁸ “Encümen Mazbatası”, Güneş, a.g.e., s. 436.

merasimin de yerinin olmadığını söyleyerek itiraz etmiştir. Daha sonra Halep Mebusu Nafi Paşa'nın "*bâ irade-i seniye açılır*" tabiri yerine meşrutiyet ile daha muvafık bulunduğu "*nutk-u padişahîyle küşat olunur*" tabirinin konulması için verdiği takrir kabul edilmiştir.

Madde hakkında ikinci tartışma konusunu Meclis'in açılış ve kapanış tarihleri teşkil etmiştir. İlk itiraz Kastamonu Mebusu İsmail Mahir Efendi'den gelmiş ve Meclis'in Teşrin-i Evvel iptidasında açılıp Mart gayesinde kapanması istenmiştir. Çeşitli mebuslar İsmail Mahir Efendi'nin fikrine iştirak etmişlerdir. Gümülcüne Mebusu İsmail Bey, Meclis'in erken açılması durumunda işleri dolayısıyla bazı mebusların gelemeyeceğini belirtmiş, Sivas Mebusu Sabri Efendi de Eylül ayında henüz hasadın bitmediğini ilâve etmiştir. Siroz Mebusu Dalçef Efendi ise Osmanlı ülkesinin üç kıtaya yayılacak kadar geniş olması, Osmanlı milletinin muhtelif unsurlardan mürekkep olması ve Osmanlı Devleti'nin özel şartlarının pek çok meseleyi beraberinde getirmesi sebebiyle memlekete daha iyi hizmet etmek amacıyla Meclis'in, bayram günleri ve mevsimin en sıcak olduğu bir ayı veya biraz daha fazla zamanı tatil sayarak Meclisin daima açık kalmasını teklif etmiştir. Söz alan Hallacyan Efendi, Meclis'in açılış tarihinin Meclis'in bütçeyi tetkik edebilmesi açısından bütçe kararının alınacağı tarihe göre ayarlanması gerektiğini savunmuştur. Sözlerine devam ederek Avrupa'daki parlâmentoların çalışma sürelerinden örnekler vermiş ve Osmanlı parlâmentosunun bir medeniyet hamlesi yapmak, batılıların uzun yıllarda kat ettiği mesafeleri en kısa zamanda kapatmak ödevinde olduğunu hatırlatarak Osmanlı mebuslarının kendi şahsî işlerinden önce memleketi düşünmek zaruretlerine binaen Meclis'in 8 ay süre ile açık kalmasını talep etmiştir.

İstanbul Mebusu B. Kozmidi, Ankara Mebusu Mahir Sait, Antalya Mebusu Ebuzziya Tefik, İstanbul Mebusu Hallacyan, Biga Mebusu Arif İsmet, Lazistan Mebusu Ahmet ve Amasya Mebusu İsmail Hakkı Efendilerin Meclis'in Teşrin-i Evvel iptidasında açılıp Haziran iptidasından kapanmasına yönelik verdikleri takrir encümence kabul edilmiştir. Ancak Reis Ahmet Rıza Bey, takrirlerin Encümence kabul edilme keyfiyetine açıklık getirerek Encümene havale edilen takrirlerin katî bir

şekilde kabul edildi demek olmadığını, tekliflerin gerekli düzenlemelerden sonra tekrar Meclis'te görüşüleceğini hatırlatmıştır.¹⁹⁹.

Encümen meclisin açılış kapanış tarihleri olarak Teşrinisani iptidası ve Mayıs iptidasını belirlemiş ve madde 9 Haziran 1909 tarihinde tekrar Meclis gündemine gelmiştir. Tartışmaların merkezinde yine Meclis'in toplantı süresi yer almıştır. Konu dikkatli bir şekilde incelendiğinde, geniş bir yüz ölçüme sahip olan Osmanlı Devleti gibi ülkelerde, devrin şartları ve ulaşım imkânları çevresinde bir parlamento ile idare edilmenin ne kadar zor olduğu kolayca anlaşılabilir. Meclis'in Encümen tarafından tayin edilen 6 aylık çalışma süresinin azlığından şikâyetçi olan bazı mebuslar bu sürenin 8 aya çıkarılmasını hatta bazıları bayramlar ve yılın en sıcak zamanına denk düşen bir aylık zaman zarfı dışında hiç kapanmamasını talep ederken Konya Mebusu Vehbi Efendi gibi bir kısım mebus ise 2 aylık mesafeden gelen mebusların mevcudiyetini işaret ederek bunların memleketlerinde maişetlerini kazandıklarını, işlerini idare edebilmeleri için Meclis'in toplantı süresinin 5 aya kadar indirilmesini istemektedir. Cereyan eden müzakerelerden de anlaşıldığı üzere sadece Meclis'in çalışma süresi değil açılış kapanış tarihi de muhtelif iş dallarında çalışan Mebuslar açısından sorun olabilmektedir.

Kastamonu Mebusu Ahmet Mahir Efendi, maddenin bir önceki görüşmesinde Meclis'in 8 ay açık kalmasına dair verilen teklifin kabul edildiği hâlde 2. düzenlemede bu sürenin yine niye 6 ay kaldığını sormuştur. Encümen adına cevap veren Mehmet Hamdi Efendi, kanunların normal zamanlar için yapıldığını, Osmanlı Devleti için Meclis'in çalışma süresinin asgari 6 ay olabileceğini, olağanüstü durumlarda bu sürenin yukarılara çekilebileceğini fakat Osmanlı Devleti'nin hususî şartları mucibince Meclis'in on yıl boyunca senede 10 ay müddetle çalışmaya muhtaç olduğunu da teslim etmekle birlikte Kanun-i Esasî'nin olağanüstü durumlara göre değil normal şartlara göre tanzim edilmesi gerektiğini, Meclis'in çalışma süresinin 8 ay olması için verilen teklifin üçte iki çoğunluk oyu ile verilmemesi sebebiyle Encümen'in kendi tasarruf yetkisini kullanarak bu süreyi 6 ay olarak belirlediğini söylemiştir. Mehmet Hamdi Efendi'ye destek veren Sivas Mebusu Şükrü Efendi, iyi bir çalışma ile Meclis'in 5 ayda vazifesini yapabileceğini iddia

¹⁹⁹ MMZC, C. 3, s. 250-253.

etmiştir. Konu hakkında tartışmalar bir müddet daha devam etmiş ve sonuçta ittifak-ı ârâ ile madde aynen kabul edilmiştir²⁰⁰.

Anayasa'nın 44. maddesi, Padişaha devletçe görülecek lüzum üzerine Meclis'i vaktinden önce açma ve kapama yetkisini vermektedir²⁰¹. Encümen, Meclis'in toplantı süresinin temdidini (uzatılmasını) acil kanunların ve mühim tedbirlerin ittihazı açısından makul bulmuş fakat tenkisinde (kısaltılmasında) hiçbir fayda ve hikmet görmemiştir. Bu itibarla maddenin muaddelinde tenkisi kısmı çıkarılmış ve Meclis'in çalışma süresinin uzatılması (temdidi) konusunda da Meclis'e müstakil hareket hakkı tanınmıştır. Padişah görülecek lüzum üzerine Meclis-i Umumîyi vaktinden önce açabilecek fakat ahval-i fevkalâdede Meclis azalarının ekseriyeti tarafından yapılacak yazılı müracaat neticesinde dahi Meclis açılacaktır. Maddenin tadilâttan sonraki hâli şöyledir:

“Zatı Hazreti Pâdişâhî, görülecek lüzum üzerine, re'sen veyahut Mebusanın ekseriyeti mutlaka tarafından vukubulacak talebi tahririye binaen, Meclisi Umumiye vaktinden evvel dahi açar. Ve Heyeti Umumiyenin kararıyla veya re'sen müddeti muayyenei içtimai temdit edebilir²⁰².”

Madde müzakere edilirken, Mamuretülaziz Mabusu Asım Bey, Meclis'in içtima hâlinde olmadığı ve mebusların memleketlerinde bulunduğu bir esnada, görülecek lüzum üzerine Meclis'in vaktinden açılması için yapılacak yazılı başvurunun hangi makama yapılacağı ve bunun ekseriyeti teşkil edip etmediğinin nasıl anlaşılacağını sormuş ve Encümeden izâhât istemiştir. Encümen adına söz alan Kırkkilise Mebusu Mustafa Arif Bey, Mebuslardan bir kısmının Meclis'in açılması yönünde bir kanaat edinmesi durumunda diğer mebuslarla telgraf yoluyla haberleşerek ekseriyeti hasıl edebileceklerini söylemiş ve birkaç muhalif sestem sonra maddenin görüşülmesine son verilmiştir²⁰³. Görüldüğü gibi Padişah'ın Meclis'in

²⁰⁰ MMZC, C. 4, s. 245-247.

²⁰¹ Maddenin Aslı: “Zatı Hazreti Padişahi, Devletçe görülecek lüzum üzerine Meclisi Umumîyi vaktinde dahi açar ve müddeti muayyenei içtimainı da tenkis veya temdit eder.” Kili, Gözübüyük, a.g.e., s. 35-36.

²⁰² “Encümen Mazbatası”, Güneş, a.g.e., s. 436-437.

²⁰³ MMZC, C. 3, s. 253-254.

çalışma süresi ile ilgili yetkilerinin bir kısmı kaldırılmış bir kısmı ise Meclis ile paylaştırılmıştır. Ne var ki madde ikinci defa müzakereye açılmadığı için değişiklik kanunlaşmamış ve madde Kanun-i Esasî’de mevcut olduğu biçimiyle kalmıştır²⁰⁴.

Görüşmeler, Kanun-i Esasî’nin Meclis-i Umumî azasından birinin hıyanet ve Kanun-i Esasîyi kaldırmak (nakız ve ilgâ) suçlarından biriyle itham edilmesi durumunda tatbik edilecek ahkâmı tanzim eden 48. maddesi ile devam etmiştir²⁰⁵. Mevcut madde mucibince, bir Meclis azasının zikredilen suçlardan biriyle itham edildiğine mensup olduğu heyet âzâsının üçte ikisi karar verirse veyahut bir Meclis âzâsı hapis veya sürgün (nefy) cezası gerektiren bir suç ile mahkum olursa âzâlık sıfatı kaybolur ve muhakemesi ve cezalandırması fiilin ait olduğu mahkeme tarafından yapılır.

Encümen, maddenin bir kaç noktadan tadile muhtaç olduğunu belirtmiştir. Evvelâ yukarıda zikredilen suçlardan biriyle itham edilen bir âzânın yargılama bitene kadar mutlak anlamda suçlu veya suçsuz olduğunun bilinemeyeceğine; fakat mensup olduğu heyet âzâsının üçte ikisi tarafından müttehem bulunan bir şahıs hakkında da mutlak anlamda kötü bir kanâatin hâsıl olacağına nazaran âzâlık sıfatının hem düşmesi hem de devam etmesi caiz bulunmamış; âzâlığın, muhakeme neticelenene kadar muvakkaten (geçici olarak), mahkûmiyet kesinleştikten sonra ise kafî surette düşmesi karar bağlanmıştır. İkinci olarak Mebusların âzâlık sıfatlarının ancak Meclis kararı ile tamam olması sebebiyle bu sıfatın yine ancak Meclis kararıyla kaldırılması (ref ve nez’ edilmesi) ve âzânın kesinleşmiş mahkûmiyetinden sonra da âzâlık sıfatının mensup olduğu heyetin üçte iki oyuyla düşmesine dair maddeye yeni bir kayıt ilâve edilmiştir. Nihayet maddenin sonundaki “*bu ef’alin muhakemesi ile mücazâtı ait olduğu mahkeme tarafından rüyet ve hükmolunur.*” ibaresi lüzumsuzluğu üzerine kaldırılmıştır²⁰⁶. Maddenin Meclis-i Mebusan’a sunulan son şekli şöyledir:

²⁰⁴ Ayfer Özçelik, **Kimliğini Arayan Meşrutiyet**, s. 366; Olgun, **a.g.t.**, s. 216.

²⁰⁵ Maddenin aslı: “Meclisi Umumî âzasından birinin hıyanet ve Kanunu Esasîyi nakız ve ilgaya tasaddi ve irtikâp töhmetlerinden biri ile müttehem olduğuna mensup olduğu Heyet azayı mevcudesinin sülûsan ekseriyeti mutlakasile karar verilir veyahut kanunen hapis ve nefyi mucib bir ceza ile mahkûm olur ise azalık sıfatı zail olur ve bu ef’alin muhakemesile mücazâtı ait olduğu mahkeme tarafından rüyet ve hükmolunur.”, Kili, Gözübüyük, **a.g.e.**, s. 36.

²⁰⁶ “Encümen Mazbatası”, Güneş, **a.g.e.**, s. 437.

“Meclisi Umumî âzasından birinin hiyanet ve Kanunu Esasiyi naks ve ilgaya tasaddî ve irtikâp töhmetlerinden biri ile müttehem olduğuna, mensup olduğu Heyet âzâyı mevcudesinin sülûsam ekseriyet arasıyla karar verir ise, neticei hükme kadar âzâlıktan muvakkaten sakıt ve mahkûmiyeti kat'iyye-den sonra âzâlık sıfatı yine Heyetin ekseriyeti sülûsan kararı ile müebbeden zail olur.”

Sinop Mebusu Hasan Fehmi Efendi, mebuslar için bir imtiyaz temin ettiği gerekçesiyle maddeye itiraz etmiştir. Amaçlarının Kanun-i Esasî yolu ile insanlar arasında tam bir eşitlik tesis etmek olduğunu ve mebusların ancak cürm-ü meşhud durumunda tevkif edilebileceğini söylemiştir. Esasen Hasan Fehmi Efendi hâlâ güncelliğini koruyan ve sık sık kamuoyumuzu meşgul eden milletvekillerinin dokunulmazlığı konusunda ilginç bir tartışma başlatmıştır. Ona göre bir vatandaşla aynı suçu işleyen bir mebus aynı muameleye ve cezaya çarptırılmalıdır. Hasan Fehmi Efendiye karşı çıkan Üsküp Mebusu Said Efendi, maddeyi mebuslara tanınmış bir imtiyaz olarak değil mebusların *“milletin mâkes-i nazarı, matufu kalbegâhi”*²⁰⁷ olması hasebiyle kanunun tatbikinde onlara mahsus bir müsamaha olarak mütalaa etmiştir. Kastamonu Mebusu Ahmet Mahir Efendi, hiyanet tabirinin açıklığa kavuşturulmasını talep ederken²⁰⁸ Halep Mebusu Nafi Paşa da maddeyi mebuslar lehine ne bir imtiyaz ne de bir müsamaha olarak değerlendirmemiştir. Kütahya Mebusu Azmi Efendi ise maddenin aslını ve muaddelini birkaç noktadan mukayese ederek aslını daha muvafık bulmuştur. Encümen mazbata muharriri Mehmet Hamdi Efendi, maddenin mebuslar için bir imtiyaz değil mebusları hükümetin pay-ı mâli²⁰⁹ olmaktan ve muhtelif iftiralarla ezilmek tehlikesinden emin kılmak bağlamında hukuk-u milleti müdafaa olduğu kanâatindedir. Celse, madde üzerindeki tartışmaların sona ermesiyle birlikte kapanmış ve madde hiçbir değişiklik yapılmadan aynen kalmıştır²¹⁰.

²⁰⁷ “Gören Gözü, Atan Kalbi” anlamına gelmektedir. Bkz. Özçelik, **a.g.e.**, s. 367.

²⁰⁸ Encümen Mazbata Muharriri Mehmet Hamdi Efendi’nin ricası üzerine yine bir Encümen üyesi olan Edirne Mebusu Agop Babikyan Efendi bu konuda izahat vermiştir. Bkz. **MMZC**, C. 3, s. 256.

²⁰⁹ Ayakaltında kalmış, mahvolmuş, telef olmuş, sürünmüş.

²¹⁰ **A.g.e.**, s. 254-257.

Encümen tarafından 2. defa tadil edilen madde, 9 Haziran 1909 tarihinde tekrar Meclis'te görüşülmüştür. 2. Tadilde “müttehem” kelimesi yerine “müttehim” kelimesi yer almış ve ayrıca katî mahkûmiyetten sonra mebusluğun müebbeten düşmesi için şart olan heyetin üçte iki çoğunluk kararı, mutlak çoğunluk kararına tahvil edilmiştir. Madde hakkında verilen tavriler kabul edilmemiş ve 2. tadil aynen geçerli olmuştur²¹¹.

Kanun-i Esasî'nin Mebusların kanun teklif edebilme hakkı ile ilgili olan 53. maddesinde yapılan değişiklik, meşrutî düzenin ve hâkimiyet-i milliyenin gerçek manâda inşâsı, sağlam temeller üzerine yerleştirilerek tahkimi açısından belki de 1909 tadilâtının en mühim kısmını teşkil etmektedir. Haiz olduğu bu ehemmiyete binaen maddeyi tahlil etmek isabetli olacaktır:

“Müceddeden kanun tanzimi veya kavanini mevcudeden birinin tadili teklifi Vükelâya ait olduğu gibi Heyeti Ayan ve Heyeti Mebusanın dahi kendi vazîfei muayyeneleri dairesinde bulunan mevad için kanun tanzimini veyahut kavanini mevcudeden birinin tadilini istidaya salâhiyetleri olmakla evvelce Makamı Sadaret vasıtası ile tarafı Şahanedan istizan olunarak iradei seniye müteallik buyrulur ise ait olduğu dairelerden verilecek izahat ve tafsilat üzerine layihalarının tanzimi Şûrayı Devlete havale olunur²¹².”

1876 Kanun-i Esasî'nin va'z ettiği sistemi ve kurumlar hiyerarşisini tahlil edebilmek bakımından işbu madde oldukça fonksiyoneldir. Açıkça görüldüğü üzere yeni bir kanun veya mevcut kanunlardan birinin değiştirilmesini teklif etme hakkı Vükelâ'ya aittir; bir başka deyişle Meclis-i Mebusan'ın aslî görevi olan yasama, yürütme organı olan Vükelâ'nın uhdesine verilmiş, yürütme ve yasama tek elde toplanmıştır. Mebusların ise ancak kendi görev sahalarına giren konularda oldukça sınırlı bir kanun teklif etme hakkı var ki bu sınırlı hak üzerinde de oldukça sıkı bir denetim mekanizması işletilmektedir. Meclis-i Mebusan cihetinden yapılan kanun teklifleri sırası ile Sadrazamın ve Padişahın onayından geçtikten sonra kanun lâyihası

²¹¹ MMZC, C. 4, s. 247-249.

²¹² Kili, Gözübüyük, a.g.e., s. 37.

Meclisin teklif hakkında verdiği izâhâta göre üyeleri Padişahça atanan Şura-yı Devlet tarafından hazırlanacak ve Meclis'teki müzakereler ancak bu metin üzerinden yapılabilecektir. Meclis'te yapılan müzakereler teklifin kanunlaşması için yetmemektedir. Kanun-i Esasî'nin süreci tamamlar mahiyetteki 54. maddesi gereği kanun tasarısı, üyeleri yine bizzat Padişah tarafından atanan Meclis-i Âyan'da tetkik edilir, tasarının Âyan Meclisi'nde reddedilmesi durumunda tasarı o yıl bir daha görüşülmez ve Âyan'ın onaylaması durumunda ise tasarı ancak irade-i seniye ile kanun mevkiine çıkabilirdi. Bu ahval içinde Meclis-i Mebusan'ın meşrutî düzeni ve hakimiyet-i milliyeyi sağlamlaştırmaya; Padişah'ın, Vükelâ'nın ve Meclis-i Âyan'ın karşısında kendi yetkilerini arttırmaya matuf teşriî faaliyette bulunabileceğini düşünmek imkânsızdır.

Maddeyi inceleyen Encümen, “*vazifei muayyeneleri dairesinde bulunan mevad*” kaydının, Heyet-i Mebusan ve Heyet-i Âyan'ın vazife-i muayyenelerinin belirsizliği de dikkate alınca bu iki heyetin kanun teklif etme hakkını büyük ölçüde daralttığına hükmetmiştir. Milletın temsilcilerinden oluşan söz konusu iki heyet, devleti tetkik ve teftiş etme yetkisine sahip olmalı ve milleti kendi istediği kanunlar dairesinde yönetmek demek olan Meşrutiyet'in esası gereği Heyet-i Mebusan ve Heyet-i Âyan'ın kanun teklif etme hakları hiçbir şekilde tazyit ve tahdit edilmemelidir. Encümen bilhassa maddenin son fıkrasını, Heyet-i Mebusan'ın ve Heyet-i Âyan'ın en tabîi hakkını hiç derecesine ircâ ederek hakimiyet-i milliyeyi bertaraf ettiği için ref ederek maddeyi aşağıdaki gibi yeniden tanzim etmiştir:

*“Müceddeden kanun tanzimi veya kavanini mevcudeden birinin tadilini Heyeti Vükelâ ve Âyân ve Mebusandan her biri teklif edebilir.”*²¹³
(*muaddel 55. madde*)

Düzenlemeden sonra madde gayet kısalmış ve kesin bir şekilde yeni kanun tanzimini veya mevcut kanunlardan birinin tadilini teklif etme hakkını her bir âyan ve mebusa vermiştir. Madde Meclis'te görüşülürken kanun teklif etme hakkının tek tek bütün Mebuslara verilmesi itiraz konusu olmuş, Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey bu durumun Meclisi kanun lâyhalarını görüşmekten başka bir iş yapamaz hâle

²¹³ “Encümen Mazbatası”, Güneş, **a.g.e.**, s. 438.

getireceği iddiasıyla buna bir sınırlama getirilerek maddeye meselâ “*en az 15 beş mebus tarafından teklif edilebilir*” gibi bir ibare eklenmesini talep etmiştir. Aynı gerekçe ile İsmail Hakkı Efendi’nin fikrine iştirak eden Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal Bey, kanun teklif etmek için yeter sayınının 10 olmasını istemiştir²¹⁴ ki İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Osmanlı Ahrar Fırkası’nın siyasî programlarında da bu sayı ondur²¹⁵. Bunun yanında maddede geçen heyet kelimesi, Heyet-i Vükelâ ve Âyan’ın hangi mercie kanun teklif edeceği gibi noktalarda da renkli tartışmalar olmuştur. Heyet-i Vükelâ ve Heyet-i Âyan’ın kanun tekliflerini Meclis-i Mebusan’a vermelerini, kanun teklif etme yeter sayısının 15 olmasını, maddedeki “heyet” kelimesinin kaldırılmasını arzu eden tavriler verilmiş ve madde bu tavrileri de nazar-ı dikkate almak kaydıyla Encümene iade edilmiştir²¹⁶.

Encümen tarafından, “*Teklif ve tadili kavinin hakkı Vükelâ ve Âyan ve Mebusan Heyetlerinden her birine aittir. Yalnız Muvazenei Umumiye Kanunu Hükümet tarafından teklif edilir ve bu kanun ile her nevi kavanini maliye bidayeten Meclisi Mebusanda müzakere olunur.*” şeklinde yeniden tanzim edilen madde, ilk tadilden farklı olarak kanun teklif etme hakkını Vükelâ, Âyan ve Mebusan heyetlerinin tek tek bütün âzâlarına değil bir bütün olarak heyetlerin kendisine vermekte ve bütün malî kanunların ilk önce Meclis-i Mebusan’da görüşülmesi mecburiyetini getirmektedir²¹⁷.

Konya Mebusu Salim Efendi’nin “*Müceddeden kanun tanzimi veya kavanini mevcudedden birinin tadilini Vükelâ, Âyan, Mebusan ve Heyet ve azalarından her biri esbabı mucibeyi havi layiha ile mensup olduğu heyete teklif edebilir, kabulünde bidayeten Meclis-i Mebusan’da müzakere olunur*” suretindeki teklifi kabul edilmiş ve diğer tavriler ile birlikte madde Encümene geri gönderilmiştir²¹⁸.

²¹⁴ MMZC, C. 3, s. 165.

²¹⁵ Bkz. Tunaya, **a.g.e.**, s. 99, 189.

²¹⁶ MMZC, C. 3, s. 265-268.

²¹⁷ MMZC, C. 4, s. 249.

²¹⁸ **A.g.e.**, s. 256.

53. maddenin tadil edilmesi tabîi olarak devamı niteliğindeki 54. maddenin de yeniden düzenlenmesini gerekli kılmıştır²¹⁹. Encümen Heyet-i Âyan ve Heyet-i Mebusan'a kanun teklif etme salahiyeti verildikten sonra lüzumu kalmadığı mülahazasıyla “*Şûrayı Devlette bilmüzakere tanzim olunacak kavanin lâyihaları*” ibaresini kaldırmıştır. Madde Heyet-i Mebusan ve daha sonra Heyet-i Âyanca incelenip kabul edilen kanun lâyihalarının irade-i seniye ile düstürü'1 amel mevkiine geleceğini hükme bağlamakta fakat irade-i seniye çıkmadığı takdirde ne şekilde hareket edileceğini boşlukta bırakmaktadır. Encümen, bu müşkülâtı izale etmek amacıyla arz olunan kanun lâyihalarının 2 ay (mâh) zarfından tasdik veya tekrar incelenmek üzere iade edilmesi zorunluluğunu getirmiş ve 2 ay zarfında tasdik veya iade edilmeyen kanun lâyihasının resmîyet kazanacağını maddeye derç etmiştir²²⁰. Encümenin madde üzerindeki bu tasarrufu, Padişah'ın gizli veto etme yetkisini elinden almıştır²²¹. Meclisteki görüşmeler 54. ve muaddel 56. maddelerin okunması ile başlamıştır²²².

Şahsı adına söz aldığını belirten Encümen Mazbata Muharriri Mehmet Hamdi Efendi, “*Tanzim olunacak kanun lâyihaları, Heyeti Mebusanda, badehu Heyeti Âyânda tetkik ve kabul olunarak*” fıkrasındaki “badehu” tabirinin maddede aynen bırakıldığını, bu kelimenin kaldırılmasının uygun olacağını söylemiştir. Mehmet Hamdi Efendi'ye destek veren Hallacyan Efendi, 53. maddenin müzakeresi esnasında ileri sürdüğü fikirleri tekrar gündeme getirerek kanun teklif merciinin açıklığa kavuşturulmasını istemiştir. Abdullah Azmi Efendi ise maddeye ilâve edilen 2 aylık müddet kaydının vehimden kaynaklandığını iddia ederek çıkarılması yönünde

²¹⁹ Maddenin aslı: “Şûrayı Devlette bilmüzakere tanzim olunacak kavanin layihaları Heyeti Mebusanda badehu Heyeti yanda tetkik ve kabul olunduktan sonra icrayı ahkâmına iradei seniyei Hazreti Padişahi müteallik buyrulur ise düstürel amel olur ve işbu heyetlerin birinden katiyen reddolunan kanun layihası o senenin müddeti içtimaiyesinde tekrar mevki müzakereye konulamaz.” Kili, Gözübüyük, **a.g.e.**, s. 37.

²²⁰ “Encümen Mazbatası”, Güneş, **a.g.e.**, s. 439.

²²¹ Olgun, **a.g.t.**, s. 221.

²²² Muaddel 56. Madde: “Tanzim olunacak kanun lâyihaları, Heyeti Mebusanda, badehu Heyeti Âyânda tetkik ve kabul olunarak ledel'arz tasdik ve icrayı ahkâmına İradeyi Seniyei Hazreti Pâdişâhî taalluk ederse düştürül amel olur. Arz olunan kanunlar 2 mâh zarfında bittasdik veyahut tekrar tetkik olunmak üzere iade edilir. 2 mâh zarfında tasdik veya iade edilmediği halde tasdik edilmiş hükmünde olarak mer'iyül'icra olur. Heyeti Âyân ve Mebusandan birinde katiyen reddolunan kanun lâyihası, o senenin müddeti içtimaiyesinde tekrar müzakereye konulamaz.”, **MMZC**, C. 3, s. 277.

fikir beyân etmiştir. Mebuslar tarafından verilen takrirlerden birkaçı kabul edilerek madde yeniden düzenlenmek üzere Encümene geri gönderilmiştir²²³.

Maddenin 2. görüşmesi Meclis'in 1 Haziran 1325 (14 Haziran 1909) tarihli 92. toplantısında yapılmıştır. Teklifler doğrultusunda yeniden düzenlenen maddenin 2. muaddeli şöyledir:

“Tanzim olunacak kavanin layihaları Meclisi Mebusan ve Âyanca tetkik ve kabul olunarak ledel’arz tasdik ile icrayı ahkâmca İradei Seniyei Hazreti Padişahî taalluk ederse düştürül amel olur.

Arz olunan kanunlar, iki mah zarfında ya tasdik olunur veyahut tekrar tetkik edilmek üzere bir kerre iade edilir. İade olunan kanunun tekrar müzakeresinde ekseriyeti sülûsan ile kabulü şarttır. Müstaceliyetine karar verilmiş olan kanunlar on gün zarfında ya tasdik veya iade olur.”

2. düzenlemede madde hakkında yapılan teklifler de nazar-ı itibara alınarak “badehu” tabiri kaldırılmış, “heyet” yerine “Meclis” kelimesi kullanılmış, “2 ay zarfında tasdik veya iade edilmeyen kanun lâyihaları resmîyet kazanır” hükmü çıkarılmış, kanunların Padişah tarafından iadesi bir kere ile sınırlandırılmış, iade edilen lâyihanın tekrar müzakeresinde üçte iki çoğunluk ile kabulü şart koşulmuş, aciliyetine karar verilmiş olan kanunların tasdik veya iade müddeti azamî 10 gün olarak tayin edilmiştir.

Kırkkilise Mebusu Mustafa Arif Bey, 1. muaddelde geçen “2 mâh zarfında tasdik veya iade edilmediği halde tasdik edilmiş hükmünde olarak mer’iyyül’icra olur.” fıkrasının kaldırılması sebebiyle şimdiki durumda kanunun tasdik veya iade edilmemesi durumunda yapılacak muamelenin belli olmadığını ve “Heyeti Âyân ve Mebusandan birinde katiyen reddolunan kanun lâyihası, o senenin müddeti içtimaiyesinde tekrar müzakere konulamaz” ibaresinin kaldırılarak reddedilen bir kanunun aynı sene içinde 2. defa müzakere edilebilmesinin önünün açılmak

²²³ A.g.e., s. 277-284.

istendiğini fakat yapılan tadilin maksadı karşılamaktan uzak olduğunu söylemiştir. Encümen namına cevap veren Mehmet Hamdi Efendi, söz konusu iki fıkranın ilk önce Encümen'in çoğunluk kararıyla maddeye konulduğunu fakat Encümen'in maddeyi 2. müzakeresi esnasında bilhassa 1. fıkranın İrade-i Seniye ile onanmamış kanunların resmiyet kazanması gibi garip bir sonuç doğuracağı mütalaasıyla bu iki hükmün çoğunluğun fikri olma özelliğini yitirdiğini beyân etmiştir.

Menteşe Mebusu Halil Bey, Padişah'ın Meclis-i Umumî'den geçmiş bir kanunu reddetmesini hâkimiyet-i milliye ve meşrutiyet nokta-i nazarından caiz olmadığını belirtmesi ve Karahisarı Sahip Mebusu Rıza Paşa'nın da maddeden çıkarılan 1. fıkranın lehinde konuşması üzerine İstanbul Mebusu Kozmide Efendi söz alarak Padişahın yetkileri ile alâkalı olan diğer maddelerin müzakeresinde bazı gayri Müslim mebusların yaptığı gibi Padişah hukukundan yana tavır koymuştur. Bütün karşıt fikirlere ve itirazlara rağmen madde 11 ret oyuna karşılık ekseriyetle kabul edilmiştir²²⁴. Yapılan değişiklikler zarurî olarak Kanun-i Esasî'nin 55. maddesinde de ufak bir değişikliğe gidilmesini intaç etmiş ve maddede geçen “evvela” ve “badehu” tabirleri muaddel 57. maddeden çıkarılmıştır²²⁵.

f. Heyet-i Âyan Fıslı

Kanun-i Esasî'nin Heyet-i Âyan hakkındaki mevcut olan ahkâmını “*sureti katiyede muhtacı tadil ve ıslah*” gören Encümen, Âyan'a dair ahkâmın tadilinde 4 mühim nokta tespit etmiştir:

1. Heyet-i Âyan'ın doğrudan doğruya gayri mesul olan Padişah tarafından atanması Âyan Reisi ve âzâlarının da gayri mesul olması sonucunu doğurmaktadır. Sadrazam da Padişah tarafından atanmaktadır ama Millet Meclisi'nin itimadını almak zorunda olduğu gibi Heyet-i Vükelâ ile birlikte Meclis karşısında mesûldür. Âyan'ın Padişah tarafından atanması keyfiyetini Padişah'ın masun olması ilkesi ile telif edebilmek için Vükelâ'nın mesuliyeti haiz olması sebebiyle Âyan'ın makam-ı

²²⁴ MMZC, C. 4, s. 341-346.

²²⁵ A.g.e., s. 346-347.

Sadaretçe atanması gerekir fakat bu sefer de Kuvve-i İcraiye'nin Kuvve-i Kanuniye ile ilgili heyetlerden birini intihap ve tayin etmesi meşrutiyet ile ters düşmektedir.

2. Kanun-i Esasî'nin, Âyan sayısını Heyet-i Mebusan azasının üçte biri kadar belirlemesi dolayısıyla 90 civarında Âyan tayin edilmektedir. Esasen Heyet-i Âyan'da bu kadar çok üyenin bulunmasına ihtiyaç olmaması ve yüksek olan Âyan maaşlarının bütçeye ciddi bir külfet yüklemesi sebebiyle üçte biri Padişah üçte ikisi de Meclis-i Mebusan tarafından seçilmek kaydıyla Âyan sayısının 45 ile sınırlandırılması uygun görülmüştür.

3. Heyet-i Âyan üyelerin kayd-ı hayat şartıyla atanması birçoğunun iş göremeyecek derecede yaşlanması durumunda bile mevkilerini muhafaza etmelerine ve kamu işlerinin yüzüstü kalmasına sebebiyet verecektir. Bu itibarla Âyan üyelerinin 9 yıllığına tayin edilmesi uygun görülmüştür. Millet'in 2 dereceli bir seçimle intihap ettiği mebusların efkâr-ı umumiye'yi temsil ettiği düşüncesiyle de Âyan'ın Meclis-i Mebusan tarafından seçilmesine karar verilmiştir. Bu hususun, Meclis-i Âyan'ı Meclis-i Mebusan'ın nüfuzu altına sokacağı iddiasıyla yapılacak muhtemel bir tenkit ise Âyan'ın 9 yıllığına, mebusanın ise sadece 4 yıllığına seçilmesi gerçeği karşısında itibara alınmayacaktır.

4. Âyan maaşları yıllık 120 bin kuruştan 75 bin kuruşa indirilmiştir²²⁶.

Encümen bu mütalaalar çerçevesinde Heyet-i Âyan'a ait olan Kanun-i Esasî maddelerinden icap edenleri tadil etmiştir. Meclis'teki görüşmeler Âyan sayısını ve Âyan'ın seçim ve atanma usûlünü tayin eden 60. madde ile başlamıştır²²⁷. Encümen'in yaptığı düzenlemeyle birlikte üçte biri Padişah üçte ikisi de Meclis-i Mebusan tarafından seçilmek üzere Heyet-i Âyan'ın üye sayısı 45 ile tahdit edilmiştir²²⁸.

²²⁶ "Encümen Mazbatası", Güneş, **a.g.e.**, s. 440-441; **MMZC**, C. 3, s. 350.

²²⁷ Maddenin aslı: "Heyeti Âyanın reisi ve âzası nihayet miktarı Heyeti Mebusan âzasının sülüsü miktarını tecavüz etmemek üzere doğrudan doğruya tarafı Hazreti Padişahiden nasbolunur.", Kili, Gözübüyük, **a.g.e.**, s. 37.

²²⁸ Muaddel 62. Madde: "Heyeti Âyan azasının mecmuu 45 olmak üzere sülüsü tarafı Hazreti Padişâhiden ve sülûsânı Meclisi Mebusan tarafından intihap olunur.", **MMZC**, C. 3, s. 350-351.

Madde hakkında ilk sözü alan Menteşe Mebusu Halil Bey, Encümen mazbatasın yer alan bir hususu tekrar ederek Âyan'ın Meclis-i Mebusan tarafından seçilmesinin, Meclis-i Âyan'ı Meclis-i Mebusan'ın nüfuzu altına sokacağı; oysa memleketin ilerlemesi için biri hürriyetçi diğeri ise muhafazakâr bir eğilime sahip olan bu iki heyetin birbirinden müstakil olması gerektiği mülâhazasıyla değişikliğe itiraz etmiş ve Heyet-i Âyan için belirlenen üye sayısını da az bulmuştur. Halil Bey, üçte birinin Padişah üçte ikisinin ise millet tarafından seçilmesi kaydıyla Âyan sayısının eskiden olduğu gibi Mebusan adedinin üçte biri oranında olmasını teklif etmiştir. Teklif İttihat ve Terakki'nin daha önce analiz ettiğimiz siyasî programıyla birebir örtüşmektedir²²⁹. Fakat anladığımız kadarıyla İttihat ve Terakki, meclis üstünlüğünü ele geçirdikten ve bilhassa II. Abdülhamit'in tahtan indirilmesinden sonra siyasî programında ilân ettiği hususların bir kısmından vazgeçmiş gibi görünmektedir.

Siroz Mebusu Hristo Dalçef Efendi, muaddel 62. maddenin, Encümenin anayasa tadilâtında hâkimiyet-i milliye nazariyesinin hareket üssü olarak ittihaz edildiğine dair iddiasının tam aksi istikametinde bir içeriğe sahip olduğunu söyleyerek tamamı millet tarafından seçilmek üzere Âyan sayısının 90 olmasını talep etmiştir. Gümölcine Mebusu İsmail Hakkı Bey de 75 bin kuruş gibi önemsiz bir meblağın bahane edilerek Âyan sayısının düşürülmesini eleştirmiştir. Kanun-i Esasî Encümeni Reisi Karesi Mebusu Şefik Bey, Âyan'ın sayısından ziyade teşkil edilmesindeki gayenin daha mühim olduğunu ifade etmiştir. Şefik Bey'e göre Meclis-i Âyan, Meclis Mebusan'da ekseriyeti kazanan fırkayla hükümet arasında dengeleyici bir kuvvettir. Erzurum Mebusu Varteks Efendi ise Âyan üyelerinin üçte ikisinin Meclis-i Mebusan tarafından seçilmesini, Meclis-i Mebusan'a hakim olan fırkanın Meclis-i Âyan'ı da denetimi altına alacağı düşüncesiyle tehlikeli addetmiştir. Tartışmalar bir müddet daha devam ettikten sonra takrirlerin okunmasına geçilmiştir.

Edirne Mebusu Agop Babikyan Efendi ve Sinop Mebusu Yusuf Kemal Bey, Veliahdın 18 yaşını doldurduktan sonra 25 yaşına gelene kadar istişare reyi, 25 yaşına girdiği günden itibaren de müzakere reyi yetkisini haiz olmak üzere tabîi üye sıfatıyla Âyan'a dahil olmasını ve 25 yaşını ikmal etmiş ve yüksek tahsil görmüş

²²⁹ Bkz. Tunaya, a.g.e., s. 98.

diğer şehzâdelerin de Padişah tarafından intihap edilen üçte bir Âyan azası arasında yer almasını teklif etmişlerdir. Teklif, Osmanlı klasik döneminde şahzâdelerin devlet işlerinde tecrübe kazanmaları için uygulanan sancağa çıkma usûlünü anımsatmaktadır ki Yusuf Kemal Bey de Âyan üyesi olan şehzâdenin devlet idaresini öğreneceğini ifâde etmiştir. Ne var ki teklif kabul edilmemiştir.

Âyan üyelerinin sayısı ve seçim tarzı hakkında verilen çok sayıdaki takririn biri hariç hepsi reddedilmiştir. Boşo Efendi'nin Meclis-i Âyan'ın kâmilten ilgâsına yönelik takriri de kabul edilmemiş ama ilginç bir teklif olarak zikredilmesi tarafımızdan faydalı görülmüştür. İstanbul Mebusu Ahmet Nesimi ve Biga Mebusu Arif İsmet Beylerin verdiği *“Heyet-i Âyan'ın Meclis-i Mebusan azasının sülüsü miktarında bulunmak ve bir sülüsü tarafı Padişahîden ve diğer iki sülüsü hakimiyeti millîye esasına müstenit bir usul ile intihabı müzakere edilmek üzere Encümene iadesi teklif olunur”* şeklindeki takrir kabul edilen yegane tekliftir²³⁰.

Teklif doğrultusunda yeniden düzenlenen madde Meclis'in 92. toplantısında tekrar müzakereye konulmuştur²³¹. Değişiklikle birlikte Âyan sayısı konusunda Kanun-i Esasî'de va'z edilen mevcut duruma dönülmüş, Âyan üyelerinin üçte birinin Padişah tarafından atanacağı, geriye kalan üçte ikilik kısım için ise özel kanun uyarınca seçim yapılacağı hükme bağlanmıştır. Tabii “özel kanun” kısmı müphemdir ve Edirne Mebusu Asım Bey de bu noktaya itiraz ederek Âyan'ı kimin seçeceğini sormuştur. İzmir Mebusu Seyyit Bey üçte birini Padişah seçtiğine göre kalan kısım da millet seçecektir diye cevap vermiştir. Âyan miktarı ve tayin usûlü bir müddet tartışma konusu olmuş ve maddenin kabulü için isme dayalı oylamaya gidilmiştir. Oylamadan önce Reis Ahmet Rıza Bey ve Menteşe Mebusu Halil Bey, maddenin kabul edilmemesi durumunda Kanun-i Esasî'deki mevcut maddenin kabul edilmiş sayılacağı yani Heyet-i Âyan'ın tamamının kayd-ı hayat şartıyla Padişah tarafından atanacağı uyarısında bulunmuşlardır. Oylama sonucunda tadil 16 ret oyuna karşı 183 kabul oyuyla Meclis'ten geçmiştir²³².

²³⁰ MMZC, C. 3, s. 349-363.

²³¹ Maddenin yeniden düzenlenmiş hâli: “Heyet-i Âyan azasının mecmuu Mebusanın sülüsü miktarı olmak üzere sülüsü tarafı Hazreti Padişahîden tayin ve sülüsânı kanunu mahsusuna tevfiikan intihap olunur”, MMZC, C. 4, s. 347.

²³² A.g.e., s. 347-350.

Encümen, Kanun-i Esasî'nin Âyan olabilmenin şartlarını belirleyen 61. ve 62. maddelerini birleştirmiş ve 60. maddenin tadili ile birlikte zorunlu hâle gelen ömür boyu olan Âyan üyeliğinin 9 yıl ile sınırlandırılması, Âyan üyelerinin her üç yılda üçte bir oranında yenilenmesi gibi değişiklikleri muaddel maddede yapmıştır²³³.

Bağdat Mebusu Ali Bey, Karahisarı Sahip Mebusu Rıza Paşa ve Konya Mebusu Mustafa Efendi'nin bir şahsın aynı anda Vükelâlık ve Âyan üyeliği yapmasını mümkün kılan "Vükelâlıktan gayri" kaydının maddeden çıkarılması için verdikleri ayrı ayrı takrirler, Sivas Mebusu Ahmet Şükrü Efendi'nin 3 senede bir yenilecek olan âyan üyelerinin kurâ yoluyla belirlenmesi için verdiği takrir ve Mersin Mebusu Arif Hikmet Bey'in tekrar Âyan seçilmenin caiz olduğuna dair bir hükmün maddeye eklenmesi yönünde verdiği takrir kabul edilmiştir²³⁴.

İstenilen değişiklikler yapıldıktan sonra madde Meclis'in 92. toplantısında yeniden müzakere edilmiştir. Verilen takrirlerin hepsi ret edilmiş ve madde son hâliyle Meclis çoğunluğunun onayını almıştır²³⁵.

Kanun-i Esasî'nin 63. maddesine göre Âyanın aylık maaşı 10 bin kuruştur. Encümen, bütçede tasarruf amacıyla senelik 120 bin kuruşa tekâbül eden bu meblağı 75 bin kuruşa indirmiştir²³⁶. Bazı mebuslar Âyan üyeleri için belirlenen yıllık 75 bin kuruş maaşı az bularak bu rakamın hiç olmazsa senelik 100 bin kuruşa çıkarılması gerektiğini söylemişlerdir. Erzurum Mebusu Varteks Efendi aynı fikirde değildir. Hususî atama ile seçilen Âyanın milletin gerçek temsilcileri olan Mebuslardan daha fazla maaş almasına ve Mebuslara sadece Meclis'in açık olduğu aylar için maaş verilirken Âyana tüm sene için maaş verilmesine karşı çıkan Varteks Efendi, maaşların eşit olmasını istemiştir. Halep Mebusu Nafi Paşa'nın, 6 ay çalışıp 12 ay

²³³ Muaddel 63. Madde: "Heyeti Âyân âzası, 40 yaşından aşağı olmamak üzere 9 sene müddetle tayin ve intihap olunup, her üç senede sülüsü tecdid edilir. Vükelâlıktan gayri Hükümet memuriyetiyle Âyân âzâlığı, bir zat uhdesinde içtima edemez. Umuru ilmiye ve ruhaniye ve mülkiye ve adliye ve askeriyede ibrazı hidamat ve reviyet ile vüsuk ve itimada mazhar olmuş zevattan ve evsafı mutlu-beyi camii sair erbabı liyakat ve iktidardan münasipleri, 62 nci madde mucibince intihap ve tayin olunur ve 50 nci maddede muharrer ahval vukuunda veya kendi talebiyle diğer memuriyete tayininde âzâlıktan sakıt olup, yerine usulü veçhile diğeri tayin ve intihap edilir.", **MMZC**, C. 3, s. 364.

²³⁴ **A.g.e.**, s. 369-371.

²³⁵ **MMZC**, C. 4, s. 354-355.

²³⁶ Muaddel 64. Madde: "Heyeti Âyân âzâlığının tahsisat seniyesi 75 bin kuruştur. Vükelâdan bulunan zevat yalnız Vükelâlık maaşı alacaktır.", **MMZC**, C. 3, s. 371.

maaş alan Âyana senelik 60 bin kuruşun kâfi geleceğine dair sözlerine Meclis'ten “*kâfi kâfi*” sesleriyle destek gelmiştir.

Âyan maaşlarının senelik 100 bin ve 60 bin kuruş olması yönündeki teklifler reddedilmiştir. Karahisarî Sahip Mebusu Rıza Paşa'nın, müzakere esnasında Muş Mebusu İlyas Sami Efendi'nin de dikkat çektiği üzere, 63. madde de yapılan değişiklik ile birlikte aynı anda hem Vükelâlığın hem de Âyan âzâlığının aynı şahısta bulunamayacak olması sebebiyle “*Vükelâdan bulunan zevat yalnız Vükelâlık maaşı alacaktır.*” fıkrasının kaldırılması talep eden tavrı kabul olunmuştur²³⁷. Ancak Encümen madde üzerinde her hangi bir değişiklik yapmamış ve madde 2. müzakere de olduğu gibi kabul edilmiştir²³⁸.

Heyet-i Âyan Nizamnâme-i Dahilisi mucibince Âyan toplanmalarına hariçten kimsenin katılmayacağını ve Kanun-i Esasî'de de Âyan toplantılarının aleniyeti hususunda bir sarahatin olmadığını vurgulayan Encümen, Meşrutiyet ile bağdaşmayan bu durumu bertaraf etmek için Âyan toplantılarının alenî yapılmasını hükme bağlayan “*Heyeti Âyân müzakeratı alenîdir. Fakat bir maddei mühimmeden dolayı müzakerat hafî tutulmak Vükelâ canibinden veyahut Heyeti Ayanın âzasından beş zat tarafından teklif olundukta, Heyetin içtima ettiği mahal, azasının mâdâsından tahliye edilerek, teklifi red ve kabul için ekseriyeti ârâyâ müracaat olunur.*” şeklindeki 66. maddeyi kaleme almıştır²³⁹. Madde Meclis'te itirazsız kabul edilmiştir²⁴⁰.

İhtiyaç lüzumunda Heyet-i Mebusan ve Heyet-i Âyan'ın, Meclis-i Umumî-i Millî adı altında birlikte toplanmasını mümkün kılan muaddel 62. madde ilk defa Meclis'in 1 Haziran 1325 (14 Haziran 1909) tarihli toplantısında gündeme gelmiş ve üzerinde hiç görüşme yapılmadan ekseriyet ile kabul edilmiştir²⁴¹.

²³⁷ **A.g.e.**, s. 371-372.

²³⁸ **MMZC**, C. 4, s. 355.

²³⁹ “Encümen Mazbatası”, Güneş, **a.g.e.**, s. 442.

²⁴⁰ **MMZC**, C. 3, s. 372.

²⁴¹ Muaddel 62. madde: “Ledelhâce Âyan ve Mebusan Heyetlerinden birinde azayı mevcudenin ekseriyeti sülûsanı arası ile verilecek karara binaen her iki heyet, Meclisi Umumî Millî halinde içtima eder. Meclisi Umumî Millîye Âyan Reisi riyaset eyler.”, **MMZC**, C. 4, s. 347.

g. Heyet-i Mebusan Fashı

Kanun-i Esasî'nin 68. maddesi mebus seçilme şartları ile ilgilidir. Maddede Türkçe bilmek mebus olma şartları içinde zikredilmekte ve maddenin son fıkrasında 4 sene sonra yapılacak seçimde mebus olabilmek için Türkçe okumanın ve mümkün mertebe yazmanın dahi şart koşulacağı uyarısında bulunmaktadır. Encümen memlekette maarifin intişar ettiği gerekçesiyle maddenin son fıkrasını kaldırmış ve doğrudan Türkçe okumak ve yazmak bilmeyenlerin mebus olamayacağı hükmünü getirmiştir. İkinci olarak maddede geçen “*tabiiyeti ecnebiye iddiasında bulunan kimseler*” cümlesi “*tabiiyeti ecnebiye iddiasında bulunmuş olan kimseler*” suretinde değiştirilmiştir:

“Muaddel 70. Madde: Heyeti Mebusan âzâlığına intihabı caiz olmayanlar şunlardır :

Evvelâ tebaai Devleti Âliyeden olmayan; saniyen nizamı mahsus mucibince muvakkaten hizmeti ecnebiye imtiyazını haiz olan; sâlisen Türkçe okumak, yazmak bilmeyen; râbian 30 yaşını ikmal etmeyen; hâmisen hîni intihapta bir kimsenin hizmetkârlığında bulunan; sâdisen iflâs ile mahkûm olup da iadei itibar et memiş olan; sâbian sui ahvâl ile müştehir olan; sâminen mahcuriyetine hüküm lahik olup da fekki hacr edilmeyen; tâsian hukuku medeniyeden sakıt olmuş olan; âşiran tabiiyeti ecnebiye iddiasında bulunmuş olan kimselerdir²⁴².”

Meclis-i Mebusan'ın 29 Nisan 1325 (12 Mayıs 1909) tarihli 70 inikadında 68. maddenin aslı, muaddeli ve Encümenin tadil gerekçesi okunmuş ve madde mebusların tasvibinden geçmiştir²⁴³. Madde hakkında her hangi bir değişiklik teklifinin vaki olmamasına rağmen Encümen madde metninde yine bazı değişikliklere gitmiş ve madde son hâliyle de kabul edilmiştir²⁴⁴.

Meclis'in açılış tarihinin değişmesi, seçimlerin Meclis'in açılmasından 4 ay önce başlamasını hükme bağlayan 70. maddede de ufak bir tadili zorunlu kılmıştır.

²⁴² “Encümen Mazbatası”, Güneş, **a.g.e.**, s. 443.

²⁴³ **MMZC**, C. 3, s. 372-373.

²⁴⁴ **MMZC**, C. 4, s. 448-450.

Prensip olarak seçimlerin Meclis'in açılış tarihinden 4 ay önce başlaması fikrinde mutabık kalınmış ve madde, 43. maddede işaret edilen Meclis'in yeni açılış tarihi ile uyumlu hâle getirilmiştir²⁴⁵.

Encümen, 73. maddeyi Meclis'in fesih ile dağıtılmasında durumunda 3 ayda tekrar toplanmak üzere genel seçimlerin yapılması yönünde tadil etmiştir. Bazı mebusların süreyi kısa bulmasına rağmen madde yapılan 2. müzakerede de aynen kabul edilmiştir²⁴⁶.

Ara seçimlerle ilgili olan “*Heyeti Mebusan âzasından biri vefat eder veya esbabı mücbirei meşrûadan birine duçar olur veya bir uzun müddetle Meclise devam etmez veyahut istifa eder veya mahkûmiyet veya kabulü memuriyet cihetiyle âzâlıktan sakıt olursa, yerine, nihayet gelecek içtima yetişmek üzere, usulü veçhile diğeri tayin olunur.*” şeklindeki 74. maddede sadece “*tayin*” kelimesi “*intihap*” kelimesiyle değiştirilmiş ve madde Meclis'in onayından geçmiştir²⁴⁷.

76. madde değişen şartlara göre gözden geçirilerek; Meclis'in çalışma süresinin 4 aydan 6 aya çıkarılması ile birlikte her çalışma ayı için 5 bin kuruştan yıllık toplam 20 bin kuruş olan mebus maaşı 30 bin kuruşa çıkarılmış, kanunen belirlenen çalışma süresi dışındaki ek mesailer aylık 5 bin kuruş ücrete bağlanmış ve mebusluk maaşından başka bir maaşın alınması yasaklanmıştır²⁴⁸.

77. madde, Meclis riyasetinin belirlenmesinde Padişaha önemli bir rol vermekteydi. Maddeyi tadil eden Encümen, Meclis'in kendi yönetimini vasıtasız bir şekilde belirleyebilmesine imkân tanımıştır. “*Heyeti Mebusan Riyaseti ile birinci ve ikinci Reis Vekâletlerine heyet tarafından her sene içtimainda ekseriyetle birer zat intihap olunur.*” suretinde tanzim edilen muaddel 79. madde aynen kabul edilmiştir²⁴⁹.

²⁴⁵ Muaddel 72. madde: “Mebusların intihabı umumisine, Heyetin mebdei içtimai olan Eylülünden lâakal 4 mâh mukaddem başlanılır.”, **MMZC**, C. 3, s. 373; **MMZC**, C. 4, s. 450.

²⁴⁶ Muaddel 75. Madde: “Bermucibi Kanun Heyeti Mebusan fesh ile dağıtıldığı halde, 8 inci madde mucibince nihayet 3 mâhta müctemi olmak üzere umum mebusan müceddeden intihabına başlanacaktır.”, **MMZC**, C. 3, s. 373-374; **MMZC**, C. 4, s. 450.

²⁴⁷ **MMZC**, C. 3, s. 374; **MMZC**, C. 4, s. 451.

²⁴⁸ “Encümen Mazbatası”, Güneş, **a.g.e.**, s. 444; **MMZC**, C. 4, s. 451.

²⁴⁹ **MMZC**, C. 3, s. 374; **MMZC**, C. 4, s. 451.

Kanun-i Esasî'nin 79. maddesi mebusların tevkif ve muhakeme edilme şartlarını va'z etmektedir²⁵⁰. Maddeyi yeterince açık bulmayan Encümen, maddede yer almayan adlî takibat konusu da nazar-ı dikkate alarak maddeyi yeniden kaleme almıştır²⁵¹:

“Muaddel 81. Madde: Meclisi Umumî âzasından hiçbiri, müddeti içtimai zarfında mensup olduğu Meclisin kararı olmadıkça ceraimi meşhudeden mâda halatta takip ve tevkif olunamaz.

Cinayet ve cünhaya müteallik takibat, Meclisin kararı ile âzâlığı müddetince tehir olunabilir. Âzâlığı mani ahvalden birine duçar olduğu usulen ve katiyyen sabit olan âzâ, yine mensup olduğu Meclisin kararı ile sakıt olabilir. Mebus olmadan evvel başlamış olan takibat, Meclisin kararı ile tehir olunmadıkça, devam eyler.”

İzmir Mebusu Seyyit Bey'in sahtekârlık, dolandırıcılık, emniyeti suiistimal ve sirkât (hırsızlık) gibi karakter bozukluğuna delâlet eden suçlardan biriyle mahkûm olan bir kişinin mebusluğunun düşeceğine dair bir kayıt eklenmesi teklifi gibi birkaç takririn kabul edilmesine rağmen²⁵² 2. müzakereye hiçbir değişiklik yapılmadan sunulan madde aynen kabul edilmiştir²⁵³.

Meclis-i Mebusan'a havale edilen kavanin lâyihaları ile ilgili olan 88. maddeyi Kanun-i Esasî'nin tadilinde rehber ittihaz edilen fikirle mütenasip görmeyen Encümen, genel masrafların miktarına Meclis-i Mebusan'da karar verilmesini temin etmek için maddeyi yeniden tanzim etmiştir. Madde her iki görüşmede de kabul edilmiştir²⁵⁴.

²⁵⁰ Maddenin aslı: “Heyeti Mebusanın müddeti içtimaiyesinde azadan hiçbiri, Heyet tarafında ithama sebebi kâfi bulunduğu ekseriyetle karar verilmedikçe veyahut bir cünha ve cinayet icra ederken veya icrayı müteakip tutulmadıkça, tevkif ve muhakeme olunamaz.”, Kili, Gözübüyük, **a.g.e.**, s. 39.

²⁵¹ “Encümen Mazbatası”, Güneş, **a.g.e.**, s. 444.

²⁵² **MMZC**, C. 3, s. 374-379.

²⁵³ **MMZC**, C. 4, s. 452.

²⁵⁴ Muaddel 82. Madde: “Mesarifi umumiye Muvazene Kanununda gösterildiği veçhile, Heyeti Mebusanda tafsilatıyla tetkik olunduktan sonra, miktarına, Vükelâ hazır olduğu halde Mebusanca karar verilir. Buna karşılık olacak varidatın keyfiyet ve kemmiyeti ve sureti tevzi ve tedariki kezalik Vükelâ huzuru ile tayin edilir.”, **MMZC**, C. 3, s. 81; **MMZC**, C. 4, s. 453.

h. Mehakim Fash

Encümen, mahkemeler faslında bir tek 85. maddeyi tadil ederek memurların vazifelerinden doğan davaların da genel mahkemelerde görüşülmesini hükme bağlamıştır. 1. müzakere de aynen kabul edilen maddeye 2. müzakere de itirazlar olmuş ve madde Kanun-i Esasî'deki mevcut hâliyle kalmıştır²⁵⁵.

i. Divân-ı Âli Fash

Kanun-i Esasî'nin Divân-ı Âli Fashına ait maddelerden 92. 93. ve 95. maddeler tadil edilmiştir. Yapılan değişikliklerle beraber Divân-ı Âli'nin 30 üyesi; 10'u Âyan âzâsından, 20'si de Âyan seçilebileceklerden teşkil olunacak ve Divân-ı Âli, Meclis-i Umumî reisleri ve üyelerini de yargılayabilecektir²⁵⁶.

j. Umuru Maliye Fash

Maliye kısmında, “*Muhasebei Kat'iyeye Kanununun lâyihası müteallik olduğu senenin hitabından itibaren nihayet dört sene sonra Meclisi Umumiye ita olunur.*” şeklindeki 104. madde tadil edilerek lâyihanın Meclis-i Umumiye gönderilme süresi 3 yıla indirilmiştir. Değişiklik yapılan iki müzakere de Meclis'in tasvibini almıştır²⁵⁷.

k. Mevadd-ı Şetta

Encümen, meşhur 113. maddenin “*Hükümetin emniyetini ihlâl ettikleri İdare-i Zâbitanın tahkikatı mevsukası üzerine sabit olanları Memaliki Mahrûse-i Şahaneden ihraç ve teb'it etmek münhasıran Zâtı Hazreti Pâdişâhîden yed-i iktidarındadır.*” şeklindeki son fıkrasını çıkararak Padişah'ın tehlikeli addettiği her insana tatbik edebildiği sürgün yetkisini elinden almıştır. Encümenin yaptığı

²⁵⁵ MMZC, C. 3, s. 381-382; MMZC, C. 4, s. 453-455.

²⁵⁶ Kili, Gözübüyük, **a.g.e.**, s. 41; “Encümen Mazbatası”, Güneş, **a.g.e.**, s. 446-447; MMZC, C. 3, s. 382-385; MMZC, C. 4, s. 455-457

²⁵⁷ MMZC, C. 3, s. 385; MMZC, C. 4, s. 457.

değişiklik iki müzakerede de Meclis'ten onay almıştır²⁵⁸. Encümen anayasa değişikliği ile ilgili olan 116. maddeyi tadil ederek Meclis'e sunmuş fakat tadil Meclis'ten onay almadığı için geçerlilik kazanmamıştır²⁵⁹.

117. maddede yapılan değişiklikle birlikte Kanun-i Esasî'ye müteallik kanun maddelerinin tefsiri Meclis-i Âyan'a diğer kanunlarla ilgili maddelerin tefsiri ise Şura-yı Devlet'e verilmiştir. Çeşitli itirazlara rağmen değişiklik aynen kabul edilmiştir²⁶⁰. Encümen, 118. maddenin sonuna adaleti ve müsavata tesis etmek gayesiyle “*Kavanin ve nizamatın tanziminde muamelâtı nâsa erfak ve ihtiyacı zamana evfak ahkâmı Fıkhiye ve Hukukiye ile âdâb ve muamelât esas ittihaz kılınacaktır.*” fıkrasını ilâve etmiş ve bir referans olarak Fıkıh'ı da zikretmiştir. Değişiklik mebusların onayına mazhar olmuş²⁶¹ ve Kanun-i Esasî tadilatının müzakereleri sona ermiştir. Meclis-i Mebusan'ın Kanun-i Esasî tadilatındaki bu yoğun mesaisi övgülere mazhar olmuş ve hatta Meclis-i Mebusan bir makineye benzetilmiştir²⁶².

Encümene iade edilen bazı maddeler üzerinde gerekli değişiklikler yapıldıktan sonra Meclis-i Mebusan riyaseti Kanun-i Esasî tadillerini Meclis-i Âyan'a göndermiştir. Meclis-i Âyan vakit darlığından dolayı hâkimiyet-i milliye açısından öncelikli gördüğü maddeleri gündemine almıştır. Neticede 2 Meclis tarafından da kabul edilen değişiklikler 21 Ağustos 1909 tarihinde resmîleşmiştir²⁶³.

B. İÇTİMAAT-I UMUMİYE KANUNU

Meşrutiyet'in 2. defa ilânı ile birlikte Osmanlı/Türk toplum yapısı içinde kitlenin mevcudiyeti modern anlamda bir siyasî ve toplumsal parametre olarak ortaya çıkmıştır. Meşrutiyet'in ilânından sonra yapılan nümayişler, politize olmaya çok müsait bir kitlenin varlık ispatı hükmündedir. 31 Mart Hadisesi ise bu kitlenin mutlak

²⁵⁸ MMZC, C. 3, s. 385; MMZC, C. 4, s. 457.

²⁵⁹ MMZC, C. 4, s. 461.

²⁶⁰ MMZC, C. 3, s. 388-389; MMZC, C. 4, s. 461-463.

²⁶¹ MMZC, C. 3, s. 3289; MMZC, C. 4, s. 463.

²⁶² Babanzâde İsmail Hakkı, “Mebusan Makinesi”, *Tanin*, nu. 274, 7 Haziran 1909, s. 1.

²⁶³ Heyet-i Âyan Kararnâmesi için bkz. Kili, Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 74-78.

surette kanunî müeyyidelerle denetim altına alınması gerektiğini gösteren acı bir tecrübe olarak tarihteki yerini almıştır.

Meşrutiyet'in banisi kabul edilen İttihat ve Terakki'ye karşı gittikçe genişleyen bir muhalefetin oluşması, Cemiyeti içtimalar konusunda harekete geçmeye sevk etmiştir. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa henüz 31 Mart Hadisesi yaşanmadan evvel umumî içtimaların denetim altına alınacağına dair gazetelere resmî bir tebliğ vermiş ve tebliğin akabinde İçtimaat-ı Umumiye kanunu Meclis'in gündemine ilk defa olmak üzere 44. toplantıda gelmiştir. Nihayet Kanun, Meclis'in 68. toplantısında “*Umumi içtimalar hürdür. Mevaddı âtiyede münderiç ahkâma riayet edilmek şartıyla ruhsat istihsaline hacet yoktur.*” şeklindeki birinci maddeyle görüşülmeye başlanmıştır.

Hürriyetin insana mahsus bir sıfat olduğu düşüncesiyle “*Umumî içtimalar hürdür*” lafzını soğuk bulan Kastamonu Mebusu Ahmet Mahir Efendi, “hür” yerine “serbesttir” kelimesinin kullanılmasını, Serfice Mebusu Yorgi Boşo Efendi ise 31 Marta benzer bir hadisenin tekrar yaşanmasına mahal vermemek için maddeye “gayri müsellâh” kaydının ilâvesini teklif etmiştir. Daha sonra tahrir suretinde tekrar arz edilen her iki teklif de kabul edilmiştir²⁶⁴. “*Osmanlılar, gayr-i müsellâh olmak üzere umumi içtimalar akdinde hürdür. Mevaddı âtiyede münderiç ahkâma riayet edilmek şartıyla ruhsat istihsaline hacet yoktur.*” şeklinde yeniden düzenlenen madde ikinci müzakereye bu hâliyle kabul edilmiştir²⁶⁵. Kanunun müzakereye konulan 2. maddesi aşağıdaki gibidir:

İçtimadan evvel bunların mahal ve yevm ve saatini havi bir beyanname tanzim ve bu beyanname bir içtimanın akdedileceği mahalde ikametgâh sahibi olmak ve hukuku siyasiye ve medeniyelerine malik bulunmak şartıyla lâakal iki şahıs tarafından isim ve şöhret ve mahalli ikametlerinin tasrihiyle imza olunacaktır.

²⁶⁴ MMZC, C. 3, s. 285-287.

²⁶⁵ A.g.e., s. 472.

Madde; içtimadan evvel içtimain yeri, günü ve saatini belirtir bir beyânnâmenin içtima mahallinde ikâmet eden, siyasî ve medenî haklara sahip en az kişi tarafından açık kimlikleri ile tanzim ve imzasını şart koşmaktadır. Karesi Mebusu Abdülaziz Mecdi Efendi; ibadet yerleri, tiyatro ve kulüp salonları gibi kapalı mekânlarda vuku bulacak toplantı ve konferansların beyânnâme tanziminden müstesna tutularak bunlar için verilecek gazete ilânının kâfi görülmesini istemiş ama isteği kabul edilmemiştir. Ergiri Mebusu Mamapulo Efendi'nin "*Hukuku siyasiye ve medeniyelerine malik*" kaydının lüzumsuzluğu, birinci madde ile çelişmesi ve Encümen'de ilâve edilmesi dolayısıyla çıkarılması için verdiği takdir değerlendirmeye alınmamıştır. Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal Bey'in Osmanlı Devleti ile antlaşma imzalamış olan devletlerden Sırbistan haricindekilerin tebaalarının Osmanlı Devleti'nde bir takım imtiyazlara sahip olmaları sebebiyle 2. maddedeki beyânnâmeyi imza edenlerin ve 8. maddedeki heyet-i idare âzâsının Osmanlı olması lazım geldiğine dair bir kayıt eklenmesi teklifi, Bolu Mebusu Abdülvahap Efendi'nin "*mahalde*" kelimesi yerine "*kasaba ve şehirde*" tabirinin konulması için verdiği takdir, bir diğer Bolu Mebusu Şerafettin Efendi'nin beyânnâmede imzası olan iki kişiden sadece biri için içtimain yapılacağı belde ikâmet etme şartı aranması talebi kabul edilerek madde Encümene geri gönderilmiştir²⁶⁶. Encümenin köylere içtima hakkının dışarıda bırakarak "*mahal*" yerine "*belde ve nahiyede dâhilinde*" tabirini kullanması, maddenin 2.müzakeresinde tartışmalara sebep olmuştur. Özellikle İpek Mebusu İbrahim Efendi'nin köylüleri medeniyetten nasipsiz olarak tanımlaması tartışmanın en ilginç sözlerini teşkil etmiştir. Encümenin madde üzerindeki tasarrufunun ilk oylamada kabul edilmesine rağmen Dâhiliye Encümeni Reisi Ali Münif Bey'in araya girmesiyle ikinci bir oylama yapılmış ve "*mahal*" kelimesi yerinde kalmıştır²⁶⁷.

Beyânnâmelerin verileceği merci ile ilgili olan "*Beyanname, Dersaadet'te Zaptiye Nazırına, taşralarda en büyük mülkiye memuruna ve Nevâhîde Müdürlere verilir. Beyanname ita edilir edilmez mukabilinde ilmühaber alınır. Yine 3 ncü maddei muaddelinde (3 ncü madde aynen kabul edilmiş ise de, beyanname mukabilinde ita edilecek ilmühaberde beyannamenin vakt-ı itası gösterilmek muvafık*

²⁶⁶ A.g.e., s. 287-292.

²⁶⁷ A.g.e., s. 472-474.

olacağından madde mezkhûreye bu cihet tezyil edilmiştir)” şeklindeki 3. madde görüşülürken Manastır Mebusu Paңçedoref Efendi “alınır” yerine “verilir” denmesini daha uygun bulurken Kastamonu Mebusu İsmail Mahir Efendi ise Nevâhîde en büyük mülkî memurun zaten müdür olması hasebiyle “*taşralarda en büyük mülkiye memuruna*” dedikten sonra “*Nevâhîde Müdürlere*” kaydının gereksiz olduğunu söylemiştir. İstanbul Mebusu Mustafa Asım Efendi, bir karışıklığa mahal vermemek için sırasıyla beyânnâmelerin verileceği yerleşim yerine göre yetkili makamların “*vilayetlerde valilere, livalarda mutasarrıflara, kazalarda kaymakamlara...*” suretinde yazılmasını teklif etmiştir. Kerbelâ Mebusu Abdülmehdi Efendi’nin “*ilmühaber alınır*” kaydı yerine “*ilmühaber verilir*” yazılmasını, Siroz Mebusu Dalçef Efendi’nin “*Zaptiye Nazırına ve taşralarda en büyük mülkiye memuruna*” tabirleri yerine “*Zaptiye Nazaretine ve taşralarda en büyük mülkiye memuriyetine*” tabirlerinin kullanılmasını, Kırkkilise Mebusu Mustafa Arif Efendi’nin “*İlmühaberinin itasında taallül vukuunda beyannameyi ita eden zat tarafından bir zabıt varakası tanzim ve hazırına imza ettirilir. Ve bu zabıt varakası ilmühaber makamında addolunacağı hakkında*” maddeye bir cümle ilavesini teklif eden tavrileri kabul olunmuş ve madde teklifler ışığında yeniden müzakere edilmek üzere Encümene geri gönderilmiştir²⁶⁸. Maddenin yeniden düzenlenmiş ve 2. görüşmede itirazsız kabul edilmiş hâlinde, tekliflerin etkisini müşahede etmek mümkündür:

“Beyanname Dersaadette Zaptiye Nazırına, taşralarda vali ve mutasarrıflara ve kaymakamlara ve nahiye müdürlerine ita edilir. Beyanname ita edilir edilmez mukabilinde ilmühaber verilir. İlmühaber verilmediği halde beyannameyi imza edenler tarafından bir zabıtname tanzim ve hazırından ikinci maddede muharrer evsafta haiz, lâakal iki kişiye imza ettirildikten sonra içtima akdedilebilir.

İlmühaberde veya ilmühaber verilmemiş ise zabıt varakasında beyannamenin ita edildiği yevm ve saat gösterilmek lazımdır.

İlmühaber ve zabıt varakası olmaksızın vukubulan içtimalar hükümetçe men edilir²⁶⁹.

²⁶⁸ A.g.e., s. 292-295.

²⁶⁹ A.g.e., s. 474-475.

Beyânnâmenin verildiği zaman ile toplantı arasında en az 24 saat fark olacağını, bir başka deyişle beyânnâmelerin toplantıdan en az 1 gün önce verileceğini hükme bağlayan 4. maddeyi Encümen tadil etmeyerek hükümetin gönderdiği biçimiyle muhafaza etmiştir. Kazalardan nahiyelere kuvvet sevkinin 24 saat içinde mümkün olamayacağı mülahazasıyla Sinop Mebusu Hasan Fehmi ve Kastamonu Mebusu Ahmet Şükrü Efendilerin bu müddetin 48 saate çıkarılmasına dair teklifleri kabul edilerek madde Encümene geri gönderilmiş ve bu doğrultuda yeniden düzenlenen madde 2. görüşmede aynen kabul edilmiştir²⁷⁰.

Layihanın “*Beyannamede ictimain nevi, yani konferans itası veya umuma müteallik bir meselenin müzakeresi veyahut intihabat hakkında teatî efkâr olunması için mi toplanılacağı zikrolunacaktır.*” yazan 5. maddesi müzakere edilirken Ahmet Mahir Efendi, “*nevi*” yerine “*sebebi*” yazılmasını, Manastır Mebusu Tırayan Nali Efendi “konferans” kelimesinin kaldırılmasını, Bolu Mebusu Abdülvahap Efendi ise maddenin külliye değiştirilerek “*beyannamede içtimain nevine ve ne maksatla aktedileceğine dair izah verilecektir*” ibaresinin kabulünü teklif etmişler ve madde teklifler doğrultusunda yeniden tanzim edilmek üzere Encümene gönderilmiştir²⁷¹. “*Beyannamede içtimain ne sebep ve maksatla aktedileceği izah olunacaktır*” tarzında yeniden kaleme alınan madde ekseriyetle kabul olunmuştur²⁷².

Lâyihanın 6. maddesi seçimler için yapılacak içtimalara kimlerin katılabileceğini düzenlemektedir. Buna göre: “*İntihabat için aktolunacak içtimalarda müntehiplerle namzetler ve Mecalisi Umumiye ve belediye azasıyla namzet vekillerinden başka kimse bulunamaz.*” Canik Mebusu Mehmet Ali Bey’in seçim için yapılan toplantılara katılımı sınırlayan bu maddenin fazla olduğu ve çıkarılmasının iktiza ettiği fikrine Yorgi Boşo Efendi’de destek vermiş; neticede Ali Bey’in maddenin çıkarılması için verdiği tahrir kabul edilerek madde Encümene geri yollanmıştır²⁷³.

²⁷⁰ A.g.e., s. 295, 475. Maddenin son hâli: “Beyanname itası zamanı ile içtima arasında lâakal 48 saat mürur edecektir.”, a.g.e., s. 475.

²⁷¹ A.g.e., s. 295.

²⁷² A.g.e., s. 475.

²⁷³ A.g.e., s. 295-296.

Manastır Mebusu Pañcedoref Efendi'nin 7. maddenin müzakeresi esnasında maddenin değiştirilmesine yönelik verdiği takrirden hareket eden Encümen, 6. maddeyi yeni baştan yazmıştır. “*Meclisi Umuminin münakıt olduğu zamanlarda Âyan ve Mebusan dairelerinin bir kilometre mesafesi dâhilinde açık mahallerde umumi içtimalar memnudur*” kaydından müteşekkil olan madde aynen kabul edilmiştir²⁷⁴.

“Yedinci Madde: Mürur ve ubura mümanaat etmeyecek surette vasi meydanlardan maada turuku umumiyede içtima edilemez. Zamanı içtima, açık yerlerde, tulûu şemsten badelgrup yarım saat müruruna kadardır.”

Celse, yukarıda metnini verdiğimiz ve toplantıların nerelerde ve hangi zaman dilimi içinde yapılabileceğini tayin eden 7. maddenin okunması ile devam etmiştir. Madde mucibince toplantılar, geliş ve gidişe mani olmayacak derecede geniş meydanlarda ve güneşin doğuşundan batışını takip eden ilk yarım saate kadar ki zaman dilimi içinde yapılabilmektedir. Encümen, Hükümetten gelen metin üzerinde herhangi bir değişikliğe gitmemiştir. İlk sözü alan Pañcedoref Efendi, 6. madde faslında değindiğimiz Meclis'in açık olduğu zamanlarda Meclis binasına 2 kilometreden yakın mahallerde içtima yapılmasını men eden teklifini yapmıştır. Halep Mebusu Mustafa Efendi'nin “*vâsi meydanlardan maada*” lafzının kaldırılması ve Sinop Mebusu Hasan Fehmi Efendi'nin maddenin son fıkrasının “*tulûu şems'ten saat 11:00'a kadar devam edebilir*” suretinde tadili için verdikleri takrirler kabul edilerek madde Encümene iade edilmiştir²⁷⁵. Madde üzerinde istenilen değişikleri yapan Encümen maddeyi tekrar meclisin müzakeresine sunmuş ve madde yeni metniyle aynen kabul edilmiştir²⁷⁶.

İçtimaların; intizamın muhafazası, kanun hilâfi ahvalin önlenmesi, beyânnâmede belirtilen konu haricine çıkılmaması, memleketin asayişini ve adab-ı umumiyeyi ihlâl edecek nutukların engellenmesi, ajitasyon ve provokasyonlara

²⁷⁴ A.g.e., s. 296, 475.

²⁷⁵ A.g.e., s. 296-297.

²⁷⁶ Maddenin kabul edilen sureti: “Mürur ve ubura mahsus olan turuku umumiyede içtima edilemez. Zamanı içtima açık yerlerde tulûu şemsten gruba kadardır.”, a.g.e., s. 475.

meydan verilmemesi gibi vazifeleri olan en az 3 kişilik bir heyet tarafından idare edileceğini va'z eden 8. maddeye Encümen bazı ilâveler yapmıştır:

“İçtimalar lâakal üç kişiden ibaret bir heyet vasıtasıyla idare olunur. Bu heyet, intizamın muhafazasına, hilafı kanun ahvali mene ve beyannamede tayin olunan mevzu haricine çıkılmamasına ve asayiş memleketi ve adabı umumiyeyi ihlal edecek nutuklar irad edilmemesine ve ikai ceraiime teşvik misillü ahvalde bulunulmamasına dikkat edecektir. Azayı heyet, beyannameye imza edenler tarafından tayin ve irae edilmemiş ise, içtimada bulunanlar tarafından intihap olunur.”

Madde okunduğu gibi salondan kabul sesleri yükselmiştir. Kabul seslerine itiraz eden Boşo Efendi, en iyisi yeni bir kanun yapalım ve bütün içtimaları yasaklayalım demiştir. Madde hakkında verilen 3 takrir de kabul edilmemiştir²⁷⁷. Bütün itirazlara rağmen madde, 2. görüşmede de Reisin müdahalesiyle aynen kabul edilmiştir²⁷⁸.

Encümen tarafından sonuna bir cümle ilâve edilen 9. maddenin muaddel metni aşağıdadır:

“İçtimalara taraflı Hükümetten memurîni mülkiye ve adliyeden biri memur edilebilir. Bu memur içtima heyeti idaresi tarafından kendine irae olunacak mahalli mahsusta bulunur. Bu memur, heyeti idarenin talebi halinde veyahut mücadele vukuunda içtimai fesh eder.”

“Biz hâlâ içtimaların suret-i teşekkülünü anlamadık” diyen Boşo Efendi, 8. maddeye de üstü kapalı bir gönderme yaparak inzibatı temin vazifesinin asıl hükümetin uhdesinde olduğunu ve kendine mahsus bir mahalde oturmakla görevli bir memurun içtimalarda bulunmasının hiçbir fayda hâsıl etmeyeceğini öne sürmüştür. Siroz Mebusu Hırsto Dalçef Efendi suiistimale açık gördüğü “mücadele vukuunda, memur içtimai fesheder” kaydının, ufak provokasyonlarla dahi toplantıların kolayca

²⁷⁷ A.g.e., s. 297-299.

²⁷⁸ A.g.e., s. 476.

sabote edilebilmesine imkân yaratacağı gerekçesiyle çıkarılmasını teklif etmiştir. Söz alan bir diğer gayri Müslim Mebus Hallacyan Efendi ise farklı olarak her nevi hürriyetin muhafazasının esas olduğunu ama hürriyetin kötü kullanımının önüne geçmek için de bütün tedbirleri almanın şart olduğunu, inzibat ve intizamın her şeyin temeli olması sebebiyle söz konusu kaydı doğru bulduğunu fakat “*mücadele*” kavramı yerine “*âsayiş muhtel olduğu halde*” tabirinin kullanılması durumunda muhtemel suiistimallerin de engellenebileceğini söylemiştir²⁷⁹.

Maddeyi yeniden tanzim eden Encümen, “*mücadele vukuunda içtimai fesheder*” ibaresi yerine “*Bu memur heyeti idarenin talebi halinde veyahud muhilli inzibat ahval ve münazaa vukuunda içtimai fesheder*” fıkrasını ikâme etmiştir. Maddenin yeniden düzenlenmiş tadili 2. görüşmede aynen kabul edilmiştir²⁸⁰.

Encümen, Hükümetin hazırladığı “*Esnayi içtimada vukua gelen hilafi kanun ahvâl ve harekât cerâimi âdiyeden maduddur.*” ibaresinden ibaret 10. maddeyi yeniden kaleme alarak içtimalarda vukua gelen gayri kanunu fiillere uygulanacak olan cezaları ağırlaştırmıştır:

“Esnayi içtimada ika edilen ceraimden dolayı, kanunen icrası icap eden takibata hâlel gelmemek üzere, işbu kanuna muhalif ahvâl ve harekât, Ceza Kanunnamesinde muayyen mücazâtı tekdiriyyenin haddi azamileriyle mücazat olunur.”

Encümen’in, kanuna muhalif hareket edenlerin tekdir cezalarının azamisi ile hüküm giyeceğini madenin tadiline eklemesine rağmen Mebusların bunu da kafi görmedikleri anlaşılmaktadır. İlmühaber veya zabıt varakası olmaksızın yapılan içtimaların müretteplerinin 10 altından 100 altına kadar nakdî veya 6 aydan 3 yıla kadar hapis cezasına, kanun ahkâmına muhalif hareket edenlerin ise 1 haftadan 1 aya kadar hapis veya 3 altından 15 altına kadar nakdî cezaya çarptırılması için Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal Bey’in verdiği tahrir, mebuslar tarafından esası

²⁷⁹ A.g.e., s. 299-300.

²⁸⁰ A.g.e., s. 476.

nazar-ı itibara alınmak kaydıyla kabul edilmiştir²⁸¹. Encümen, taktirin esasına uygun olarak kanuna aykırı fiillere uygulanacak cezaları da gösterecek tarzda maddeyi yeniden tanzim etmiştir²⁸². Fakat bu sefer de Mebuslar, maddede zikredilen suç ve cezalar arasında bir denge olmadığını ileri sürerek cezaların hafifletilmesini istemişlerdir²⁸³.

“İşbu kanunun icrasına Dâhiliye Nezâreti memurdur” hükmü kanunun son maddesi olan 11. maddeyi teşkil etmektedir. Ankara Mebusu Mehmet Talat Bey’in, 4. maddeyi göz önünde bulundurarak Adliye Nezâreti’nin de kanunun icrasına memur olması için verdiği teklif kabul edilmiş fakat Encümen maddeyi değiştirmeden tekrar Meclise göndermiştir. Madde ikinci müzakerede aynen kabul edilmiştir²⁸⁴.

Meclis-i Mebusan’da kabul edilen lâyiha Meclis-i Âyan’a gönderilmiştir. Meclis-i Âyan 6. ve 9. maddelerde bazı düzenlemeler yapılmasını istemiş ve Âyan Reisi Sait Paşa bu değişiklik talebinin sebeplerini bir tezkire ile Meclis-i Mebusan’a tebliğ etmiştir. Âyan ve Mebusan Meclislerinin ve Saray’ın en az 3 km. yakınında içtimaa yapılmaması ve içtimalar esnasında hükümet memurunun güvenlik açısından oturacağı yeri kendisinin tespit etmesine yönelik değişiklik teklifleri kabul edilmiş ve Padişahın onayından sonra lâyiha yasalaşmıştır²⁸⁵.

C. CEMİYETLER KANUNU

II. Meşrutiyet devrini karakterize eden en temel olgulardan birinin cemiyetleşme dinamiği olduğunu söyleyebiliriz. Bu dinamiği muhtelif gayelerle teşkil edilen pek çok sayıdaki cemiyetin varlığında müşahede etmek mümkündür.

²⁸¹ **A.g.e.**, s. 301-302.

²⁸² Maddenin 2. tadili: “Esnayı içtimada ika edilen ceraimden dolayı, mütecasirleri hakkında kanunen icra edilen takibatı mücazata hâlel gelmemek üzere, muhalif harekette bulunanlardan beş altundan elli altuna kadar cezayı nakdî alınır veyahut bir aydan altı aya kadar hapis ile mücazat olunur.”, **a.g.e.**, s. 476.

²⁸³ **A.g.e.**, s. 476-479.

²⁸⁴ **A.g.e.**, s. 302, 480.

²⁸⁵ Özçelik, **a.g.e.**, s. 260, Olgun, **a.g.t.**, s. 346-347. Kanunun tam metni için bkz. **Takvim-i Vekâyi**, 4 Haziran 1325, nu: 244, s. 1-2.

Hatta II. Meşrutiyet Devri'nin cemiyetler tarafından temsil edildiği²⁸⁶ ve Cemiyetler Kanunu'nun da gerçek bir sosyal ihtiyaca tekâbül eden ilk kanun olduğu iddia edilmektedir²⁸⁷.

Cemiyetlerin kanunî bir zemine oturtulması zarureti, Meclis gündemine ilk defa Edirne Mebusu Talat Bey'in teklifiyle olmuştur. İttihat ve Terakki aleyhtarı muhalefetin güçlenmesi teklifin verilmesinde ana saiklerden birisidir ki Cemiyetler Kanun Lâyihası'nın Meclis-i Mebusan'daki müzakereleri esnasında muhalif mebuslar da bu hususu dillendirmişlerdir.

1. Cemiyetler Kanun Lâyihası'nın Geneli Hakkında Müzakere

Kanun, 6 Haziran 1325 (19 Haziran 1909) tarihinde Meclis'te görüşülmeye başlanmıştır. Adana Mebusu Ali Münif Bey'in hemen maddelerin müzakeresine geçilmesi teklifine itiraz eden Aydın Mebusu İsmail Sıtkı Bey, evvelâ böyle bir kanun vazının lüzumuna karar verilmesi gerektiğini söyleyip, Dâhiliye Nazırının Meclis'e gelerek kanunun esbab-ı mucibesi hakkında izâhât vermesini istemiştir. Erzurum Mabusu Ohannes Varteks Efendi de aynı fikirde olduğunu ifâde edince; söz alan Ali Münif Bey, kanun teklifinin Reis Vekili Talât Bey tarafından verilmesi sebebiyle Dahiliye Nazırını çağırmaya hacet olmadığını beyân etmiştir. İtirazların devam etmesi üzerine Reis, Dâhiliye Nazırının telefonla çağırılmasına ve o gelene kadar kanunun heyet-i umumiyesi hakkında müzakereye devam edilmesine karar vermiştir.

Fransa örneğinden hareket ederek cemiyetler hakkında uzun bir izâhât veren Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey, cemiyetlerin Fransa'da ki inişli çıkışlı tarihi ile Almanya ve Rusya'daki vaziyetinden bahsetmiş ve Fransız kanunundan yapılan iktibaslarla hazırlanan lâyihaya, hükümet tarafından eklenen siyasî cemiyetler ile kavmiyet ve cinsiyet namıyla cemiyet kurmayı men eden maddelerin sırtıttığını söylemiştir. Lütfi Fikri Bey, cemiyetlerin kurulmasından fakat -ana meselenin

²⁸⁶ Tunaya, a.g.e., s. 395.

²⁸⁷ Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilâf Fırkası**, İstanbul 1990, s. 24. Konu hakkında genel bir değerlendirme için bkz. Zafer Toprak, "1909 Cemiyetler Kanunu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul 195, s. 205-208.

cemiyetleri bir ruhsata tabi tutmak veya tutmamak noktasında düğümlendiğini ileri sürerek- hükümetin iznine tabi olmasından yana olduğunu ifade etmiştir.

Cemiyetlerin kurulması konusunda mümkün mertebe esnek davranılmasını isteyen Manastır Mebusu Trayan Nali Efendi, Lütfi Fikri Bey'in sözlerini Cemiyetlerin aleyhinde olduğuna yormuş ve Abdülhamit devrinde her türlü baskı ve yasağa rağmen cemiyetlerin gizli de olsa kurulduğunu, yasaklarla cemiyetlerin kurulmasının engellenemeyeceğini, yasakların cemiyetleri yeraltına iteceğini, cemiyet kurmanın anayasal bir hak olduğunu iddia etmiştir. İkinci olarak Trayan Efendi, kavmiyet ve cinsiyet namıyla kurulacak cemiyetlerin anâsır-ı Osmaniye'yi tefrik edeceği fikrine karşıdır. Fiilî olarak Rumların, Bulgarların, Arnavutların vs. tıpkı İttihat ve Terakki gibi gizli de olsa kurulmuş muhtelif cemiyetlerinin ve kulüplerinin mevcudiyetinden, bunların Meşrutiyetin muhafaza ve takviyesine gayret ettiklerinden, 31 Mart Vakasında gönüllü olarak İttihat ve Terakki ve Hareket Ordusu'na Meşrutiyeti korumak için yardım ettiklerinden, kanunen müsavî olan bu unsurların Osmanlı Bulgarları, Osmanlı Rumları gibi isimlerle anılacağından bahisle kavmiyet ve cinsiyet namıyla kurulacak cemiyetleri yasaklamanın şu an açık olan bu cemiyetleri tekrar gizli faaliyet göstermeye iteceğini öne sürmüştür. Gayri Müslim mebusların bu konuda oldukça hassas davrandıkları göze batmaktadır. Bulgar Millî Fırka-i Siyasiyesi üyesi olduğunu açıkça söyleyen Selânik Mebusu Velahof Efendi'ye göre Cemiyetler Kanun Lâyihası'nın hükümetin gönderdiği veya Encümen'in tadil ettiği surette kabulü yahut daha liberal şekilde ifrağı hususu Meşrutiyet'in ölüm kalım meselesidir ve bu kanun, Jön Türklerin ve İttihat ve Terakki'nin önemli erkân ve âzâsından biri olan Talât Bey'in İttihat ve Terakki aleyhinde muhalefetin artması üzerine müzakereye dahi konulmadan kabul edilen teklifi üzerine hazırlanmıştır. Hepsi, milliyet esası üzerine müesses bir cemiyete, fırkaya, kulübe üye olan Kozan Mebusu Hamparsum Efendi, Erzurum Mebusu Ohannes Varteks Efendi, Manastır Mebusu Paңçedoref Efendi, İstanbul Mebusu Kozmidi Efendi, İstanbul Mebusu Hallacyan Efendi, Serfice Mebusu Yorgo Boşo Efendi benzer gerekçelerle tasarıya itiraz etmişlerdir²⁸⁸. İsmi zikredilen zevatın ilerleyen yıllardaki faaliyetleri, "İttihad-ı Anasır-ı Osmaniye" konusunda ne kadar samimi olduklarını ortaya koymuştur.

²⁸⁸ MMZC, C. 4, s. 470-483, 495-497.

2. Cemiyetler Kanun Lâyihasının Birinci Faslına Ait Maddelerin Müzakeresi

Kanun'un maddeleri üzerindeki müzakereler 13 Haziran 1325 (26 Haziran 1909) tarihinde cemiyetin tanımını yapan “*Cemiyet, eşhası müteaddide tarafından malumat veya mesailerini sureti daimede bittevhit mukasemei rebihten gayri bir maksatla teşkil edilen heyettir.*” suretindeki 1. maddenin okunmasıyla başlamıştır. Maddeye sadece Boşo Efendi itiraz etmiş ve “*suret-i daimede*” kaydının dernek üyelerini bağlayıcı olması sebebiyle çıkarılmasını istemiştir. Madde yapılan iki müzakerede de aynen kabul edilmiştir²⁸⁹.

Lâyihanın 2. maddesine göre cemiyet teşkili için ruhsat almaya gerek yoktur²⁹⁰. Ruhsat konusu tasarının geneli hakkında yapılan müzakerelerde de gündeme gelmişti. Cemiyet teşkili için ruhsat alınmasını gerekli gören Konya Mebusu Vehbi Efendi, maddeye muhalefet ederek menfaat-i ammeye hizmet amacıyla bir cemiyet kurulacaksa ruhsat almaktan çekinmeye gerek yoktur demiştir. Vehbi Efendi'ye cevap veren Boşo Efendi, alenî cemiyetlerin bilinmesi ve gizli cemiyetlerin ise zaten izin almayacak olması dolayısıyla cemiyet teşkilinde ruhsat aranmasının caiz olmadığını söylemiştir. Mebuslar bir müddet daha fikir beyân etmiş ve neticede madde mevcut hâliyle her iki görüşmede de kabul edilmiştir²⁹¹.

Kurulması men edilen cemiyetleri tarif eden 3. madde iki müzakerede de aynen kabul edilmiştir²⁹². Hatırlanacağı gibi “*Kavmiyet ve cinsiyet esas ve unvanlarıyla siyasî cemiyetler teşkili memnudur.*” suretindeki 4. madde lâyihanın geneli hakkındaki müzakerelerde de başlıca tartışma konusu olmuştu. Madde hakkında ilk sözü alan Kırkkilise Mebusu Mustafa Arif Bey herkesin bildiği ama hiç kimsenin açıkça söylemediği döneme ait önemli bir gerçeğin altını çizerek Osmanlı Devleti dahilinde milliyet esasına göre kurulmuş pek çok cemiyet olduğunu

²⁸⁹ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 5, Ankara Tarihsiz, s. 21, 473.

²⁹⁰ Maddenin aslı: “Cemiyet teşkili evvelce ruhsat istihsaline menut değildir. Şu kadar ki teassüsünü müteakip 6 ncı maddeye tevfikan behemahal hükümete ihbar edilmesi lâzımdır.”, **a.g.e.**, s. 21.

²⁹¹ **A.g.e.**, s. 21-26, 437.

²⁹² Maddenin aslı: “Ahkâmı kavanine ve âdabı umumiyeye mugayir bir esası gayri meşrua veya asayiş memleket ve tamamıyeti mülkiyei devleti ihlâl ve şekli hâzır hükümeti tağyir ve anasırı muhtelifi Osmaniyeyi siyaseten tefrik maksadına müstenit olmak üzere cemiyetler teşkili caiz değildir.”, **a.g.e.**, s. 26, 437.

belirtmiştir. Hatta bazı gayri Müslim mebusların ifâdelerinden, bu cemiyetlerin bir kısmının gayri resmî olarak Meclis-i Mebusan'da temsil edildiğini ve kendilerini en az İttihat ve Terakki kadar Meşrutiyet'in banisi ve muhafızı addettiğini çıkarmak dahi mümkündür.

Kastamonu Mebusu Ahmet Mahir Efendi, 3. maddenin bu tür cemiyetleri yasaklamış olması hasebiyle 4. maddeye lüzum olmadığını söylemiştir. Dâhiliye Encümeni Reisi Ali Münif Bey, yanlış anlamalara sebep olduğu için maddenin kaldırılmasına karar vermiş ve yapılan oylama sonucu madde tamamen kaldırılmıştır. Bu noktadan sonra devreye giren Dâhiliye Nazırı Ferit Paşa, Osmanlı Devleti gibi meşrutiyetin tam anlamıyla yerleşmediği ve muhtelif ve birbiriyle birleşmemiş unsurlardan mürekkep bir memlekette kavmiyet esasıyla kurulmuş cemiyetlerin güzel ve hayırlı bir maksada hizmet etmeyeceğini söyleyerek maddenin bu kadar kolay kaldırılmasına itiraz etmiştir. Manastır Mebusu Trayan Nali Efendi Ferit Paşa'nın madde kabul edildikten sonra karar hakkında konuşmasını tenkit etmiştir. Maddenin tekrar oylanması gündeme gelince Kırkkilise Mebusu Mustafa Arif Efendi bunun ancak 2. müzakerede olabileceğini hatırlatmış ve maddenin ilk müzakeresi sona ermiştir²⁹³.

Kanunun ikinci müzakeresi esnasında Encümen Reisi Ali Münif Bey, yapılan itirazlar sebebiyle 4. maddenin kaldırılacağını duyurur. Fakat Dâhiliye Nazırı Müsteşarı Adil Bey, memlekette aralarında ihtilâflar bulunan pek çok unsurun mevcudiyetine dikkat çekerek maddenin aynen kalması yönünde tavır koymuş ve sık sık yapıldığı üzere Fransa'dan misaller göstererek madde lehinde konuşmuştur. Kozmidi Efendi'nin "*o hâlde bu unsurlar kavmiyetlerini nasıl muhafaza edecekler?*" sorusuna "*kavmiyetini muhafaza edebilir, fakat kavmiyet itibariyle cemiyet teşkili memleketçe muzırdır*" sözleriyle cevap veren Adil Bey, "*vatanperveranın takip ettikleri maksat devleti teşkil eden anasır-ı muhtelifeyi bir millet-i mütecanise-i Osmaniye haline ifrağ etmektir*" diyerek cemiyet tesis etme hakkına "Hukuku Beşer Beyannamesi"nde de her hangi bir atuf yapılmadığını, cemiyetler konusunda 100 yıllık tecrübesi olan Fransa'nın bile birkaç binden müteşekkil Protestan ve Musevilere ülkenin birliği için cemiyet teşkili müsaade etmezken bünyesinde 20

²⁹³ A.g.e., s. 27.

millet, 20 mezhep, 20 dil barındıran Osmanlı Devleti'nin nasıl olur da devleti parçalanmaya kadar götürebilecek bir gelişme olan kavmiyet esasına müstenit cemiyetlerin teşkiline izin verebileceğini, gayri Müslim mebuslar tarafından zikredilen cemiyetlerin Meşrutiyet'in ilânında ve muhafazasında her hangi bir hizmetlerinin olmadığını belirtmiştir. Bu sözlerden sonra gayri Müslim mebuslar bildik argümanlarla maddeye muhalefet etmişlerdir.

Serfice Mebusu Yorgo Boşo Efendi, her unsurun kendi kavmiyet isimlerini korumaya devam edeceğini fakat Osmanlılıktan çıkmayacaklarını²⁹⁴; Rum, Arnavut Kulübü denildiği zaman bunun hemen bir Osmanlı kulübü olduğunun anlaşıldığını, Fransa'da tek bir lisânın konuşulması ve mezhep meselesinin olmaması dolayısıyla bu ülkeden verilen örneklere katılmadığını, oysa Osmanlı'da İslâm dininin hâkimiyeti altında yaşamaya mecbur edildiklerini çünkü hiçbir mezhebin/dinin diğerlerine üstünlüğü yoktur denmesine rağmen Kanun-i Esasî'de “*devletin dini din-i İslâm'dır*” yazdığını söylemiş ve muhtelif unsurların kurduğu cemiyetleri hiçbir kuvvetin kapatamayacağı şeklinde tehditler savurmuştur.

Manastır Mebusu Trayan Nali Efendi, çok unsurlu bir başka devlet olan Avusturya'yı örnek göstererek 4. maddenin kaldırılması ile 20 unsur ve 20 lisândan mürekkep Osmanlı Devleti'nin çökeceği fikrine, bu unsurların menfaatlerinin müşterek olduğu teziyle karşı çıkmış ve zaten 3. maddenin kavmiyet esasıyla kurulmuş tehlikeli bir cemiyeti kapatma imkânını verdiğini iddia etmiştir.

Sözlerine Dâhiliye Nezareti'nin müdahalesini tenkit ederek başlayan İstanbul Mebusu Kozmidi Efendi, İttihad-ı Osmanî'nin ciddi bir taraftarı olarak bu ittihadın çeşitli unsurların hukukunu ayaklar altına alarak tesis edilemeyeceği uyarısında bulunmuştur.

Maddenin görüşülmesi ertesi gün, yâni 7 Temmuz 1325 (20 Temmuz 1909) tarihinde de devam etmiştir. Erzurum Mebusu Ohannes Varteks Efendi, kavmiyet ve cinsiyet esasıyla cemiyet kurma yasağını fesat tohumu olarak değerlendirmiş ve

²⁹⁴ Osmanlılıktan dem vuran Boşo Efendi, bu konuda ne kadar samimi olduğunu daha sonraki yıllarda Meclis kürsüsünden haykırdığı “ben ancak Osmanlı Bankası kadar Osmanlıyım” sözleriyle ifşâ etmiştir.

insanlarda mevcut hissiyatın en büyüğünün kavmiyet ve mezhep hissi olduğuna işaret ederek kavmiyet hissi zayıf olan bazı Ermenilerin bile bir ihtilalkârın veya fedainin yiğitçe bir eylemini alkışladıklarını söyleyebilmiştir. Varteks Efendi'ye göre bu madde kabul edilirse Osmanlı mahvolacaktır. Siroz Mebusu Hristo Dalçef Efendi, maddenin bütün unsurları Osmanlılaştırmak veya unsurların lisanlarını ve kavmiyetleri ortadan kaldırmak suretiyle Türkleştirmek için va'z edildiğini fakat bunu kanun yoluyla yapmanın mümkün olmadığını söylerken Manastır Mebusu Pançedoref Efendi ise istibdat döneminde “*hürriyet*”, “*vatan*” gibi mefhumlara uygulanan yasağın Meşrutiyet döneminde “*kavmiyet*” ve “*cinsiyet*” mefhumlarına tatbik edilmeye başladığını iddia etmiş ve ittihadın unvan ve lakaplarla bozulmayacağını fakat samimiyet ve müşterek menfaatlerle sağlamlaşacağını ifade etmiştir. Arap kökenli olan Hama Mebusu Abdulhamid Zöhravî Efendi'nin de madde hakkındaki fikirleri gayri Müslim mebuslardan pek farklı değildir.

Gayri Müslim mebuslar içinde en makul konuşan İzmir Mebusu Pavli Karolidi'dir. Karolidi, Devlet-i Âliye'yi gerek İslâmiyet'ten evvel gerekse daha sonra insanlığa pek çok hizmetlerde bulunan Türk unsurun kurduğunu ama Devlet-i Âliye'nin bütün unsurların katkılarıyla yükseldiğini, Osmanlı Devleti'ni teşkil eden unsurların Avusturya'da ki unsurlar gibi gevşek bağlarla birbirine bağlı olmadığını, bütün unsurların Osmanlı'nın terakkisi için çalıştığını, Osmanlı Devleti'nin ruhunun İslâmiyet olduğunu ama bu durumun Türkler ile kardeş olmaları için bir engel yaratmadığını, halis bir Rum ve Hristiyan olarak İslâm'ın ulvî hakikâtlerini anladığını, muhtelif unsurların ortaya koyduğu medenî eserlerin Türkler sayesinde korunduğunu anlatmış ve “*eğer Devlet-i Âliye olmasa idi bütün unsurlar onu yaratmasını Allah'tan dilerdi*” demiştir.

Tartışmaların çok uzaması üzerine müzakere kâfi görülerek madde oylamaya sunulmuş ve 159 mebusun katıldığı oylama neticesinde madde 90 oyla kabul edilmiştir²⁹⁵. Gayri Müslim mebusların tamamı madde aleyhinde oy kullanmıştır. Bazı bağımsız ve Ahrarcı mebuslar da gayri Müslimler gibi ret oyu verirken İttihatçı mebuslar birkaç istisna ile oylarını maddenin kabulü için kullanmışlardır²⁹⁶.

²⁹⁵ A.g.e., s. 437-468.

²⁹⁶ Özçelik, a.g.e., s. 300.

Lâyihanın 5. maddesi, cemiyet âzâlarının 20 yaşından küçük olmamasını, cinayet suçuyla mahkûm ve medenî haklardan mahrum bulunmamasını hükme bağlamaktadır²⁹⁷. Meclis'te bulunan Dâhiliye Nazırı Ferit Paşa madde hakkında konuşmak istediğini bildirir ve söz alarak hükümetin bütün cemiyet âzâlarının 5. maddede sıralanan evsafı haiz olup olmadıklarını araştıramayacağını dolayısıyla maddenin süs mesabesinde olduğunu ifâde eder. Aydın Mebusu Sıtkı Bey fikhî hükümlere dayanarak cemiyete üye olma yaşının 16'ya indirilmesini istemiş ama Adana Mebusu Ali Münif Bey reşit olmayan bir şahısın cemiyetlere üye olması caiz değildir diyerek bu isteğe karşı çıkmıştır. Neticede madde yapılan 2. görüşmede de aynen kabul edilmiştir²⁹⁸.

6. madde gizli cemiyetlerin yasaklanması ile ilgilidir²⁹⁹. Buna göre gizli cemiyetler kesinlikle memnudur. Bir cemiyet kurulu kurulmaz merkezi İstanbul'da ise Dâhiliye Nezareti'ne, taşrada ise kurulduğu yerin en büyük mülkî memuruna bildirilmek zorundadır. Maddenin Meclis'te görüşülmesi esnasında cemiyet kurucularının yaşları tartışma konusu olmuş ve Menteşe Mebusu Halil Bey'in cemiyet kurucularının asgarî 25 yaşında olmasına dair verdiği teklif kabul edilmiştir. Encümenin maddeyi hiç değiştirmeden 2. müzakereye göndermesine rağmen madde ilk hâliyle kabul edilmiştir³⁰⁰.

“Her cemiyetin merkezinde 2 kişiden aşağı olmamak üzere bir heyeti idaresi ve eğer şubası var ise onların da merkeze merbut keza birer heyeti idaresi

²⁹⁷ Maddenin aslı: “Cemiyetler azasının 20 yaşından dîn olmaması ve cinayetle mahkûm veya hukuku medeniyeden mahrum bulunmaması şarttır”, **MMZC**, C. 5, s. 27.

²⁹⁸ **A.g.e.**, s. 27-28, 497.

²⁹⁹ Maddenin aslı. “Hafî cemiyetler teşkili kafiye memnudur. Binaenaleyh bir cemiyet tesis edilir edilmez eğer merkezi idaresi Dersaadet'te ise Dahiliye Nezaretine ve taşrada ise mahallinin en büyük mülkiye âmirine cemiyetin unvan ve maksadını ve merkezi idaresini ve umurî ile mükellef olacakların isim ve sıfat ve mahallî ikametlerini mübeyyin cemiyetin müessisleri tarafından mahtum ve mümza bir beyanname imza olunacak ve buna mukabil bir ilmühaber verilecektir. İşbu beyannameye cemiyetin nizamnamei esasisinden 2 nüshası cemiyetin mührü resmisiyle musaddak olarak raptedilecektir.

İlmühaber ahzinden sonra keyfiyet müessisleri tarafından ilan olunacaktır. Cemiyetler gerek nizamnamei esas ve gerek heyeti idare ve mahallî ikametlerince icra edildikleri tadilat ve tebeddülâtı derhal hükümete bildirmeye mecburdurlar.

İşbu tadilat ve tebeddülâtın şahsı sâlise karşı hükmü ancak hükümete ihbar gününden muteber olur. İşbu tadilat ve tebeddülât bir defteri mahsusla kaydolunacak ve defteri mezkûr ciheti adliye ve mülkiyede her ne zaman talep edilirse ibraz kılınacaktır.”, **a.g.e.**, s. 28.

³⁰⁰ **A.g.e.**, s. 28-33, 497-498.

bulunmak ve bu heyetlerce evvela cemiyet azasının hüviyetlerini ve tarihi duhûllerini, saniyen heyeti idarenin mukarrerat ve muhaberat ve tebligatını, sâlisen cemiyete ait varidat ve masarîfin müfredat veçhile nev' ve miktarını mübeyyin birer defter tutulmak ve ciheti adliye ve mülkiyeden her ne zaman talep edilirse ibraz edilmek şarttır.” suretindeki 7. madde cemiyetlerin idaresini kanunî bir çerçevede tanımlamaktadır. Madde her iki görüşmede de kabul edilmiştir³⁰¹.

8. madde cemiyetlerin gelirlerini düzenlemektedir³⁰². Madde cemiyetlerin alabileceği yardım miktarını senelik 24 altınla tahdit etmektedir. İpek Mebusu Hafız İbrahim Efendi, bu tahdide karşı çıkmış ve kanunen kurulmuş cemiyetlerin manevî şahıs (tüzel kişilik) kimlik kazanmaları dolayısıyla gayrimenkul sahibi olmalarını talep etmiştir. Aydın Mebusu İsmail Sıtkı Efendi de insanların kendi mallarını istedikleri gibi tasarruf etmekte hür olduklarını ve âzâsı buldukları bir cemiyete istedikleri kadar bağıшта bulunabileceklerini söylemiştir. Yolsuzlukların ortaya çıkabileceği endişesiyle yardım miktarını çok bulan mebuslar da olmuştur. Teklifler hakkındaki açıklamaları, müzakereler esnasında Meclis'te bulunan Sadrazam Hilmi Paşa yapmıştır ve madde aynen kabul edilmiştir³⁰³. Encümen maddenin son kısmına *“Cemiyetlerin, bunlardan maada emvali menkuleyi tasarrufları memnudur.”* fıkrasını eklemiş ve madde bu haliyle 2. görüşmede kabul edilmiştir³⁰⁴.

³⁰¹ **A.g.e.**, s. 33, 498-499.

³⁰² Maddenin aslı: “Altıncı madde mucibince beyanname ita etmiş olan her cemiyet 9 uncu maddede gösterildiği üzere, bilvasıta müddei ve müddeialeyh sıfatıyla mehakimde hazır bulunmak ve ledelicap devletçe vukubulacak ianattan ma'da evvela azasının senevi 24 altını tecavüz etmemek üzere itâ edeceği hissası nakdiyeyi, saniyen cemiyetin idaresine ve azasının içtimana mahsus olan mahallî, sâlisen maksat ittihaz ettiği hususun icrası için elzem emvali gayri menkuleyi nizamı mahsusuna tevfikân tasarruf ve idare etmek selâhiyetini haiz olabilir.”, **a.g.e.**, s. 33.

³⁰³ **A.g.e.**, s. 499

³⁰⁴ **A.g.e.**, s. 499.

9., 10., 11., ve 12. maddeler ilk müzakerede tartışmasız kabul edilmiştir³⁰⁵. İkinci müzakerede 12. madde hariç diğerleri yine tartışmasız uygun görülmüş fakat beyânnâme ile hükümete bildirilmemiş cemiyetlere tatbik edilecek cezaları düzenleyen 12. maddeye Dahiliye Nezareti Müsteşarı Adil Bey itiraz ederek hükümetin 2. maddedeki hükümlere uymayan bir cemiyeti mahkeme kararını beklemezsizin kapatabilmesini istemiş ama mebuslar maddeyi mevcut hâliyle kabul etmişlerdir³⁰⁶.

Kanuna uymayan cemiyetlere verilecek cezaları tayin eden “2 nci ve 6 ncı maddeleri ihbar ve ilâna müteallik olmayan ahkâmı sairesiyle 4 üncü, 5 inci, 7 nci, 9 uncu maddeler ahkâmına mugayir harekette bulunanlardan 2 altından 10 altına kadar ve tekerrürü halinde 2 misli cezayı nakdi alınır. 12 nci madde mucibince feshine hüküm lâhik olan bir cemiyeti işbu kanuna muhalif olarak ipka veya yeniden tesis ve idare edenler 10 altından 50 altına kadar cezayı nakdi ve 2 aydan 1 seneye kadar haps ile mücazat edilir. Hükmen feshedilmiş olan bir cemiyet azasına mahallî içtima olmak üzere kendi yerlerini istimal ettirenler hakkında aynı ceza tertip olunur.” suretindeki 13. maddeye, Çorum Mebusu Ali Osman ve Kastamonu Mebusu İsmail Mahir Efendiler cezaların az olması gerekçesiyle itiraz ederken Manastır Mebusu Trayan Nali Efendi ise cezaların çok olduğunu söylemiştir. Madde yapılan iki görüşmede de aynen kabul edilmiştir³⁰⁷.

³⁰⁵ “Dokuzuncu Madde: Cemiyete ait mesalih için cemiyetler namına memurin ve muhakeme ve mecalisi resmiyeye vukubulacak müracaat ve mutalebat kâtibi umumî veya müdürlerinin imza ve mührü zaitleri altında pullu istidanamelerden gayri vesaitle cereyan edemeyecektir. Cemiyet namına itayı muamele edecek bu misullu kimselerin hüviyetleri cemiyetin nizamnamei esasisinde tasrih olunacaktır.

Onuncu Madde: Cemiyetlerin âzası her ne zaman isterse, nizamnamei esasilerinde aksi meşrut olsa bile, yalnız zamanı tevsiyesi hulul eden ve sâli hale ait bulunan hissei nakdiyeyi ifa ettikten sonra cemiyetten ayrılabilirler.

On Birinci Madde: Cemiyetlerin içtimagâhlarında her nevi eslihai nâriye ve cârihanın ithal ve hıfzı memnudur. Yalnız saydü şikâra ve meç talimine mahsus olacak kulüplerde zabitanın malumatı tahtında olarak icap eden eslihadan lüzumu kadar bulundurulabilir.

On İkinci Madde: İkinci ve 6 ncı maddelere tevfikân beyanname itasıyla hükümete ihbar ve ilan edilmemiş olan cemiyetler gerek alakadar olanların müracaatı ve gerek müddeiumumiliğin re’sen veya ihbara müsteniden vaki olacak talebi üzerine mahkeme kararıyla feshedildikten sonra müesseseleriyle heyeti idaresi ve mahallî içtimain sahip ve müsteciri 5 altından 25 altına kadar cezayı nakdî ile mücazat olunacağı gibi, işbu cemiyetler 3 üncü maddede muharrer ve ceza kanununda musarrah olan maksadı muzirre ve memnuadan biri için teşkil edilmiş olduğu surette kanunu mezkûre tevfikân terettüp edecek ceza başkaca hük-molunur.”, **a.g.e.**, s. 88.

³⁰⁶ **A.g.e.**, s. 501-504, 559.

³⁰⁷ **A.g.e.**, s. 88, 561.

“Azasının rıza ve ihtiyarlarıyla veya nizamnamei dâhilisi mucibince veyahut mahkeme kararıyla münfesi olan cemiyete ait emval hakkında o cemiyetin nizamnamei esasisinde bir hüküm olduğu halde ona ve olmadığı takdirde cemiyetin heyeti umumiyesi tarafından verilecek karara tevfikana muamele olunur.” şeklindeki 14. madde herhangi bir sebeple kapatılan bir cemiyete ait malların durumunu belirlemektedir. İlk görüşmede aynen kabul edilen maddeye, Encümen “Feshedilen cemiyet 3. maddede mezkûr makasudı muzırna ve memnuadan biri için teşkil edilmiş cemiyetlerden ise, emvali hükümetçe ahz ve zaptolunur” ibaresini eklemiş ve madde bu son hâliyle de Meclis’in onayını almıştır³⁰⁸.

15. madde kulüplerin de cemiyet gibi kabul edilmeleri hükmünü getirmektedir: “Kulüpler dahi işbu fasılda münderiç cemiyetler kabilindendir.” Yorgo Boşo Efendi, Fransızca bir kelime olan kulübün zaten siyasî cemiyet anlamına geldiği iddiasıyla maddenin lüzumsuz olduğunu söylemiş fakat Fransızca’da “kulüp politik”ın siyasî cemiyet mânâsına geldiğini belirten İstanbul Mebusu Kirkor Zehrap Efendi ona itiraz etmiştir. Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey ise maddeyi hazırlayan Encümen’in kulüplere de manevî şahsiyet vermek suretiyle liberal bir harekette bulunduğunu ifâde etmiştir. Madde birinci ve ikinci görüşmede de aynen kabul edilmiştir³⁰⁹.

Mevcut olan cemiyetlerin kanunun kabulünden sonraki statüleriyle ilgili olan 16. madde şöyledir:

“Elyevm mevcut olan cemiyetler işbu kanunun ilanı tarihinden itibaren bir ay zarfında 2 nci ve 6 ncı maddeler mucibince beyanname itâ ve ilân şartını ifaya ve mevaddı saire ahkamına tevfigi muameleye mecburdurlar.”

Kanunun kabulünden önce kurulmuş olan cemiyetler 1 ay zarfında 2.ve 6. maddeler mucibince beyânnâme vermek ve durumlarını diğer maddelerde yer alan ahkâma uydurmak zorundadırlar. Yorgo Boşo ve Kozan Mebusu Hamparsum

³⁰⁸ A.g.e., s. 88-91, 562.

³⁰⁹ A.g.e., s. 91-92, 562.

Muradyan Efendiler 1 aylık sürenin az olduğu fikrindedirler. Söz konusu sürenin 2 aya çıkarılması teklifi kabul edilmiş ve teklif doğrultusunda düzeltilen madde ikinci görüşmede Meclis'in tasvibinden geçmiştir³¹⁰.

3. Cemiyetler Kanun Lâyihasının İkinci Faslına Ait Maddelerin Müzakeresi

Lâyihanın 2. kısmı 17.- 21. maddeleri kapsamaktadır. “*Bir cemiyetin menafii umumiyeye hadim addolunması Şûrayı Devlet kararıyla Devletçe tasdik olunmasına mütevakkıftır.*” şeklindeki 17. madde bir cemiyetin genel menfaatlara hizmet edip etmediğinin Şûrayı Devlet'in kararı ve devlet tasdiğiyle olabileceğini va'z etmektedir. Madde çeşitli itirazlara rağmen aynen kabul edilmiştir³¹¹.

Encümen'in, hükümetin ayrı ayrı kaleme aldığı 17. ve 18. maddeleri aslında birleştirmiş olduğu fakat yanlışlıkla hükümetin hazırladığı gibi 2 ayrı madde hâlinde müzakerelere sunduğu gerekçesiyle, cemiyetlerin gelirleri ile alâkalı olan 18. madde³¹² ikinci müzakereler esnasında 17. maddenin sonuna eklenmiştir. Madde üzerindeki tartışmalar uzun sürmüş ama herhangi bir değişiklik yapılmadan madde aynen kabul edilmiştir³¹³.

19. madde (17. ve 18. maddelerin birleştirilmesinden sonra 18. madde) mucibince üyelerinin büyük çoğunluğu veya idare heyeti yabancı olan ve idare merkezi yurtdışında bulunan cemiyetler, hükümet kararı ve Padişah iradesi ile kapatılacaktır³¹⁴. Maddenin okunması ile birlikte Meclis'ten “*aynen kabul*” sesleri

³¹⁰ A.g.e., s. 92-93, 562.

³¹¹ A.g.e., s. 93.

³¹² Maddenin aslı: “İşbu cemiyetler nizamnamei esasilerinin mâni olmadığı kâffe muamelatı hukukiyeyi ifa edebilirler. Bir cemiyetin mâlik olacağı esham ve tahvilattan hâmiline ait olanların behemahal cemiyet namına kayıt ve tahvili lâzımdır. Vasiyet ve hibe edilen emvali hükümetin ruhsatı mahsusası olmaksızın cemiyet kabul edemez. Vasiyet ve hibe edilen mal gayri menkul olduğu cemiyetin vazifesini ifa hususunda lüzumu olmadığı takdirde, işbu mal satılır. Ne müddet zarfında satılmak lâzım geleceği kabulü hakkındaki kararda tasrih olunur. Satılan mülkün bedeli cemiyetin sandığına teslim edilir.”, a.g.e., s. 93.

³¹³ A.g.e., s. 93-95, 196-205, 562.

³¹⁴ Maddenin aslı: “Âzasından kısmı azamı ecnebi veyahut heyeti idaresi tebeai ecnebiyeden veya merkezi idaresi memaliki ecnebiyede olup da esham ve eşya ticaretgâhilerinin muamelatı carisini ihlal ve devletin emniyeti dahiliye ve hariciyesini tehdit edecek surette muamelatta bulunan cemiyetler Meclisi Vükelâ kararı ve iradei Padişahi ile ilga olunur. Bu veçhile ilga edilen cemiyetin müessisleri

yükselmiş fakat itiraz eden Tokat Mebusu İsmail Paşa, Babîâli'nin daha önce âzâsının büyük çoğunluğu Fransız vatandaşı olan bir cemiyeti kapadığından bahisle kapitülasyonlara dikkat çekmiş ve maddenin kabulü durumunda uluslararası meselelerin çıkabileceğini söylemiştir. Bu uyarıya ve muhtelif itirazlara rağmen madde Meclis'in onayından geçmiştir³¹⁵.

Zabıtaya cemiyetleri teftiş hakkını veren 20. ve kanunun icrasına Dâhiliye ve Adliye Nezaretlerini memurdur hükmünü havi 21. maddeler itirazsız kabul edilmiştir³¹⁶. Meclis-i Mebusan'da kabul edilen lâyiha Meclis-i Âyan'dan da geçerek 3 Ağustos 1325 (16 Ağustos 1909) tarihinde irade-i seniye ile yasalaşmıştır³¹⁷.

---

ve müdürleri ve heyeti idaresi işbu cemiyeti ipka veyahut ilga kararından sonra hilafı kanun olarak tekrar teşkil edildikleri takdirde 12 nci maddede münderiç cezalar hükmolunur.”, **a.g.e.**, s. 205.

³¹⁵ **A.g.e.**, s. 205-206, 562-565; **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 6, Ankara Tarihsiz, s. 230.

³¹⁶ Yirminci Madde: “Cemiyetler ve kulüpler üzerinde zabıtanın hakkı teftişi vardır. Bunların içtimagâhları memurini zabıtaya her zaman küşade bulunacaktır. Şu kadar ki içtimagâhları zabıta memurları lüzumu hakikiye müsteniden girdiklerini ledelhace ispat için Dersaadet'te Zaptiye Nazırı ve vilâyatta mahallin en bü yük mülkiye memuru veya vekilleri tarafından o mahalle duhul hakkında emir veya icazeti mutazammın olarak verilmiş bir varakai resmiye ibrazına mecburdur.”

Yirmibirinci Madde: “İşbu kanunun icrasına Dahiliye ve Adliye Nezaretleri memurdur.”, **a.g.e.**, s. 206.

³¹⁷ Özçelik, **a.g.e.**, s. 317, Olgun, **a.g.t.**, s. 387; Heyet-i Âyan Kararnâmesi ve Kanunun tam metni için bakınız: **Takvim-i Vekâyi**, 10 Ağustos 1325, nu: 310, s. 11-13.

NETİCE

Meşrutiyet'in 1908 Temmuzunda ikinci defa ilânı, Türk modernleşme tarihinde mühim bir dönüm noktasını temsil etmektedir. Siyasî parti ve cemiyetlerin kurulmasıyla birlikte siyasî ve toplumsal muhalefetin doğuşu; modern anlamıyla kitlenin ortaya çıkışı; siyasî, içtimaî, iktisadî, kültürel taleplerin ifâde aracı olarak basının daha önce hiç görülmediği ölçüde gelişerek muhtelif amaçlar doğrultusunda etkin kullanılması gibi yeni parametreler II. Meşrutiyet döneminin özgünlüğünü işaretlemektedir. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın, 1909 Ağustosunda sona eren 1. devreye ait ilk içtimaî senesindeki yoğun yasama faaliyeti de göstermektedir ki söz konusu özgünlüğün ve inşâ edilecek yeni düzenin hukukî bir çerçeveye yerleştirilmesi dönemin en büyük meselelerinden birisini oluşturmaktadır. Meclis, Meşrutî Islahat Dönemi şeklinde tavsif edilen bu dönemde toplam 73 kanun tasarısı müzakere etmiştir. 1909 Kanun-i Esasî Tadilatı, İçtimaat-ı Umumiye Kanunu ve Cemiyetler Kanunu, demokratik düzenin tesisi açısından taşıdıkları öneme binaen bu 73 Kanun tasarısı içinden seçilerek bu tez çalışmasında incelenmeye çalışılmıştır.

1876 Kanun-i Esasîsi gerçek anlamda bir Meşrutî düzen va'z etmekten uzaktı. Padişaha tanınan yetkiler Meşrutiyet'in süresiz askıya alınmasına kadar uzanıyordu. Milletten temsilcilerinden oluşan Meclis-i Mebusan'ın, esas vazifesi olan yasama konusunda bile hareket sahası çok dardı. 1876 Kanun-i Esasîsi'nin meşrutî düzen açısından taşıdığı eksikler ve kusurlar kısmen Meşrutiyet'in ilânından önce Jön Türkler tarafından dile getirilmiş fakat bilhassa meşrutî düzenin tesisinden sonra artık bu yeni düzenin mühim ve değişmez birer unsuru olan basında ve siyasî partilerin programlarında ciddi bir tenkit konusu olmuştur. Meşrutiyet'in, 1876 tecrübesinde olduğu gibi bir akıbeta uğramaması için Meclis-i Mebusan, Kanun-i Esasî'nin tadilini gündemine almış ve Kanun-i Esasî'yi Meşrutiyet'in ihtiyaçlarını karşılayacak bir hüviyete kavuşturmak için yoğun bir mesai sarf etmiştir. Burada altı çizilmesi gereken nokta, kendisini kurucu meclis (meclis-i müessisan) olarak görmeyen Meclis-i Mebusan'ın anayasal sorunları yeni bir Kanun-i Esasî hazırlamak suretiyle değil 1876 Kanun-i Esasîsi üzerinde değişiklik yapmak yoluyla aşmaya çalıştığıdır. Meclis-i Mebusan'da Kanun-i Esasî'nin tadilatına dair cereyan eden müzakereler sona erdikten sonra değişiklik teklifi Meclis-i Âyan'a havale edilmiştir.

Meclis-i Âyan, toplantı senesinin sonu olması sebebiyle değişiklik teklifinde sadece meşrutiyet ve hâkimiyet-i milliye açısından hayatî derecede önemli olan maddeleri kabul ederek diğer maddelerin görüşülmesini bir sonraki toplantı yılına bırakmış³¹⁸ ve neticede her iki meclis tarafından da kabul edilen 24 maddelik değişiklik resmîyet kazanmıştır. Söz konusu değişikliklerle birlikte Meclis'in Padişah ve kabine karşısındaki durumu güçlendirilerek yasama, yürütme ve yargı arasında denge kurulmaya çalışılmıştır. Padişah'a ait yetkilerde kısıtlamaya gidilmesi, Meclis'in yetki alanının genişletilmesi, ihdas edilen güvenoyu müessesesiyle yürütmenin Meclis'e karşı mesûl kılınması, kişi hak ve hürriyetlerinin anayasal güvence altına alınması gibi hususlar 1909 Kanun-i Esasî tadilatının ana çatısını oluşturmuştur.

Kanun-i Esasî Encümeni Mazbatasında da ifade edildiği gibi anayasa tadilatının altında yatan ana saik hâkimiyet-i milliyeyi tesis etmektir. Bu itibarla Padişahın yetkilerinin ciddi oranda törpülenmesi oldukça manidardır. Öncelikle Padişaha Meclis-i Umumî önünde Kanun-i Esasî'ye riayet edeceğine ve vatan ve millete sadık kalacağına dair getirilen yemin etme zarureti, Meclisi ve Mecliste tecelli eden hâkimiyet-i milliyeyi teorik planda Padişahın üzerine çıkarmıştır (Kanun-i Esasî Muaddel 3. Madde). İkinci olarak Padişahın Heyet-i Vükelâ ve Meclis-i Mebusan üzerindeki nüfuzu büyük ölçüde kırılmıştır. Bütün kabineyi atama yetkisi elinden alınan Padişah, sadece Sadrazamı atayacak ve kabine Sadrazam tarafından teşkil olunacaktır. Padişah'ın Meclis'i fesh etmesi zorlaştırılmış ve bilhassa 1878'deki gibi bir uygulamayla Meclis'i süresiz tatil etmesinin önüne geçilmiştir (7. Madde).

Vükelâ'nın Meclis-i Mebusan'a karşı mesuliyeti anayasal bir ilke olarak benimsenmiş ve güvenoyu müessesesi kabul edilmiştir. Buna göre Heyet-i Vükelâ hem toplu olarak hükümetin genel siyasetinden hem de tek tek kendi nezaretleri dairesindeki icraattan Meclis-i Mebusan'a karşı mesûldür (30. Madde). Meclis-i Mebusan'ın hakkında güvensizlik oyu verdiği bir nazırın nazırlığı düşmekte; güvensizlik oyunun Sadrazam için verilmesi durumunda ise bütün kabine düşmektedir (38. Madde). Yasama ve yürütme, yani Meclis ve hükümet arasındaki ihtilaflarda Meclis kararı nazarî olarak üstün bir hâle getirilmektedir (35. madde).

³¹⁸ Fakat bu maddeler üzerine daha sonra herhangi bir görüşme yapılmamıştır.

Padişahın daveti ile açılmasına son verilen-i Meclis-i Umumî'nin çalışma süresi 4 aydan 6 aya çıkarılmıştır (43. Madde). Hâkimiyet-i milliyenin tesisi bağlamında mühim bir yenilik olarak mebuslara kanun teklif etme hakkı tanınmıştır (53. Madde). Meclis-i Mebusan riyasetinin seçimle yoluyla belirlenmesi usûlü de Padişahın Meclis üzerindeki nüfuzunu kıran hususlardan biri olmuştur (77. Madde). Bütçe'nin Meclis'in denetiminden geçtikten sonra yine Meclis tarafından kabul edilecek olması, hükümetin Meclis'e karşı sorumluluğu ilkesini pekiştirmiştir (80. Madde).

Kişi hak ve hürriyetleri bağlamında ise 1909 Kanun-i Esasî tadilatının en mühim adımı, 1876 metninin meşhur 119. maddesini kaldırarak istediği kişiyi sürgüne gönderme yetkisini Padişahın elinden almak olmuştur. Şahsî hürriyet, anayasal haklar içinde tanımlanarak güvence altına alınmış ve kanun dışı tutuklama ve cezalar men edilmiştir (10. Madde). Postahanedeki evraklar ve mektuplar mahkeme kararı olmaksızın açılmayacaktır (119. Madde). Kanun dairesinde serbest bırakılan matbuatın, basımdan önce teftişe tabi tutulamayacağı hükme bağlanmış ve demokrasilerin vazgeçilmez unsuru olan düşünce hürriyeti nazarî olarak hayata geçirilmiştir (12. Madde). Yine demokrasilerin olmazsa olmazlarından olan toplantı hakkı (hakk-ı içtima) ve gizli ve ayrılıkçı olmamak kaydıyla cemiyet teşkil etme hakkı Osmanlı vatandaşlarına verilmiştir (120. madde).

Tebaâdan vatandaşlığa geçişin önemli bir merhalesi olarak görülen II. Meşrutiyet, siyasî ve sivil toplumun oluşumunda hızlı bir süreci başlatmıştır. Meşrutiyet'in ilânı ile birlikte toplu gösteriler, mitingler, boykotlar ve muhtelif amaçlarla teşkil edilen cemiyetler Osmanlı dünyasındaki yerini almıştır. Halk, ordu ve memurlar çok hızlı bir şekilde oldukça sert bir siyasetin parçası hâline gelmiştir. 31 Mart Vakâsı'nın da etkisiyle Cemiyetler ve İçtimaat-ı Umumiye Kanunları bu hızlı ve sert siyasileşme sürecini kontrol altına alma isteğinin ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

Siyasî partilerin de birer cemiyet kabul edildiği ve dolayısıyla ayrı bir siyasî partiler kanuna değil doğrudan doğruya Cemiyetler Kanunu'na tâbi olduğu II. Meşrutiyet döneminde, Cemiyetler Kanunu'nun haiz olduğu önem büyüktür. Söz

konusu kanunla cemiyetler hükümetin denetimi altına alınmış, cemiyet kurabilmek bazı şartlara bağlanmış ve gizli ve milliyet esasına müstenit cemiyetler yasaklanmıştır. Aynı şekilde İçtimaat-ı Umumiye Kanunu da devlete toplantıları denetleme imkânını vermiş, toplantı tertiplemenin şartlarını tayin etmiş ve meclis ve saraya 3 kilometreden daha yakın mesafelerde toplantı yapmayı yasaklamıştır.

Son söz olarak demokrasi ve hâkimiyet-i milliye fikrinin, parlâmentonun, seçimlerin, siyasî partilerin ve çok partili sistemin, sivil toplum olgusunun, sendikaların, grevlerin, boykotların, mitinglerin hayatımıza Cumhuriyet'in laboratuvarı olarak tavsif edilen II. Meşrutiyet döneminde girdiğini ve bu zengin birikimin tarihî bir miras olarak Türkiye Cumhuriyeti'ne intikâl ettiğini söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

A. KİTAP VE MAKALELER

ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ, **Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)**, Haz. Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal, (Türk Tarih Kurumu), Ankara 1996.

ABDÜLMECİD FEHMİ, **Manastır'ın Unutulmaz Günleri**, Yay. Haz. Ayşe Şen, Ali Birinci, (Akademi Kitabevi), İstanbul 1993.

AHMAD, Feroz, **İttihat ve Terakki**, Çev. Nuran Yavuz, (Kaynak Yayınları), İkinci Baskı, İstanbul 1986.

AHMET MİTHAT EFENDİ, **Üss-i İnkılâp Kırım Muharebesinden II. Abdülhamid Han'ın Cülûsuna Kadar**, Haz. Tahir Galip Seratlı, C.I, (Selis Kitaplar), 1. Baskı, İstanbul 2004.

AKÇURA, Yusuf, **Üç Tarzı Siyaset**, (Türk Tarih Kurumu Yayınları), Dördüncü Baskı, Ankara 1998.

AKŞİN, Sina, **31 Mart Olayı**, (AÜ SBF Yayınları), Ankara 1970.

AKŞİN, Sina, "İttihat ve Terakki", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, (İletişim Yayınları), C. 5, İstanbul 1985, s. 1422-1435.

AKŞİN, Sina, "Jön Türkler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, (İletişim Yayınları), C. 3, İstanbul 1985, s. 832-843.

AKŞİN, Sina, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, (İmge Kitabevi), 3.Baskı, Ankara 2001.

AKYILDIZ, Ali, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, (İletişim Yayınları), İstanbul 2004.

ALİ CEVAT BEY'İN FEZLEKESİ, **İkinci Meşrutiyet'in İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi**, Haz. Faik Reşit Unat, (Türk Tarih Kurumu), Üçüncü Baskı, Ankara 1991.

ALKAN, Ahmet Turan, **İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset**, (Ufuk Kitapları), İkinci Baskı, İstanbul 2001.

ALTINAY, Ahmet Refik; **Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı**, (Kültür Bakanlığı Yayınları), İkinci Baskı, Ankara 2000.

ARAI, Masami, **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, (İletişim Yayınları), İstanbul 2003.

ARMAĞAN, Servet, "Memleketimizde İlk Parlamento Seçimleri", **Armağan Kanun-u Esasî'nin 100. Yılı**, (A.Ü. S.B.F. Yayınları), Ankara 1987, s. 147-168.

AYDIN, Suavi, **Modernleşme ve Milliyetçilik**, (Gündoğan Yayınları), 2. Basım, İstanbul 2000.

AYDIN, Suavi, "İki İttihat-Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, C. 1, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, (İletişim Yayınları) Beşinci Baskı, İstanbul 2003, s. 117-128.

BABACAN, Hasan, **Mehmed Talât Paşa 1874-1921**, (Türk Tarih Kurumu Yayınları), Ankara 2005.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi, C. I, Kısım I**, (Türk Tarih Kurumu Yayınları), Dördüncü Baskı, Ankara 1991.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi, C. I, Kısım II**, (Türk Tarih Kurumu Yayınları), Dördüncü Baskı, Ankara 1991.

- BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. II, Kısım IV, (Türk Tarih Kurumu Yayınları), Üçüncü Baskı, Ankara 1991.
- BERKES, Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, (Doğu Batı Yayınları), İstanbul 1978.
- BERKES, Niyazi, **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, (Kaynak Yayınları), İkinci Basım, İstanbul 2002.
- BİRİNCİ, Ali, **Hürriyet ve İtilâf Fırkası**, (Dergah Yayınları), Birinci Baskı, İstanbul 1990.
- BOLAY, S. Hayri, **Felsefi Doktrinler Sözlüğü**, (Akçağ Yayınları), Beşinci Baskı, Ankara 1990.
- BOZKURT, Gülnihâl, **Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi**, (Türk Tarih Kurumu Yayınları), Ankara 1996.
- CEMALETTİN EFENDİ, **Siyasi Hatıralarım**, (Nehir Yayınları), İkinci Baskı, İstanbul 2005.
- CENGİZ, Halil Erdoğan, **Enver Paşa’nın Anıları (1881-1908)**, (İletişim Yayınları), İstanbul 1991.
- CEVDET PAŞA, **Tezâkir 40-Tetimme**, Yayınlayan: Cavid Baysun, (TTK Basımevi), Üçüncü Baskı, Ankara 1991.
- ÇAVDAR, Tevfik, **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1839-1950**, (İmge Kitabevi), 2. Baskı, Ankara 1999.
- ÇOLAK, Filiz, “II. Meşrutiyet’in Bayram İlan Edilmesi Osmanlı Başkentinde Hürriyet Bayramı Kutlamaları”, **Toplumsal Tarih**, S. 151, Temmuz 2006, s. 62-69.
- DANIŞMEND, İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. IV, (Türkiye Yayınevi), İstanbul 1972.
- DAVİSON, Roderic H., **Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform**, Çev. Osman Akınhay, (Agora Kitaplığı), 2005.
- DEMİR, Fevzi, “II. Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı’nda Müslüman Unsurlarının Temsiline İlişkin Sorunlar”, **XIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 4-8 Ekim 1999 Kongreye Sunulan Bildiriler**, III. C, III. Kısım, (Türk Tarih Kurumu Yayınları-Ayrı Basım), Ankara 2002.
- Derviş Vahdetî, **Volkan Gazetesi 1908-1909 / Yeni Harflerle Aynen Neşir**, Yay. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, (İz Yayıncılık), İstanbul 1992.
- DURUKAN, Kaan, “Türk Liberalizminin Kökenleri Prens Sabahaddin ve İlm-i İçtima”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce; C. 1, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, (İletişim Yayınları) Beşinci Baskı, İstanbul 2003, s. 143-155.
- EMİROĞLU, Kudret, **Anadolu’da Devrim Günleri II. Meşrutiyet’in İlanı**, (İmge Kitabevi), Ankara 1999.
- ENGELHARDT, **Tanzimat ve Türkiye**, Türkçesi: Ali Reşad, (Kaknüs Yayınları) İstanbul 1999.
- ERSALAN, Cezmi; Kenan OLGUN, **Osmanlı Devleti’nde Meşrutiyet ve Parlamento**, (3F Yayınevi), İstanbul 2006.
- EYİCİL, Ahmet, **Doktor Nazım Bey İttihat ve Terakki Liderlerinden (1872-1926)**, (Gün yayıncılık), Ankara 2004.
- EZHERLİ, İhsan, **Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1998) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877-1920)**, (TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları), Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara 1998.
- FINDLEY, Carter V., **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Bâbîâlî (1789-1922)**, Çev. Latif Boyacı-İzzet Akyol, (İz Yayıncılık), İstanbul 1994.

GENCER, Ali İhsan, “İlk Osmanlı Anayasasında Türkçenin Resmî Dil Olarak Kâbûlü Meselesi”, **Armağan Kanun-u Esasî'nin 100. Yılı**, (A.Ü. S.B.F. Yayınları), Ankara 1987, s.183-189.

GENCER, Mustafa, **Jöntürk Modernizmi ve Alman Ruhı**, (İletişim Yayınları), İstanbul 2003.

GEORGEON, François, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)**, Çev. Alev Er, (Tarih Vakfı Yurt Yayınları), Üçüncü Baskı, Ankara 1999.

GEORGEON, François, **Osmanlı Türk Modernleşmesi (1900-1930)**, Çev. Ali Berktaş, (YKY), İstanbul 2006.

GÖÇMEN, Muammer, **İsviçre’de Jöntürk Basımı ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri**, (Kitabevi), İstanbul 1995.

GÖKALP, Ziya, **Türkçülüğün Esasları**, (İnkılâp Kitabevi), Beşinci Baskı, İstanbul 1997.

GÖKALP, Ziya, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, (Toker Yayınları), Üçüncü Baskı, İstanbul 1997.

GÖZE, Ayferi, **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, (Beta Basım) 4. Baskı, İstanbul 1987.

GÜNEŞ, İhsan, **Türk Parlamento Tarihi**, C. I, (TBMM Vakfı Yayınları), Eskişehir 1995.

GÜNGÖR, Erol, **Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik**, (Ötüken Neşriyat), On Beşinci Basım, İstanbul 2002.

GÜNYOL, Vedat, “Matbuat”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 7, (MEB Yayınları), Eskişehir 2001, s.367-380.

HANİOĞLU, M. Şükrü, “Jön Türk Basımı”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, (İletişim Yayınları), C. 3, İstanbul 1985, s. 844-856.

HANİOĞLU, M. Şükrü, “Osmanlıcılık”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, (İletişim Yayınları), C. 5, İstanbul 1985, s. 1394-1399.

HANİOĞLU, M. Şükrü, “Türkçülük”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, (İletişim Yayınları), C. 5, İstanbul 1985, s. 1389-1393.

HANİOĞLU, M. Şükrü, “Pozitivist Felsefe ve Yanılgılar”, **Zaman Gazetesi**, 11.02.2004.

HEYD, Uriel, **Türk Ulusçuluğunun Temelleri**, Çev. Kadir Günay, (Kültür Bakanlığı Yayınları) Ankara 2002.

IACOVELLA, Angelo, **Gönye ve Hilal İttihad-Terakki ve Masonluk**, Çev. Tülin Altınova, (Tarih Vakfı Yurt Yayınları), İstanbul 1998.

İNALCIK, Halil, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, (Eren Yayıncılık), İkinci Baskı, İstanbul 1996.

İNALCIK, Halil; Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, (Phoenix Yayınevi), Ankara 2006.

KABACALI, Alpay, **Bir İhtilalcinin Serüvenleri/Doğmayan Hürriyet ve Yarıda Kalan İhtilal**, (Engin Yayıncılık), 1995.

KABACALI, Alpay, **Talat Paşa’nın Anıları**, (Türkiye İş Bankası Yayınları), 2004.

KADRİ, Hüseyin Kâzım, **Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım**, Yay. Haz. İsmail Kara, (Dergah Yayınları), İkinci Baskı, İstanbul 2000.

KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, (Ötüken Neşriyat), On Sekizinci Basım, İstanbul 1998.

KANSU, Aykut, **1908 Devrimi**, Çev. Ayda Erbal, (İletişim Yayınları), 3. Baskı, İstanbul 2002.

KANSU, Aykut, "Prens Sabahaddin'in Düşünsel Kaynakları ve Aşırı-Muhafazakâr Düşüncenin İthali", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce; C. 1, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, (İletişim Yayınları) Beşinci Baskı, İstanbul 2003, s. 156-165.

KANSU, Aykut, "20. Yüzyıl Başı Türk Düşünce Hayatında Liberalizm", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce; C. 1, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, (İletişim Yayınları) Beşinci Baskı, İstanbul 2003, s.277-295.

KARA, İsmail, **İslâmcıların Siyasî Görüşleri Hilafet ve Meşrutiyet**, (Dergâh Yayınları), Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul 2001.

KARABEKİR, Kâzım, **İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909**, (Emre Yayınları), İstanbul Tarihsiz.

KARAKAŞ, Mehmet, **Türk Ulusçuluğunun İnşası**, (Vadi Yayınları), Ankara 2000.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C.VII, Islahat Fermanı Devri 1861-1876, (Türk Tarih Kurumu Yayınları), Üçüncü Baskı, Ankara 1983.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C. VIII, (Türk Tarih Kurumu Yayınları), Ankara 2000.

KAYALI, Kurtuluş, "Hürriyet ve İtilaf", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, (İletişim Yayınları), C. 5-6, İstanbul 1985, s. 1436-1444.

KİLİ, Suna; GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref, **Türk Anayasa Metinleri "Senedi İttifaktan Günümüze"** (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları) Ankara 1985.

KİLİ, Suna, "1876 Anayasasının Çağdaşlaşma Sorunları Açısından Değerlendirilmesi", **Armağan Kanun-u Esasî'nin 100. Yılı**, (A.Ü. S.B.F. Yayınları), Ankara 1987, s. 191-211.

KOÇAK, Cemil, "Meşrutiyet'te Heyet-i Âyan ve Heyet-i Mebusan", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, (İletişim Yayınları), C. 4, İstanbul 1985, s. 961-973.

KORLAELÇİ, Murtaza, "Pozitivist Düşüncenin İthali", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce; C. 1, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, (İletişim Yayınları) Beşinci Baskı, İstanbul 2003, s. 214-222.

KÖSOĞLU, Nevzat, **Devlet Eski Türkler'de, İslam'da ve Osmanlı'da**, (Ötüken Neşriyat), İstanbul 1997.

KÖSOĞLU, Nevzat, **Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler**, (Ötüken Neşriyat), Üçüncü Basım, İstanbul 1997.

KUBALI, Hüseyin Nâil, "Kanun-ı Esâsî", **İslam Ansiklopedisi**, C. 6, (MEB Yayınları), Eskişehir 2001, s.168-185.

KURAN, Ahmed Bedevi, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, (Kaynak Yayınları), İkinci Basım, İstanbul 2000.

KUSHNER, David, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, Ter. Zeki Doğan, (Fener Yayınları), İstanbul 1998.

LEWIS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin Kıratlı, (Türk Tarih Kurumu Yayınları), Yedinci Baskı, Ankara 1998.

MAHMUD CELALEDİN PAŞA, **Mir'at-ı Hakikat**, C. I, (Tercüman 1001 Temel Eser), İstanbul 1979.

MARDİN, Şerif, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, Derleyenler: Mümtaz'er Türköne/Tuncay Önder, (İletişim Yayınları)3. Baskı, Ankara 1992.

MARDİN, Şerif, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, (İletişim Yayınları), Sekizinci Baskı, İstanbul 2001.

MARDİN, Şerif, **Türk Modernleşmesi**, Makaleler 4, Derleyenler: Mümtaz'er Türköne/Tuncay Önder, (İletişim Yayınları), Onuncu Baskı, İstanbul 2002.

MARDİN, Şerif, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, Çevirenler: Mümtaz'er Türköne/Fahri Unan/İrfan Erdoğan, (İletişim Yayınları), Üçüncü Baskı, İstanbul 2002.

MARDİN, Şerif, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce; C. 1, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, (İletişim Yayınları) Beşinci Baskı, İstanbul 2003, s. 42-53.

MECLİS-İ MEBUSAN ZABIT CERİDESİ, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 1, (TBMM Basımevi), Ankara 1982.

MECLİS-İ MEBUSAN ZABIT CERİDESİ, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 2, (TBMM Basımevi), Ankara 1982.

MECLİS-İ MEBUSAN ZABIT CERİDESİ, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 3, (TBMM Basımevi), Ankara 1982.

MECLİS-İ MEBUSAN ZABIT CERİDESİ, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 4, (TBMM Basımevi), Ankara, Tarihsiz.

MECLİS-İ MEBUSAN ZABIT CERİDESİ, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 5, (TBMM Basımevi), Ankara Tarihsiz.

MECLİS-İ MEBUSAN ZABIT CERİDESİ, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 6, (TBMM Basımevi), Ankara, Tarihsiz.

MİLAS, Herkül, "Osmanlı'da İlk Anayasayı Hazırlayan Aydın Ve Eylem Adamı: Velestinli Rigas", **Toplumsal Tarih**, S. 151, Temmuz 2006, s. 16-27.

MÎZÂNCI Murad Bey, **Mîzâncı Murad Bey'in II. Meşrutiyet Dönemi Hâtıraları**, Yay. Haz. Celile Ören (Ökten) Argıt, (Marifet Yayınları), İstanbul 1977.

MODERN TÜRKİYE'DE SİYASÎ DÜŞÜNCE, C. 1, **Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, (İletişim Yayınları) Beşinci Baskı, İstanbul 2003.

MODERN TÜRKİYE'DE SİYASÎ DÜŞÜNCE, C. 3, **Modernleşme ve Batıcılık**, (İletişim Yayınları), Üçüncü Baskı, İstanbul 2004.

MODERN TÜRKİYE'DE SİYASÎ DÜŞÜNCE, C. 4, **Milliyetçilik**, (İletişim Yayınları), İkinci Baskı, İstanbul 2003.

MOREAU, Odile, "Fransız Belgelerinin Işığında 1908 Jön Türk Devrimi ve Askerî Reformları", **XII. Türk Tarih Kongresi Ankara 12-16 Eylül 1994 Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. III, (Türk Tarih Kurumu Yayınları-Ayrı Basım), Ankara 1999.

MUMCU, Ahmet, "1876 Anayasasına Gelineye Değin Temel Hak ve Özgürlükler ve İlk Anayasamızın Genel Yapısı", **Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı**, (Siyasi İlimler Türk Derneği) Ankara 1976, s. 31-48.

Nur, Rıza, **Hürriyet ve İtilâf Fırkası Nasıl Doğdu Nasıl Öldü**, (Kitabevi), İstanbul 1996.

OKAY, Orhan, "Batılılaşma Devri Fikir Hayatı Üzerine Bir Deneme", **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, C. I, Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1999.

OLGUN, Kenan, **1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri**, (İstanbul Üniversitesi), Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002.

ORTAYLI, İlber, “I. Meşrutiyet Meclisinde Eyalet İdare Meclislerinin Etkisi”, **Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı**, (Siyasi İlimler Türk Derneği) Ankara 1976, s. 433-448.

ORTAYLI, İlber, “İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili”, **Armağan Kanun-i Esasî'nin 100. Yılı**, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara 1978, s. 169-182.

ORTAYLI, İlber, “Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, (İletişim Yayınları), C. 4, İstanbul 1985, s. 953-960.

ORTAYLI, İlber, “Bir Aydın Grubu: Yeni Osmanlılar”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, (İletişim Yayınları), C. 6, İstanbul 1985, s. 1702-1703.

ORTAYLI, İlber, “Tanzimat Devri ve Sonrası İdarî Teşkilât”, **Osmanlı Devleti Tarihi**, (IRCICA), İstanbul 1999.

ORTAYLI, İlber, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)**, (Türk Tarih Kurumu Yayınları), Ankara 2000.

ORTAYLI, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, (İletişim Yayınları), Sekizinci Baskı, İstanbul 2001.

ORTAYLI, İlber, **Batılılaşma Yolunda**, (Merkez Kitapçılık), Dördüncü Baskı, İstanbul 2007.

ÖGEL, Bahaeddin, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları), Genişletilmiş Dördüncü Baskı, İstanbul 2001.

ÖĞÜN, Süleyman Seyfi, “Türk Milliyetçiliğinde Hakim Millet Kodunun Dönüşümü”, **Türkiye Günlüğü**, S. 75, 2003.

PRENS Sabâhaddîn, **Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Ve İzâh'lar**, Çeviri Yazı: Fahri Unan, (Ayraç Yayınevi), Ankara 1999.

QUATAERT, Donald, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, Çev. Ayşe Berktaş, (İletişim Yayınları), 4. Baskı, İstanbul 2005.

RAMSOUR, Ernest Edmondson, **Genç Türkler ve İttihat ve Terakki**, Çev. Hacasan Yüncü, (Kayıhan Yayınları), İstanbul 2001.

RAMSOUR, E. Edmondson, **Jöntürkler 1908 İhtilalinin Doğuşu**, Çev. Muhsin Önal Mengüşoğlu, (Pınar Yayınları), İstanbul 2004.

SAFA, Peyami, **Türk İnkılâbına Bakışlar**, (Ötüken Neşriyat), Beşinci Basım, İstanbul 1999.

SAİD HALİM PAŞA, **Buhranlarımız**, (Tercüman 1001 Temel Eser), Tarihsiz.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)**, (Türk Tarih Kurumu Yayınları), 2. Baskı, Ankara 1999.

SHAW, Stanford J., Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C. II, Çev. Mehmet Harmancı, (e Yayınları), Üçüncü Baskı, İstanbul 2000.

SHIDARA, Kunihiro, “İttihat ve Terakki mi? Terakki ve İttihat mı?”, **XII. Türk Tarih Kongresi Ankara 12-16 Eylül 1994 Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. III, (Türk Tarih Kurumu Yayınları-Ayrı Basım), Ankara 1999.

SHIDARA, Kunihiro, “Jön Türklerin Memleket Dışındaki Faaliyeti”, **XIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 4-8 Ekim 1999 Kongreye Sunulan Bildiriler**, III. C. I. Kısım, (Türk Tarih Kurumu Yayınları-Ayrı Basım), Ankara 2002.

SOMEL, Selçuk Akşin, “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)”, **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce; C. 1, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, (İletişim Yayınları) Beşinci Baskı, İstanbul 2003, s.88-116.

TANERİ, Aydın, **Türk Devlet Geleneği**, İkinci Baskı, (MEB Yayınları), İstanbul 1993.

TANÖR, Bülent, “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, (İletişim Yayınları), C. I, İstanbul 1985, s. 10-26.

TANÖR, Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, (Yapı Kredi Yayınları), 14. Baskı, İstanbul 2006.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, **19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, (Çağlayan Kitabevi), Onuncu Baskı, İstanbul 2003.

TEVFİK, Ebuzziya, **Yeni Osmanlılar Tarihi**, Haz. Şemsettin Kutlu, 3 C, (Hürriyet Yayınları), 1. Baskı, İstanbul 1973.

TOKGÖZ, Ali İhsan, **Matbuat Hatıralarım**, Yay. Haz. Alpay Kabacalı, (İletişim Yayınları), 1. Baskı, İstanbul 1993.

TOPRAK, Zafer, “1909 Cemiyetler Kanunu”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, (İletişim Yayınları), C. 1, İstanbul 1985, s. 205-208.

TUNAYA, Tarık Zafer, “İkinci Meşrutiyetin Siyasal Hayatımızdaki Yeri”, **Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı**, (Siyasi İlimler Türk Derneği) Ankara 1976, s. 75-131.

TUNAYA, Tarık Zafer, “1876 Kanun-i Esasîsi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, (İletişim Yayınları), C. I, İstanbul 1985, s. 27-39.

TUNAYA, Tarık Z., **Türkiye’de Siyasal Partiler**, C.1, (İletişim Yayınları), Genişletilmiş Baskı, İstanbul 1998.

TUNAYA, Tarık Zafer, **İslâmcılık Akımı**, (İstanbul Bilgi Üniversitesi), İstanbul 2003.

TUNAYA, Tarık Z., **Hürriyetin İlânı İkinci Meşrutiyetin Siyasî Hayatına Bakışlar**, (İstanbul Bilgi Üniversitesi) İstanbul 2004.

TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılaşma Hareketleri**, (İstanbul Bilgi Üniversitesi), 2004.

TURAN, Şerafettin, “II. Meşrutiyet Parlamentosu ve Dış Politika”, **Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı**, (Siyasi İlimler Türk Derneği) Ankara 1976, s. 209-248.

TURHAN, Mümtaz, **Kültür Değişmeleri**, (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları), Üçüncü Basım, İstanbul 1997.

TÜRKDOĞAN, Orhan, **Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri**, (M.Ü. İlahiyat Fak. Vak. Yay.), İkinci Baskı, İstanbul 1998.

TÜRKDOĞAN, Orhan, **Kemalist Sistem (Kültürel Boyutları)**, (Alfa Yayınları), İstanbul 1999.

TÜRKDOĞAN, Orhan, **Osmanlı’dan Günümüze Türk Toplum Yapısı**, (Çamlıca Yayıncılık), İstanbul 2002.

TÜRKDOĞAN, Orhan, **Türk Toplumunda Aydın Sınıfın Anatomisi**, (Timaş Yayınları), İstanbul 2003.

TÜRKÖNE, Mümtaz’er, **Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu**, (Lotus Yayınevi), 3. Baskı, Ankara 2003.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, (Türk Tarih Kurumu Yayınları), Ankara 1984.

ÜÇÖK, Coşkun, “1876 Anayasasının Kaynakları, Özellikle 1851 Prusya Anayasası”, **Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı**, (Siyasi İlimler Türk Derneği) Ankara 1976, s.1-30.

ÜÇOK, Coşkun, Ahmet MUMCU, **Türk Hukuk Tarihi**, Gözden Geçirilmiş 5. Baskı, (Savaş Yayınları), Ankara 1985.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, “Tanzimat’tan Sonra Fikir Hareketleri”, **Tanzimat**, C. II, (MEB Yayınları), İkinci Basım, İstanbul 1999.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, (Ülken Yayınevi), Yedinci Baskı, İstanbul 2001.

ÜSTEL, Füsün, “II. Meşrutiyet ve Vatandaşın İcadı”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce; C. 1, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, (İletişim Yayınları) Beşinci Baskı, İstanbul 2003, s. 166-179.

YAYLA, Yıldızhan, “Osmanlı Devleti’nde Meşrutiyet Kavramı”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, (İletişim Yayınları), C. 4, İstanbul 1985, s. 948-952.

YAZICI, Nevin, **Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti**, (Kültür Bakanlığı Yayınları), Ankara 2002.

YILDIRIM, Nuran, “II. Meşrutiyet’in İlan Günü Dağıtılan Bir Beyanname ve Gazete İlaveleri”, **Toplumsal Tarih**, S. 151, Temmuz 2006, s. 70-71.

ZÜRCHER, Eric J., “Türkiye Cumhuriyet’inde Osmanlı Mirası”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 74, 2003, s.185-199.

B. GAZETELER

Takvim-i Vekayi

Tanin

DİZİN

A

Abdulhamid Zöhravî Efendi · 105
 Abdullah Cevdet · 21
 Abdülaziz · 8
 Abdülaziz Mecdi Efendi · 51
 Abdülhamid I · 2
 Abdülhamid II · 8, 9, 12, 17, 18, 19, 22, 25, 101
 Abdülmehti Efendi · 68, 94
 Abdülvahap Efendi · 68, 93, 95
 Adana · 100, 106
 Adil Bey · 103, 108
 Agop Babikyan Efendi · 75, 83
 Ahmet Arif Efendi · 48, 49
 Ahmet Efendi · 71
 Ahmet Mahir Efendi · 59, 72, 75, 92, 95, 103
 Ahmet Mithat Efendi · 8
 Ahmet Nesimi Bey · 84
 Ahmet Rıza · 21, 22, 44, 67, 71, 84
 Ahmet Şükrü Efendi · 95
 Ahrar Fırkası · 9, 24, 31, 32, 35, 36, 78, 105
 Ali Bey · 85, 95
 Ali Cevat Bey · 25
 Ali Münif Bey · 93, 100, 103, 106
 Ali Osman Efendi · 108
 Ali Paşa · 2, 8
 Ali Sûavî · 8, 20
 Ali Şefkati Bey · 20
 Almanya · 9, 100
 Amasya · 71
 Ankara · 71, 99
 Antalya · 51, 56, 68, 71
 Arap · 105
 Arif Hikmet Bey · 85
 Ârif İsmet Bey · 55, 71, 84
 Aristidi Efendi · 53
 Arnavut(lar) · 101, 104
 Arnavutluk · 23
 Asım Bey · 73, 84
 Asya Hunları · 1
 Avrupa · 8, 22, 25, 65, 71
 Avusturya · 9, 104, 105
 Aydın · 1, 3, 19, 20, 23, 28, 100, 106, 107
 Azmi Efendi · 56, 75, 79

B

Bağdat · 55, 59, 62, 68, 77, 85
 Balkan Savaşları · 29
 Belçika · 9
 Bernard Lewis · 25
 Biga · 55, 71, 84
 Bolu · 68, 93, 95
 Bulgar(lar) · 101
 Bursa · 47, 50, 65

C

Canik · 95
 Carbonari · 7, 21
 Cemal Bey · 47
 Cemalettin Afganî · 28

Ç

Çorum · 108

D

Dagavaryan Efendi · 70
 Dalçef Efendi · 71, 83, 94, 97, 105
 Daniştay · 3
 Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî · 2
 Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âlî · 2
 Dersim · 57, 69, 100, 109
 Divân-ı Hümâyûn · 1

E

Ebuzziya Tevfik · 7, 20, 71
 Edirne · 54, 75, 83, 84, 100
 Edmond Demolins · 22
 Emrullah Efendi · 49
 Enver Bey · 23
 Ergiri · 59, 65, 93
 Ermeni · 21, 22
 Ernest E. Ramsaur · 8, 21
 Erol Güngör · 30
 Erzurum · 51, 83, 85, 100, 101, 104
 Ethem Paşa · 17
 Eyüb Sabri Bey · 23

F

Feracî Efendi · 9, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43
 Ferit Paşa · 103, 106
 Fıkıh · 53
 Fransa · 9, 21, 100, 103, 104
 Fransız İhtilâli · 25
 Fuad Paşa · 2
 Fuat Hulusi · 54

G

Girit · 7
 Göktürkler · 1
 Gülhane Hatt-ı Hümâyunu · 3
 Gümilcine · 52, 71

H

Hafız İbrahim Efendi · 54, 107
 Hâkimiyet-i milliye · 5, 6, 33, 42, 45, 47, 52, 61,
 81, 83, 91, 113, 115
 Halep · 71, 75, 85, 96
 Halil Bey · 49, 50, 62, 64, 65, 81, 83, 84, 106
 Halil Ganem · 20
 Hallacyan Efendi · 62, 66, 67, 70, 71, 79, 98, 101
 Hama · 105
 Hamparsum Muradyan Efendi · 101, 110
 Hasan Fehmi · 54, 59, 67, 75, 95, 96
 Hasan Tosun Bey · 23
 Hayrullah Efendi · 58
 Hayrullah Efendi (Şeyhülislâm) · 8
 Hıristiyan · 9
 Hızır Lütü Efendi · 59
 Hilmi Ziya Ülken · 20
 Hürriyet (Gazete) · 8
 Hüseyin Avni Paşa · 8
 Hüseyin Cahit · 25, 32, 33, 34, 35, 48, 52, 54
 Hüseyin Hilmi Paşa · 92, 107
 Hüseyinzâde Ali · 21

İ

İbn Teymiyye · 28
 İbrahim Efendi · 93
 İbrahim Temo · 21
 İbrahim Vasfî Efendi · 48
 İlber Ortaylı · 6, 19
 İlyas Sami Efendi · 86
 İngiltere · 9, 23
 İpek · 54, 93, 107
 İshak Sükutî · 21
 İslâm · 10, 16, 25, 26, 27, 28, 29, 57, 65, 104, 105
 İslâmcılık · 8, 25, 27, 28, 122
 İslâmiyet · 1, 29, 53, 105
 İslâmlık · 10, 25, 26, 29
 İsmail Bey · 52, 71
 İsmail Hakkı Bey · 55, 59, 62, 68, 77, 83
 İsmail Hakkı Efendi · 71, 78
 İsmail Kemal Bey · 20
 İsmail Mahir Efendi · 71, 94, 108
 İsmail Paşa · 111
 İsmail Sıtkı Bey · 100, 107
 İstanbul · 10, 14, 15, 23, 37, 47, 48, 50, 53, 54, 62,
 66, 68, 70, 71, 81, 84, 94, 101, 104, 106, 109
 İtalya · 7, 9, 34
 İttifâk-ı Hamiyyet · 7
 İttihad-ı İslâm · 28
 İttihat ve Terakki (Cemiyeti) · 6, 18, 19, 20, 21, 22,
 23, 24, 27, 31, 32, 33, 35, 36, 38, 47, 52, 56, 58,
 78, 83, 92, 100, 101, 103, 116, 117, 119, 121
 İzmir · 43, 53, 65, 84, 89, 105
 İzmit · 56

J

Jön Türk(ler) · 6, 17, 18, 19, 20, 22, 31, 112

K

K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi · 20
 Kâmil Paşa · 25, 58
 Kanun-i Esasî · 2, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16,
 17, 18, 22, 23, 26, 27, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37,
 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 48, 51, 52, 53, 54, 55,
 57, 60, 61, 62, 66, 67, 69, 70, 72, 74, 75, 76, 81,
 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 104, 112, 113,
 114
 Karahisarî Sahip · 47, 50, 68, 81, 85, 86
 Karesi · 48, 51, 83, 93
 Kastamonu · 48, 49, 54, 59, 71, 72, 75, 78, 92, 93,
 94, 95, 98, 103, 108
 Kengeş · 1
 Kerbelâ · 68, 94
 Kirkkilise · 44, 49, 50, 54, 65, 67, 73, 80, 94, 102,
 103
 Kirkor Zehrap Efendi · 47, 59, 109
 Konya · 51, 72, 78, 85, 102
 Kozan · 101, 109
 Kozmîdi Efendi · 48, 53, 68, 71, 81, 101, 103, 104
 Kur'an · 28
 Kurultay · 1
 Kütahya · 47, 56, 75

L

Lazistan · 71
 Le Play · 22
 Lütü Fikri Bey · 57, 69, 100, 101, 109

M

Mahir Sait · 71
 Mahmut II · 2, 4
 Makedonya · 23
 Mamapulo Efendi · 59, 65, 93
 Mamuretülaziz · 73
 Manastır · 23, 56, 94, 95, 96, 101, 103, 104, 105,
 108
 Mazliyah Efendi · 43
 Mecdi Efendi · 93
 Meclis-i Âlî-i Tanzimat · 2
 Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye · 2
 Mehmed Reşid · 21
 Mehmet Ali Paşa · 7
 Mehmet Hamdi Efendi · 51, 56, 60, 66, 68, 70, 72,
 75, 79, 81
 Mehmet Vehbi Efendi · 51
 Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye · 21
 Menteşe · 49, 62, 64, 81, 83, 84, 106
 Mersin · 85
 Meşrutiyet · 3, 4, 5, 6, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26,
 27, 29, 31, 32, 34, 52, 54, 58, 63, 67, 74, 77, 86,
 91, 92, 99, 101, 103, 104, 105, 112, 114, 115
 Meşveret · 2, 21
 Meşveret meclisleri · 2
 Millet sistemi · 26
 Mithat Paşa · 8, 9, 11
 Mizancı Murat · 22
 Muhammed Abduh · 28

Muhassıllık Meclisleri · 3
 Muhbir · 8
 Murat V · 8, 20
 Murat Bey · 20, 22
 Mustafa IV · 8
 Mustafa Arif Bey · 44, 50, 54, 65, 67, 73, 80, 94,
 102, 103
 Mustafa Asım Efendi · 50, 58, 64, 94
 Mustafa Efendi · 65, 85, 96
 Mustafa Fâzıl Paşa · 7
 Mustafa Kemal Atatürk · 6, 23, 30
 Mustafa Reşid Paşa · 2, 4
 Muş · 86
 Müfit Bey · 56
 Müslüman(lar) · 9, 26, 27, 28, 29
 Mütercim Mehmet Rüştü Paşa · 8

N

Nafi Paşa · 71, 75, 85
 Namık Kemal · 7, 8, 11
 Napolyon · 25
 Niyazi Bey · 23

O

Ohri · 23
 Osmanlı(lar) · 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14,
 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 29,
 31, 32, 35, 36, 44, 45, 49, 53, 54, 55, 56, 57, 64,
 65, 66, 67, 71, 72, 78, 84, 91, 92, 93, 101, 102,
 103, 104, 105, 112, 114
 Osmanlı Hürriyet Cemiyeti · 8, 22
 Osmanlıcılık · 8, 10, 25, 26, 27, 28, 29
 Osmanlılık · 7, 10, 20, 25, 26, 27, 29, 104
 Otuz Bir Mart Vakası · 91, 92, 101, 114

Ö

Ömer Fevzi Efendi · 50

P

Pançedoref Efendi · 56, 94, 96, 101, 105
 Paris · 8, 23
 Pavli Karolidi Efendi · 53, 58, 65, 105
 Prens Sabahattin · 22
 Prusya · 9, 122

R

Resne · 23
 Reşid Rıza · 28
 Reval · 23
 Rıza Paşa · 47, 50, 54, 68, 81, 85, 86
 Rum(lar) · 101, 104, 105
 Rusya · 9, 23, 100

S

Sabri Efendi · 47, 71
 Saffet Efendi · 58
 Safvet Paşa · 9
 Said Efendi · 75
 Sait Paşa · 10, 58, 99
 Salim Efendi · 78
 Samipaşazâde Sezaî · 20
 Selânik · 22, 23, 69, 101
 Selefîye · 28
 Selim III · 2
 Sened-i İttifak · 3, 36
 Serfice · 50, 56, 92, 101, 104
 Server Paşa · 9
 Seyyit Bey · 84, 89
 Sıtkı Bey · 106
 Sina Akşin · 21
 Sinop · 54, 59, 67, 75, 83, 95, 96
 Siroz · 71, 83, 94, 97, 105
 Sivas · 70, 71, 72, 85
 Stanford Shaw · 12

Ş

Şam · 23
 Şefik Bey · 83
 Şerafettin Efendi · 93
 Şeriat · 53
 Şûrâ-yı Devlet · 3, 13, 40, 41, 42, 77, 91, 110
 Şükrü Efendi · 72, 85

T

Taif · 12
 Talât Bey · 54, 99, 100, 101
 Tâlimât-i Muvakkate · 14
 Tanin Gazetesi · 25, 32
 Tanzimat · 2, 3, 4, 9, 17, 19, 21, 22, 23, 26, 29, 100
 Tarık Zafer Tunaya · 9, 19, 21, 28, 32
 Tersane Konferansı · 9
 Tikveş · 23
 Tokat · 111
 Toy · 1
 Trablusşam · 54
 Trayan Nali Efendi · 95, 101, 103, 104, 108
 Türk(ler) · 1, 3, 4, 6, 7, 9, 10, 15, 17, 18, 19, 20, 21,
 22, 24, 25, 26, 27, 29, 36, 43, 64, 91, 101, 105,
 112, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123
 Türkçe · 1, 10, 15, 16, 26, 34, 37, 87
 Türkçülük · 8, 26, 28, 29
 Türkiye · 4, 6, 7, 9, 11, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 26,
 27, 28, 29, 30, 32, 100, 115
 Türklük · 10, 25, 26, 27, 29
 Türkoloji · 29

U

Urfa · 58
 Uygurlar · 1

Ü

Üç Tarz-ı Siyaset · 8, 10, 25, 26
Üsküp · 75

V

Vahabîler · 28
Varteks Efendi · 51, 83, 85, 100, 101, 104
Vatan ve Hürriyet Cemiyeti · 23
Vehbi Efendi · 72, 102
Velahof Efendi · 101
Vilâyet İdare Meclisleri · 3

Y

Yeni Osmanlılar · 4, 6, 7, 8, 19, 20
Yeniçeri Ocağı · 2
Yorgi Honeus Efendi · 69
Yorgo Boşo Efendi · 50, 52, 56, 57, 58, 59, 84, 92,
95, 97, 101, 102, 104, 109
Yozgat · 58
Yusuf Akçura · 10, 25
Yusuf Kemâl Bey · 54, 78, 83, 93, 98

Z

Ziya Gökalp · 27, 29, 30
Ziya Paşa · 8, 11
Zor · 59